

**T.C
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH(GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

**XIX. YÜZYIL SEYYAHLARINA GÖRE
TÜRKMENİSTAN TARİHİ**

100005

Yüksek Lisans Tezi

Bekir Yılbat

ANKARA-2001

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

**T.C
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH(GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

**XIX. YÜZYIL SEYHAHLARINA GÖRE
TÜRKMENİSTAN TARİHİ**

Yüksek Lisans Tezi

Bekir Yılbat

Tez Danışmanı

Doç.Dr. Abdullah Gündoğdu

ANKARA-2001

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH(GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

XIX.YÜZYIL SEYYAHLARINA GÖRE
TÜRKMENİSTAN TARİHİ

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı : Dç. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

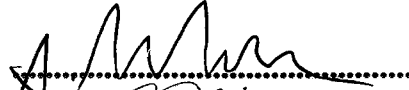
İmzası

Dç. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

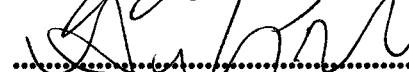
Dç. Dr. Saadettin GÖMEÇ

Dç. Dr. Ahmet GÜNEŞ

.....

.....

Tez Sınav Tarihi ..05.10.2004.....

İçindekiler

Önsöz.....	III
Kısaltmalar.....	V
Kaynak ve Araştırmalar	VI
Giriş.....	XI
1. Türkmen Adı ve Anlamı.....	XI
2. XVI. Yüzyıla Kadar Türkmenlerin Tarihine Genel Bir Bakış.....	XVII
3. XVI-XIX. Yüzyıllarda Genel Siyasi Durum.....	XX
4. XIX. Yüzyılda Türkmenler.....	XXVI

I. BÖLÜM

SOSYAL YAPI

1. Sosyal Hayat	1
2. Türkmenlerde Boy Yapısı.....	16
3. Şehirler.....	40
4. Aile.....	54
5. Dini Hayat.....	58
6. Bozkır Hayatı	68

II. BÖLÜM

İKTİSADİ YAPI

1. Coğrafi Yapı.....	76
2. Tarım.....	87
3. Ticaret.....	94
4. Hayvancılık.....	105
5. Mali Sistem	113
6. Üretim ve Sanayi.....	118
7. Kölecilik.....	127

III. BÖLÜM

KÜLTÜREL YAPI

1. Sanat Eserleri.....	138
2. Adetler.....	144
3. Kılık Kıyafet.....	161
4. Edebiyat ve Dil.....	168
5. Eğitim.....	179
Sonuç	183
Bibliyografya	186
Ekler ve Haritalar	191

ÖNSÖZ

Bugüne kadar Batı Türkistan bölgesindeki Türkmenlerin sosyal, kültürel ve siyasi hayatları hakkında ilmi çevrelerce doyurucu bir araştırma yapılamamıştır. Buna neden olarak bölgedeki etnik yapının ve hükümetlerin birbirleriyle olan çok yakın münasebetlerini gösterebiliriz. Türk kimliğine sahip olan bölgenin genelde ortak bir tarih yazımına gidilmiştir. Ayrıca Türkmenlerin konar-göçer bir hayat tarzını benimsemeleri onların çevreyle olan ilişkilerini sınırlandırmış doğal olarak o dönemlere ait haklarında bilgi edinmek zorlaşmıştır. Son yıllarda yapılan araştırmalarla bu alandaki boşluk doldurulmaya çalışılmaktadır.

Hazar Denizi'nin doğusunda bulunan Türkmenlerin sosyal ve kültürel hayatları, aşiret yapıları ve siyasi mücadeleleri hakkında bazı bilgileri o dönemlerde bir şekilde orada bulunmuş bazı seyyahlardan öğrenebiliyoruz. Bu seyyahlar o dönemlerde girilmesi imkansız denilebilecek yerlere girerek hayatlarını tehlikeye atmışlar ve Türkmenler hakkında yeni bilgilerle geri dönmüşlerdir. Bizim XIX. yüzyılda Türkmenler hakkında yaptığımız bu çalışmanın temelini seyyahlardan derlediğimiz bilgiler oluşturmaktadır. Batı Türkistan topraklarında Türkmenler arasında bulunan ve o havayı teneffüs eden seyyahlar bize ilginç bilgiler vermektedirler. Fakat bu seyyahların kimilerinin yabancı olması ve dolayısıyla aynı kültürden olmamaları aynı zamanda ön yargılı olabilme ihtimallerinden dolayı ihtiyatlı davranmak bir lüzumdur. Genel olarak yaptıkları açıklamalar elimizdeki diğer bilgilerle karşılaştırıldığında fazla bir ayrılık içermemektedir.

Bizi bu çalışmaya teşvik eden ve her türlü imkanı sağlayarak yol gösteren hocam Doç.Dr. Abdullah Gündoğdu'ya teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca çalışmamızda yardımlarını esirgemeyen arkadaşlarıma da teşekkür ederim.

KISALTMALAR

age. adı geçen eser

bkz. bakınız

c. cilt

ev. Çeviren

h. hicri

haz. hazırlayan

İ.A. İslam Ansiklopedisi

s. sayfa

t. tercüme

yy. yüzyıl

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

Seyahatnameler

Batı Türkistan bölgesi son birkaç yüzyılda çok sayıda seyyahın uğradığı bir yer olmuştur. XIX. yüzyılın ilk yarısında (1819), Yüzbaşı *M.N. Muravyev*, Harezmi bölgesine gelmiş ve daha sonraları gerçekleşecek olan Rus İşgali için bulgular toplamaya çalışmıştır. Çeşitli sorulardan korunabilmek için Murat Bey ismini almıştır fakat onun gerçek kimliği herkes tarafından bilinmektedir. Eseri ilk defa *Voyage en Turcomanie et a Khiva fait en 1819 et 1820 (Paris, 1823)* daha sonra *Journey of Khiva, London, 1977* olarak basılmıştır.

Amerikalı bir gazeteci olan *I.A. Mac Gahan*, Türkistan topraklarına sırf bir savaş görebilmek için gelmiştir. Rusların Hive'yi işgali evresinde orada bulunmuş (*Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver, çev. Kolağası Ahmet , haz. İsmail Akme Mehmet Ersan, İzmir, 1995*) ve gerek Hive gerekse Türkmenler hakkında geniş bilgiler vermiştir. Hive bahçeleri hakkında yaptığı tasvirler dikkat çekicidir.

Henri De Couliboeuf Blocqueville, Fransa'dan İran topraklarına gelmiş ve İran ile Türkmenler arasındaki mücadelelere tanık olamaya çalışmıştır. Bir dönem Teke Türkmenlerine esir olan *Blocqueville*, bu sayede onların örf ve adetleri ile ilgili gözlemlerde bulunmuştur. Kendisi aynı zamanda ressamdır. Bu sayede İran

ordusunun içine karışmayı başarmıştır. Bu yaşadıklarını *Türkmenler Arasında*, çev. Rıza Akdemir, Ankara, 1986 adlı eserinde kaleme almıştır.

Türkmenistan ve Harezm üzerine bir seyahat gerçekleştiren Mehmet Emin Efendi, Rus işgalinin bölgede yaptığı infiali yakinen görmüştür. Türkmenlerle ilgili değerli açıklamalarda bulunan seyyah, onların sosyal ve kültürel hayatları hakkında bizlere bilgiler vermektedir. Eseri ilk defa *İstanbul'dan Asya-i Vüstâya Seyahat, İstanbul, 1295* olarak basılmıştır. Daha sonra Kültür Bakanlığı tarafından aynı isimle *Ankara, 1986* 'da istifadeye sunulmuştur.

Harezm bölgesine gelen en ünlü seyyahlardan birisi de *Arminus Wambery*'dir. Gözlemlerini *Orta Asya Gezisi*, haz. N. Ahmet Özalp, İstanbul, 1993 adlı eserinde toplamıştır. Rum diyarından gelen bu şahıs yolculuğu boyunca bir derviş olarak kendini tanıtmıştır. Türkmenlerin aralarında kaldığı için onları daha yakından gözlemlene fırsatı yakalamış ve oldukça geniş bilgiler vermiştir. Türkmenler onun Osmanlı Sultanı tarafından Rusların bölgedeki etkisini kırmak amacıyla gönderildiğini düşünmektedir. *Wambery*, seyahatinden önce Macar İlim Akademisindeki açılış söylevinde “Biz kulağa daha hoş ve daha romantik gelen Macarların ana yurdu yerine dilcilik alanındaki gerçekleri araştırmaya gideceğiz” diyerek bu yolculuğa çıkmıştır.

Eugene Schuyler 'in *Turkistan Notes Of A Journey In Russuan Türkistan, London, 1876*, isimli çalışması Rusların Türkistan bölgesindeki işgalleri hakkında geniş bilgiler vermektedir. Türkmenlerle ilgili verdiği bilgiler dikkate değerdir.

Diğer Kaynaklar

Ebu'l Gazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime adlı eserini yazarken canlı Türkmen rivayetlerine dayanmıştır. Oğuzname'nin Türkmen rivayeti olan eser Doğu edebî Türkçesi ile yazılıp 1659'da tamamlanmıştır. Üçü Taşkent, ikisi Aşkâbâd, biri Leningrad kütüphanelerinde nüshaları vardır. Leningrad nüshası 1937'de Türk Dil Kurumu tarafından tıpkıbasım olarak basılmıştır. Türkiye Türkçesi ile neşri Muharrem Ergin tarafından *Ebu'l Gazi Bahadır Han, Türkler'in Soy Kütüğü (Şecere-i Terâkime)*, İstanbul, 1974 olarak neşredilmiştir.

Ali Suavi, Rus istilası karşısında Türk kamuoyunu bilgilendirmek için Paris'te *Le Khiva en Mars 1873* adlı eserini yayımlamıştır. Bu eser daha sonra Hiva fi Muharrem 1290 olarak Türkçe'ye çevrilip neşredilmiştir. Son olarak M. Abdulhaluk Çay tarafından *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması*, İstanbul, 1977 olarak sunulmuştur.

Anadolu'daki Türkmen Aşiretleri hakkında bir değerlendirme yapan *Krayliç ve Radlig* 'in *Türkmen Aşiretleri*, İstanbul, 1920 adlı çalışmaları Almanca'dan Osmanlıca'ya çevrilmiştir. Anadolu'daki Türkmenlerle Hazar ötesi Türkmenlerini karşılaştırabilmek için başvurulabilecek eserlerdendir.

Araştırma ve İncelemeler

Bir Alman Türkoloğu olan *V.V. Barthold* 'un *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. *Kazım Yaşar Koprıman-Afşar İsmail Aka*, Ankara, 1975 adlı eseri bizlere Türkistan tarihi hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Türkmen hayatı ve konar-göçerlik hakkında *Thomas J. Barfield* 'in yaptığı sosyoloji değerlendirmeler önemlidir. Müellif, bölgedeki diğer unsurlarla Türkmenler arasındaki farklılıkları ve benzerlikleri ortaya koymakta ve yaşamları hakkında bilgiler vermektedir. Eseri *The Nomadic Alternative, New Jersey, 1996* olarak neşredilmiştir.

M. Anatoly Khazanov 'un *Nomads And The Outside World, translated by Ernest Gellner* adlı çalışması konar-göçer yaşam biçimi hakkında değerlendirmeler yapmakta ve geçmişten son dönemlere kadar karşılaştırmalı örnekler vermektedir.

Türkistan bölgesinin sosyal ve ekonomik hayatı hakkında geniş bilgiler veren *Elizabeth Bacon*, aslında bölge ile ilgili olarak genel bir değerlendirme yapmıştır. Fakat Türkmenlerin yaşayışları hakkında da ayrıntılı bilgiler vermiştir. Eseri *Esir Orta Asya*, çev. *Tasu Say* adıyla basılmıştır.

Faruk Sümer 'in *Oğuzlar, İstanbul, 1992* adlı eseri alanında en önemli çalışmalardandır. Eserde Oğuzlar hakkındaki en eski bilgilerden Anadolu'daki Türkmen Aşiretlerinin menşei ve yerleşme yerleri hakkındaki bilgilere ulaşılabilir.

Bahaeddin Ögel 'in *Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul, 1988* ve *Türk Kültür Tarihine Giriş, c.1-9, Ankara, 1991*, isimli çalışmaları alanında yapılmış en mühimeserlerdir. Türk kültür tarihini hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir.

Harezmi tarihi ile ilgili olarak *Zeki Velâdî Togan* 'ın *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1942-1947* ve *İslam Ansiklopedisi* 'ndeki *Harezmi* maddesi önemlidir. Rusların Türkistan bölgesini işgali ile ilgili olarak *Bay Mirza Hayit* 'in *Türkistan, Rusya İle Çin Arasında, terc. Abdulkadir Sadık, Hollanda, 1975* eserini gösterebiliriz. *A.Bennigsen – C.Lemercier Quelquejay* 'ın *Step'te Ezan Sesleri, İstanbul, 1981* isimli eseri Türkistan bölgesindeki Rus yayılma evresi hakkında bilgiler verir ayrıca Harezmi bölgesinde hüküm süren Özbeklerle ilgili olarak *Abdullah Gündoğdu* 'nun *Hive Hanlığı Tarihi (Yadigar Şibaniler Devri : 1512-1740), Ankara, 1995* adlı eserini belirtmek gerekir.

GİRİŞ

1. TÜRKMEN ADI VE ANLAMI

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kurulmasında önemli rol oynayan Türk kavimlerine Oğuzlar denildiği gibi Türkmen tabiri de kullanılmaktadır. Türkmen kelimesi üzerinde şimdiye kadar yapılan araştırmalar farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunda araştırmanın yapıldığı yüzyıla göre fikirlerin şekillendiğini görüyoruz.

Türkmen adı günümüzde İran, Irak, Türkiye, Azerbaycan, Suriye ve Horasan'da yaşayan bazı Türk boyları için kullanılmaktadır. Türkmenlerin kullandığı dil, Azerbaycan, Türkiye ve Horasan'da kullanılan Türk dilidir.

Bu konuda genel kanı, Türkmen adının “ Türk’e benzer, Müslümanlığı kabul etmiş olan Oğuzlar ” veya “ konar-göçer Türk” anlamına geldiği belirtilmektedir. Türkmen kelimesi ilk defa XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lügati't Türk isimli eserinde geçmektedir. Kaşgarlı'ya göre, Büyük İskender'in doğuya doğru yayılma siyaseti izlemesiyle Balasagun'daki Türk hükümdarı doğuya çekilmiş fakat orada 22 kişi kalmıştır. Daha sonra bunlara iki kişi daha katılmıştır. Büyük İskender üzerlerinde Türk belgeleri bulunan bu 24¹ kişiye farsça “ Türkmanend ” yani Türk’e benzer demiştir. Bu fikir daha sonraları Bedreddin Ayni'nin İkdü'l-cüman'ın da ve Ahmed el-Ayni'nin Trihü'l Bedr'in de ve Reşideddin'in Camiü't-tevarihi'nde de

¹ Ebu'l Gazi bu yirmi boyun Oğuz Han'ın torunlarının isimleri olduğunu söyler, Ebu'l Gazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, İstanbul, 1974, s.48,

geçmektedir. Fakat bu rivayetlerin eski bir efsanenin halk etimolojisiyle karıştırılması sonunda doğduğu açıktır. Bu yüzden ilmi açıdan herhangi bir değeri yoktur². Ebu'l Gazi Bahadır Han, bu yirmi dört Oğuz boyunun Oğuz Han'ın torunlarının isimleri olduğunu söyler. Mehmet Fuat Köprülü de Divan-ı Lügati't Türk ışığında Oğuzlar'dan Müslüman olanlara Türkmen denildiğini belirtir³. Fakat Kafesoğlu bu görüşü benimsemez.

Kaşgarlı Mahmud, Türkmen adının onlara "Zülkarneyn" tarafından "Türk-manend" (Türk'e benzeyen) şeklinde verildiğini kaydetmesine rağmen İslâm dünyasında İslâm'a giren Türk kavimlerine Türk-manend denildiği ve buradan da Türk-men adının türemiş olduğu genel kabul görmüştür. Ebu'l Gazi bu adın Farslar tarafından verildiğini fakat cahil halkın manend kelimesini telaffuz edemeyerek Türk-men şekline dönüştüğünü kaydeder. Ayrıca Türkmen kelimesinin Türk ve İman kelimelerinden türeyerek "İmanlı Türk" manasına geldiği ve "Türk-i iman" biçiminde söylendiği de bazı tarihçiler tarafında belirtilmektedir⁴.

Oğuzlar'dan Müslümanlığı kabul edenleri gayri müslim Türkler'den ayırt etmek için Maverâünnehir Müslümanlarınca Türkmen adı veriliyordu. Orta Asya'da Müslümanlığı ilk kabul eden Türk kavmi Balasagun ile Mirki arasında yaşayan Türkmenler olduğu için Türkmen adı, Maverâünnehir Müslümanları arasında "Müslüman Türk" şeklinde kullanılmaya başlandı. Bundan sonra Oğuzlar'dan Müslüman olan kimselere Türkmen denildi. Faruk Sümer'e göre, Türkmen adının

² Kafesoğlu, İbrahim, *Türkmen Adı Manası ve Mahiyeti*, Ankara, 1958, s.121

³ Köprülü, M. Fuat, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.152

⁴ Gündüz, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, Ankara, 1997, s.19

Oğuzlar'dan Müslüman olanlara verildiği fikri Biruni'nin söylediği gibi şüphe götürmez bir gerçektir. Gazneli müverrihlerinden Gerdidi ve Beyhaki'de Oğuzlar'ı Müslüman Türk anlamında olarak Türkmen diye zikretmektedir. Fakat yakın doğu müellifleri onlardan el-Guzz yani Oğuz diye söz ederler. Oğuzlar'ın, Müslümanlar tarafından kendilerine her yerde bu adı vermelerini uzun bir süre benimsemediklerini belirtirler⁵. Fakat Kafesoğlu, Türkmen adının daha önceki devirlerde de varlığını gösteren delillerin olduğunu ve İslâmiyet'in Oğuzlar arasında yayılmış olmasının kelimenin menşei için yeterli olmadığını ve din değiştirmenin isim değiştirmeyi icap ettirmediğini belirtir⁶. Türk tarihinde başka dinleri benimseyenlerden Budist ve Maniheist Uygurlar, Musevi Hazarlar örf ve adetlerini kaybetmişlerdir fakat Türkçe kavim adlarını korumuşlardır. Bulgarlar ve Macarlar'da örnek olarak gösterilebilir. Yabancı Türkologlar arasında da Türkmen kelimesinin anlamı üzerinde çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bunlar arasında da Macar Türkologlar çoğunluktadır. 1863 yılında Türkistan'a seyahat eden Wambery'e göre, Türkmen kelimesi, Türk ve -men hecelerinden türemiştir. Türklük ve Türkler anlamına geldiğini de -men ekinin Türkçe'de toplayıcı isimler meydana getiren bir ek olması nedeniyle ve kölemen (köleler, kölelik) , köçemen (göçebe kavimler) gibi örneklerle açıklar. Ona göre, "Türkmen" sözcüğü "saf Türk"⁷ anlamına gelir. Ligeti'de Wambery ile aynı görüştedir. Jean Deny ise, Türk Dili Grameri isimli eserinde, Türkçe'deki -men, -man ekinin ; kocaman, karaman, şişman sözlerinde görüldüğü gibi kelimeye fazlalık, mübalağa, büyüklük ve üstünlük anlamı verdiğini belirtir. Buna paralel olarak Türkmen tabirinin de "koyu Türk, halis kan Türk"

⁵ Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, İstanbul, 1992, s.60

⁶ Kafesoğlu, *age* s.129,130

⁷ Wambery, Arminius, *Orta Asya Gezisi*, haz.N. Ahmet Özalp, İstanbul, 1993,s.48

olduğu iddiasını ortaya koyar. Nemeth, Minorsky, Moravcsık bu görüşü desteklerler. Barthold'un Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler isimli kitabında da bu konu üzerinde durulmuş ve kesin bir sonuca varılamadığı şeklinde görüş belirtilmiştir⁸.

Macar tarihçisi Rasonyi, bugünkü Türkmen oymak adlarının bir çoğunun eski Oğuz oymak adları ile aynı olduğunu ve bu yüzden Türkmenleri de Oğuz saymamız gerektiğini söyler. Örnek olarak Çavdur, Salur oymakları, Yamudlar içindeki İmür ve İğdir'liler, Göklen Türkmen boyu içindeki Bayandır, Bayat, Kayı, Beğdili ve Dodurga oymaklarını vermektedir⁹.

Rus yüzbaşısı Muravyev 1819 yılında bölgede yaptığı gözlemler esnasında konuya farklı bir bakış açısı getirmiştir. Fakat onun görüşü hiç itibar görmemiştir. Türkmenler, XI. ve XII. yüzyıllarda Buhara, Kuzey İran, Ermenistan, Şirvan, Dağıstan ve Hazar Denizi'nin batısına göç eden, Türk soyundan gelen göçmen bir toplumdur. Bu toplum "Tarakame", Türkmen ve Kızılbaş" diye adlandırılmıştır. İran kaynaklarına göre, böyle adlandırılmalarının sebebi Horasan'ın Türkistanlılar'ca istilası sırasında, istilacı kabileler istila ettikleri yerlerdeki soylarla evlendiler ve "Türkmen" ismini onlar koydular. Ülkelerini terk ederek diğer uzak yerlere göçen Türkler'de "Türkmen" olarak adlandırıldılar. Muravyev'e göre, "Turkoman" kelimesi Türk ve Roman'dan üretildi ve Hazar Denizi'nin doğusu ile Altay Türkleri'nin egemen olduğu bölgelerde yaşayan insanlara bu isim konuldu¹⁰.

⁸ Kafesoğlu, *age*, s.122,123

⁹ Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1996, s.195

¹⁰ Muravyev, *Journey of Khiva*, London, 1977, s.175

Türkmen ve Oğuz kelimeleri, Türk tarihinde aynı bir Türk boyunun iki ismi olarak kabul görmüştür. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Wambery, Araplar'ın Guzz adını verdikleri kütteleler zamanımızda Türkmenler olarak kabul edilmekte diyerek bu fikrin doğruluğunu onaylar. Nemeth ise Türkmenlerin eski adları Oğuz yerine Türkmen ismini aldıklarını, XII. yüzyılın başlarında Oğuz ve Türkmen adlarının birlikte kullanıldığını belirtir. Pritsak, bir kısım Türkler'in kaynaklarda Türkmen veya Oğuz isimleriyle görüldüklerini ve Oğuz Yabgusu devletinin Oğuz ve Türkmen gibi iki isim altında siyasi bir oluşum içinde olduğunu belirtir¹¹. Kafesoğlu'na göre, bu fikirler yanlış olmamakla birlikte Türkmen tabirinin ne zaman kullanılmaya başlandığı ve anlamı hakkındaki görüşlerin bir netlik kazanmamış olmasıdır.

Daha önceden de belirtildiği gibi Kaşgarlı'ya dayanarak Köprülü'nün, Türkmen adının Oğuzlar'dan Müslüman olan gruplara verildiği fikri ülkemizde genel itibar gören görüştür. Kaşgarlı Mahmud, Oğuz ve Türkmen kelimelerini çok yerde bir arada kullanmıştır.

El Mukaddesi, Divan-i Lügati't Türk ve Mervezi'nin de belirttiği gibi Karluklar, Çu, Talas Yedisu bölgelerine hakim oldukları XI. yüzyılın ilk yarısında siyasi bir isim olarak kendilerine Türkmen'de diyorlardı. Bu Karluklar, IX. yüzyılda Oğuzlar'dan farklı bir lehçe konuşuyorlardı. Türkmen tabiri Çin kaynaklarında da geçmektedir. Kelimeyi Tö-Kömöng şeklinde kaydeden Çin ansiklopedisi T'ung-t'ien, Karluklar'ın aynı zamanda Türkmen diye anıldıkları devre aittir. Buna dayanarak IX. yüzyıl boyunca Türkmen sözünün siyasi bir tabir olarak Karluklar tarafından kullanıldığını ve o dönemlerde Oğuzlar'a Türkmen denilmediğini

¹¹ Kafesoğlu, age. s.131

söyleyebiliriz¹². Fakat Kaşgarlı Mahmud, “Karluklar Türkmenlerden bir bölüktür”, “Karluklar Türkmenlerden bir boydur”, “Karluk göçebe Türkler’den bir bölüğün adıdır. Oğuzlar’dan ayırdılar¹³. ” diyerek farklı bir boyut kazandırmaktadır. Buna mukabil Barthold, Türkmenlerin giyim tarzları alelade Türk giyiminden biraz farklı olup İran giyimine benzemektedir. Karluklar, Oğuzlar’a nazaran İranlılar’dan daha fazla etkilenmişlerdir. Daha sonraki dönemlerde İslâmiyet’i kabul edene kadar bütün Türk boylarından daha fazla İslâmiyet’e yakın idiler. XII. yüzyılda Yedisu’da Balasagun şehrinin Karahanlılar sülalesinden olan hakimi de Türkmen diye adlandırılmıştır. Barthold’a göre, bu sülalenin Karluk kabilesinden çıkmış olma ihtimali vardır¹⁴.

VI. ve VIII. yüzyıllarda Karluklar’ın da dahil olduğu Türk grupları, Kök Türk tabiri ile isimlendirilmişlerdir. O dönemlerde Kök Türk tabiri belli bir kabilenin adı olmayıp siyasi bir terim olarak geçerlik kazanmıştır. Zamanla o siyasi oluşum güçten düşünce Karluklar söz sahibi olmaya başlamış buna paralel olarak Türkmen tabiri de Kök Türk kelimesinin muhteviyatını üstlenmiştir. Dolayısıyla siyasi bir terim anlamına gelmektedir¹⁵.

Bununla birlikte Orta Doğu kaynaklarında Türkmen tabiriyle Oğuzlar kastedilmektedir. Oğuzlar’ın Kınık boyundan olan Selçuklular, Türkmen olarak gösterilmiştir. Farsça kaynaklarda da aynı şekilde gösterilmiştir. X. yüzyılın ikinci

¹² Kafesoğlu, age. s.131

¹³ Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lügati’t Türk*, çev. Besim Atalay, c.3, Ankara, 1985, s. 351, ve c.1, 473, Gündüz. *Anadolu’da Türkmen Aşiretleri*, Ankara, 1997.

¹⁴ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara, 1975, s.103

¹⁵ Kafesoğlu, age. s.132

yarısında Hazar-Aral bölgesi kuzeyinde büyük bir siyasi teşekkül oluşturan Oğuzlar'ın Türkmen tabirini kullanmaya başladığını görüyoruz. Daha sonraları Büyük Selçuklu İmparatorluğu kurulduktan sonra bu devlet Türkmenler'le birlikte bir çok Türk olmayan kavim üzerinde de hakim duruma geldi. Türkmenler, İmparatorluk'ta hükümdar sülalesiyle aynı adı taşımaktaydılar. Nizamü'l-Mülk : “Türkmenler her ne kadar devlete büyük zorluk çıkarmışlarsa da, bu devlette hakları geçmiş, devletin kuruluşunda çok hizmetleri olmuş ve ağır meşakatlere katlanmışlardır. Onların hanedan ile akrabalıkları vardır¹⁶” diyerek bağlarının meşruiyetini belirtmektedir.

2. XVI. YÜZYILA KADAR TÜRKMENLERİN TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

Türkmenistan tarihini yazmak için ilk önce Selçuklu Türkleri'nin tarih sahnesindeki rolünü incelemek gerekmektedir. Selçuklular 24 Oğuz boyundan Kınıklar'a mensupturlar. Maveratünnehir bölgesinde 985-1035 yılları arasında yarım asırlık bir süre kaldılar fakat buralarda tutunamadılar. Bunun sebebi ise Oğuzların diğer zümreleri tarafından tazyik görmeleri ve Gazneliler'in Harezm bölgesi valisi ile aralarında olan itilaftan kaynaklanmaktadır. XIII. asrın ortalarına gelindiğinde Moğolistan taraflarında yaşayan bir kısım Oğuzlar, İrtiş havzasına oradan da IX. yüzyılın ortasında Batı Türkistan'a göç etmişlerdir. Bu nüfus akımı X. yüzyılda da devam etmiştir. İbn Al-Tahir'e göre, bu Oğuzlar kıta memleketinden gelmiştir. Kıta

¹⁶ Kafesoğlu, age. s.132,133

memleketi Moğolistan'ın doğu kesimlerini tanımlamaktadır. Togan ise bu sebepten dolayı bu Oğuzlar'a Kıta Oğuzları demektedir¹⁷.

Ayrıca Sirderya, Talas ve Çu havzalarında Türkmen ismiyle bilinen Oğuz oymakları kalabalık bir şekilde yaşamaktaydılar. Selçuklular'ın mensup olduğu (Hazar Türkmenleri), Aral-Hazar arasında yaşayan Aral-Hazar Oğuzları ise Oğuzların üçüncü bir grubudur. Bu gruplardan başka Oğuzlar, Çaganyan'da, Harezm ve Kerki arasında, Amuderya boyunda Harezm ile Gürgan arasındaki bölgelerde ve Helmend havzasında da yaşamaktaydılar. Adı geçen bölgelerde yaşayan Türkmenler için Cenup Türkmenleri ismi kullanılmaktadır.

Bu Selçuklular'ın, Maveraünnehir bölgesine gelmeleri neticesinde Sirderya, Talas ve Çu taraflarındaki Türkmenler tarafından hiçte iyi bir şekilde karşılanmadıklarının daha öncede söylemiştik. 999'da bölgedeki güç dengeleri Samanoğulları'ndan Karahanlılar'a geçince Selçuklular'da Karahanlılar'a tabi oldular¹⁸.

10. yüzyılın başında Oğuzlar yabgunun kontrolü altında idi. Selçuklu ailesinin atası olan Temir-Yaylı Tukak, yabgunun kontrolünde önemli bir konuma gelmişti. Fakat yabgunun diğer Türk boyları üzerine yaptığı sefere karşı çıktığı için araları açılmıştı. Tukak öldükten sonra oğlu Selçuk onun gibi yetenekli olduğu için subaşığa atanmıştı. O üstün yetenekleri sayesinde halk arasında nüfuz kazanıyor ve yabguya nazaran daha güçlü bir konuma gelmeye başlıyordu. Yabgunun kimi

¹⁷ Togan, Zeki Velidî, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s.186

¹⁸ Togan, *age.* s.187

oyunları neticesinde Selçuk öldürülmekten çekindiği için bir uç şehri olan Cend havalisine geldi. Bu dönemlerde Türkler arasında İslâmiyet süratle yayılmaktadır. Kendisine iyi bir siyasi gelecek sağlayacağı düşüncesiyle İslâm dini Selçuk tarafından kabul edilir. Yabgunun Müslümanlardan aldığı yıllık vergiyi engellemek için yabgu üzerine askerler gönderdi. Türk boyları onun bu davranışları üzerine etrafında birleştiler ve Cend'de bağımsız bir beylik kurmasını sağladılar¹⁹. Selçukluların yardımı ile Buhara civarındaki Nur kasabası onlara yerleşmeleri için verildi. Bununla birlikte Selçuk Bey yüz yaşından fazla olduğu halde 1007 yılında Cend şehrinde ölmüştür. Selçuk Bey'in Mikail, Arslan, Yusuf ve Musa isimli oğulları vardı. Selçuk Bey'in ölümünden sonra yerine oğlu Arslan yabgu geçmiştir. Mikail ise daha babasının sağlığı zamanında bir savaşta vefat etmiş olup oğulları Tuğrul ve Çağrı Beyler yetim kalmışlardır. Bu esnada Selçuklu Oğuzları Arslan Yabgunun faaliyet alanlarına gelmişlerdir. Karahanlılar'la yapılan mücadelelerde Tuğrul Bey tutuklu kalmış ve Çağrı Bey kardeşini bir baskın yaparak kurtarmıştır. Bundan sonra artık Tuğrul Bey çöl ortamına çekilecek ve Çağrı Bey'de Anadolu'ya doğru yola çıkacaktır²⁰.

Selçuklular Harezm'de fazla durmadılar ve Horasan'a doğru göç ettiler. Selçuklu halkı Gazneliler'e başvurarak hizmetlerine karşılık olarak kendilerine yurtluk verilmesini istemiş fakat yurtluk yerine üzerlerine gönderilen ordu ile karşılaşmışlardır. Selçuklu Oğuzları Gazneli ordusuna ağır bir darbe indirdi ve bunun üzerine Türkmenler de Selçuklular'ın safına geçmeye başladılar. Yeniden Gazneli topraklarına akın yaptılar ve Merv, Serahs ve Baverd mntıklarının kendilerine

¹⁹ Gömeç, Saadettin, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Ankara, 1999, s.182

²⁰ Gömeç, *age.* s.183

verilmesini istediler. Serahs yakınlarında yapılan ikinci çarpışmada (1038) ise Gazneli ordusu bir kez daha yenilgiye uğratıldı²¹.

1040 yılında Tuğrul ve Çağrı Beyler önderliğinde Gazneliler, Dandanakan'da yenilgiye uğratıldı ve bu vesileyle Azerbaycan ve Anadolu'nun yolları açılmış oldu. Böylece Türk tarihi için yeni bir dönem başlıyordu. Horasan'da Selçuklu Devleti ismiyle bilinen devlet kurulmuş oldu. Daha sonra bu devletin bakiyeleri üzerine tarihe yön verecek Osmanlı İmparatorluğu kurulmuştur.

Günümüzde Türkmenistan'ın nüfusunu oluşturan halk, Teke, Yamud, Göklen, Yazır, Çavuldur, Sarık, Salur, Ersarı ve Alieli gibi büyük boylara dayanmaktadır. Bu Türkmen boyları içerisinde X. yüzyılda bütün Türk boylarına ait kısımlar rastlanmaktadır. Günümüzde Türkmenlerin büyük bir kısmı İran'ın Horasan bölgesinde hayatlarını sürdürmektedir.

3. XVI-XIX.YÜZYILLARDA TÜRKMENLERİN GENEL TARİHİ

Selçukluların Anadolu'ya yönelmeleriyle birlikte yoğun bir nüfus akımı gerçekleşir. Bununla birlikte Mangışlak, Maverâünnehir ve Horasan bölgelerinde Türkmen boylarından hatırı sayılır miktarda boylar bu bölgelerde yaşamlarının devam ettirirler. Maverâünnehir ve Horasan bölgesinde bulunan Türkmen boyları, Özbek-Kazak, Kırgız ve Karakalpak gibi diğer Türk boyları ile birlikte yaşamlarını

---

²¹ Gömeç, age. s.183

devam ettirler. Buna mukabil olarak Mangışlak'ta bulunan Türkmen boyları coğrafi Şartlar ve o bölgelerin istila bölgeleri olmaması nedeniyle XVII. yüzyılın ortalarına kadar rahat bir yaşam sürdürürler.

Bununla birlikte daha önce Kazaklar'a üstünlüklerini kabul ettiren ve bölgenin Rus işgaline uğramasına sebep olan Moğol asıllı Kalmuklar'ın hücumuna uğrarlar. Mangışlak bölgesinde yaşamlarını sürdüren Türkmen boylarının en kuvvetlisi olan Salur boyundan gelen Teke Türkmenleri bu tehlikeden korunabilmek için Kopet dağı bölgesine çekilmişler ve buralarda Yamud, İmralı ve diğer Türkmen boyları ile bir müddet dost ve kavgalı olarak yařamıřlardır²².

Zamanla bölgede rahat yaşamaları ve savaşlardan uzak kalmaları neticesinde üzerlerinde bulunan baskıdan sıyrılmışlardır. Buna paralel olarak güçlenmeyi de bilmışlerdir. Tabi ki bu durum bölgenin siyasi hakimi durumunda bulunan İraniiler ve Hive Hanlığı'nın dikkatini çekmiş, dolayısıyla Türkmenler zerine askeri faaliyetlere girişmişlerdir.

Özbekler, Karadeniz'in kuzeyinden ayrılarak Harezmi bölgesine geldiler ve Sartlar'ın topraklarını işgal ederek Hive'ye yerleştiler. Kiyat Kongrad, Nayman, Kanglu Kıpçak, ve Nkts Mangıt olmak üzere dört kabileye ayrıldılar. Bu kabilelerin her biri kendi yaşlı Őefleri tarafından yönetilirdi. Hive'de feodal sistem egemen olunca feodal lordlar işgal ettikleri yerde bağımsızlıklarını iln ettiler ve sadece kendi istekleriyle ilgilendiler. Bölgenin refah seviyesi hakkında fazla bir Şey

²² Saray, Mehmet, *Türkmen Tarihi*, İstanbul, 1993,s.14,15

yaptıkları söylenemez. Bu dönemle birlikte şiddet, hırsızlık, cinayet günlük olaylar haline geldi²³.

Hırslı liderler komşu devletlerin topraklarına saldırıyor ve sonucunda kendi egemenliklerinin kurmak istiyorlardı. Kiyat Kongrad kabilesinden İnak İsmet Bi, Hive'yi yönetimi altına aldı ve oldukça başarılı oldu. Sonra oğlu Muhammed Emin Inak başa geçti ve o da başarılı oldu. Sonra babasının ölmesiyle İvaz Inak tahta geçti. Bu üç devirde önemli bir olay yaşanmadı. İvaz İnak'ın ölümünden sonra yerine büyük oğlu İltüzer geçti. İltüzer, hırslı, savaş yanlısı bir ruha sahip ve büyüklerini pek memnun etmeyen biriydi. Askerlerine güvenerek diğer kabileleri kendi etkisine almak birinci kağan olmak, tüm Hive'nin tek hakimi olmak istiyordu. İltüzer, Buhara'yı feth etmek için güçlü bir ordu kurup aniden saldırdı. Fakat Amuderya onun bu projesini hayata geçirmesine engel oldu²⁴.

Hive Hanlığı, Harezmi bölgesinde kurulmuştu. Ruslar'ın bölgeye girmesinden önce Türkistan'ın en güçlü devletlerindendi. Harezmi, 1512'ye kadar Timurlu Hüseyin Baykara'nın nüfuzu altına girmişti. Daha önce Maverâünnehir'i alan Şeybani Han, 1512'te Hive'yi ele geçirdi. Harezmi'nin başkenti Ürgenç'i feth etti ve burayı imparatorluğuna kattı. Şeybani Han'ın ölümünden sonra İran Şah'ı İsmail, Harezmi'yi işgal etti. Bu durum 1512'de Harezmi Özbekleri'nin İran'a karşı ayaklanmasına kadar sürdü. Vezir şehrinde İlbars, Han olarak seçildi. Kısa bir süre sonra Ürgenç ve Hive hükümdarları, İlbars'ın Hanlığını tanıdılar. 1593'te Buharalı II. Abdullah Han, Harezmi'yi feth etmek suretiyle İlbars'ın bağımsızlığına son vermiş

²³ Muravyev, age. s.117

²⁴ Muravyev, age. s.118,119

oldu. Daha sonra ise 1598 yılında Harezmi yeniden bağımsızlığına kavuştu. XVII.yüzyıl başlarında Harezmi'nin sınırları, Amuderya'nın aşağısından Horasan ve Mangışlak'a kadar uzanıyordu. 1615 yıllarında Harezmi, Hive'nin başkenti oldu. Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın iktidara gelişine kadar Harezmi kendisini savunabilecek güçte idi. Ebu'l Gazi Bahadır Han, kardeşleriyle yirmi yıl kadar süren taht mücadelesine girdi. Bunda başarılı olduktan sonra bağımsızlığın devamı için çaba sarf etti²⁵. Ebu'l Gazi, devletinde işleri yoluna koyduktan sonra Harezmi bölgesinde etkin konumda olan Türkmenleri kontrol altına almak istedi. Bu amacını gerçekleştirmek için çeşitli hilelere başvurduğunu görüyoruz. Dağılmış bir halde bulunan Türkmenlere bir haber gönderilerek Hezaresb kalesinin dışında bir şölen düzenleneceği belirtildi. Bu amaçla toplanan birkaç bin kişilik Türkmen grubu kılıçtan geçirildi. Bununla da kalmayıp öldürülen Türkmenlerin evlerini de yağmaladılar ve çok sayıda esir alarak Hive'ye geri döndüler. Hive çevresinde bulunan Türkmenler, Tecen ırmağına yakın bir yerlerde kale inşa ettiler ve oraya yerleştirdiler. İt yılının sonunda (1056h./1646) Ebu'l Gazi, buraya bir sefer düzenledi. Türkmenler dağıtıp esir ve ganimetler ele geçirildi. Hive ve Tecen'de çok zor durumlara düşen Türkmenler ve Balkan Türkmenleri, Horasan'da Bamı Burma suyu kenarlarında toplanmaya çalışmaktaydılar. Bu oluşumdan rahatsız olan Ebu'l Gazi, Bamı Burma üzerine yürümeye karar verdi. Bu hareketten haberdar olan Türkmenler, ailelerini ve eşyalarını Kara Kıstı mevkiine yerleştirdikten sonra kendileri Bamı Burma'ya dönüp savunma düzeni aldılar. İlk etapta Kahır Hoca barış görüşmeleri yapmak istediysede bu bir sonuç vermedi. Çarpışma esnasında Türkmenler bir ara Han'ın bulunduğu yere çok yaklaşımlarına rağmen bunda başarılı olamadılar. Özbekler neticede Türkmenleri kılıçtan geçirdiler. Onların Kara Kıstı'da bulunan

²⁵ Hayit, Baymirza, *Türkistan Rusya İle Çin Arasında*, Hollanda, 1975, s.27,28

ailelerini esir alıp eşyalarını yağma ederek Hive'ye döndüler. Bütün bu faaliyetlerden Ebu'l Gazi'nin, Türkmenleri kesinlikle itaat almak istediğini anlıyoruz. Bu sebeple 1061h./ 1651 Tavşan yılında on bin kişilik bir kuvvetle Etrek ve Gürgen ırmakları civarındaki Bayraç kabilesi üzerine yürümüştür. Fakat istenilen başarı elde edilememiştir²⁶. O dönemde Hive Hanlığı'nın başında bulunan Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın (1644-1663) yaptığı baskınlar neticesinde Türkmenler çok zor durumda kalmışlardır. Ebu'l Gazi Bahadır Han, Özbek ve Türkmen ağırlıklı bir yapıya sahip bulunan Hive Hanlığı'nın başına geçerken bazı zorluklarla karşılaşmış olup tahta çıkışı esnasında Türkmen boylarının da desteğini alan kardeşine karşı zorlu bir mücadele vermiştir. Bu sebepten dolayı Türkmen boyları üzerine amansız seferler tertip etmiştir. 1648'de Kahir Hoca'ya bağlı Türkmenlere, 1653'te Eymür ve Sarık Türkmenlerine saldırmış, onları öldürüp, yağmalamıştır²⁷.

Eymir ili Türkmenlerini dağıttıktan sonra Dinar kuyusunun üst tarafında bulunan Sarık Türkmenlerini de kılıçtan geçirmişlerdir. Bütün bu faaliyetlerinden sonra Türkmenler üzerine irili ufaklı seferler düzenlenmeye devam edilmiştir. Türk edebiyatı sahasına Şecere-i Terakime gibi önemli bir eser bırakan Ebu'l Gazi Bahadır Han, bu eserinde Türkmenlerden yirmi bin kişiyi katlettiğini belirtmektedir. Bu eserinden kendisi gibi Müslüman olan Türkmenleri katletmekten duyduğu vicdan azabını anlayabiliyoruz. Ayrıca kendisi bu eseriyle günahlarının affettirmeyi ummaktadır²⁸. Bir müddet vergi vermek zorunda kaldıkları ve etnik ve siyasi olarak çokta farklı olmadıkları Hiveliler'den yedikleri bu ağır darbelerden bayağı sarsılan

²⁶ Gündoğdu, Abdullah, *Hive Hanlığı Tarihi, (Yadigar Şibaniler Devri:1512-1740)*, Ankara, 1995, s.144,145

²⁷ Gömeç, age. s.185

²⁸ Gündoğdu, age. s.145,146

Türkmenler, aynı şekilde İran'da yaşayan Afşar Türkmen beylerinden Nadir Şah'ın, İran'da hakimiyeti ele geçirmesi ve Hive Hanlığı gibi Türkmenler üzerinde baskı oluşturup hakimiyet ele geçirme sevdası yüzünden Türkmenler ikinci defa çok zor durumda kalmışlardır. Nadir Şah'ın bu kanlı işgalleri ve Türkmenlere verdiği ağır zayıatlar Türkmenlerin milli şairi Mahdum Kulu'nun şiirlerine de konu olmuştur. Ülkenin nasıl işgal edildiği ve insanlara reva görülen davranışlar bu şiirlerde kendine yer bulmuştur.

Ebu'l Gazi'nin oğlu Anuşa Han (1663-1687), Buhara Şeybanileri'ne karşı 1681-1685 yılları arasında sefere çıktı. Bu seferlerinden birisinde Semerkant'ı işgal etmeyi başardı. Kısa bir süre sonra Buhara Şeybanileri'nin baskısı neticesinde alınan yerler terk edilmek zorunda kalındı. Üstelik Buharalı Subhan Kulu Han, 1687'de Harezm'i işgal etmeye başlamıştı. Buhara Şeybanileri, Harezm'e bir temsilci atadılar. Bu temsilcilik sıfatını elinde bulunduran Şah Niyaz, Harezm'i kendisine göre şekillendirmek istiyordu. Bu maksatla Rus Çarı I.Petro ile bağlantı kurdu. I. Petro, Harezm'i bünyesine kattığına dair 1700 yılında bir ferman göndermesine rağmen bu fermanın bölgenin siyaseti üzerinde etkisi olmadı. Arap Muhammed ile birlikte (1702-1717) Harezm, Buhara'nın hakimiyetinden kurtuldu. Halefi olan Şir Gazi, I. Petro'nun, 1717'de Harezm'e yapmış olduğu engellemeyi başardığı gibi onlara büyük kayıplar verdirdi. Rus birliklerinin hepsi darmadağın edildi. Ruslar tarafından bir türlü hazmedilemeyen bu ağır yenilgi, maalesef Harezm bölgesinin 156 yıl boyunca Ruslar tarafından işgal hedefi oldu²⁹. Rus tarihçileri, I. Petro tarafından ölümünden önce "Hive cezalandırılmalıdır" diye talimat verdiğini

---

²⁹ Hayit, age. s.28,29

bildirirler³⁰. Hive hükümdarı II. İlbars Han, kendisine gönderilen İranlı elçiler öldürmüştü. Buna hiddetlenen Nadir Şah, 1740'ta Hive'ye girmiştir. Daha önce Buhara'yı ele geçiren Nadir Şah, Harezmi bölgesinde de acımasız bir şekilde davrandı. 1747'de Nadir Şah'ın ölümüne kadar Hive Hanları İran'a sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır³¹. Harezmi Hanlığı'nda taht mücadeleleri her Türk devletinde olduğu gibi devam etmekteydi. 1757 yılında Abdullah, Han olan kardeşine üstünlük sağlayarak tahtı ele geçirdi. 1770 yılında ise Yomudların ayaklanması meydana geldi. 1763'te Timur-Gazi Han'ın öldürülmesinden sonra Mangıt, Kıpçak ve Kongirat boyları arasında saltanat mücadeleleri baş gösterdi. Muhammed Emin İnak yönetimindeki Kongirat boyu diğerlerine üstünlük sağladı. Böylece Mangıt Hanedanı'nın devri kapanarak Kongirat Hanedanı'nın devri başlamış oldu. Bu hanedan 1873'e kadar kendi başına; 1920'ye kadar ise Rus hakimiyeti altında hüküm sürmüştür³².

4. XIX.YÜZYILDA TÜRKMENLER

Harezmi bölgesi uzun zamandır bir gerileme dönemi yaşamaktaydı. XVI. yüzyılda başlayan bu dönem, XIX. yüzyılda daha da hızlandı. Ticaret yönünden iyi durumda olduğu dönemlerde ilerleme kaydeden bölge, bu alanda gerilemenin başlamasıyla kalkınmasında mühim rol oynayan sektörünü kaybetmiş ve doğal olarak gerileme dönemine girmiştir³³.

³⁰ Hayit, age. s.100

³¹ Grousset, age. s.450

³² Hayit, age. s.28,29

³³ Togan, Zeki Velidî, "Harezim", İ.A. c.5/1, İstanbul, 1986, s.253

XIX. yüzyılın hemen başında 1802'de Muhammed Rahim kendini Hive'ye kağan ilân etti. Muhammed, zalimlik ve güçlülük konusunda kendisinden öncekilerden daha öndeydi. Bazı töresel kuralları çiğneyerek karısının üstüne iki kadın daha aldı³⁴. Kuzeyde bulunan Kırgızlar'la savaş halinde idiler. Üstünlük kuran Muhammed Rahim Han'a, Kırgızlar her yıl vergi vermek zorunda idi. Ayrıca her yıl Kırgız elçileri Muhammed Rahim'e hediyeler götürürlerdi³⁵.

XIX. yüzyılda Rus işgaline uğrayan Müslüman ülkeler feodal veya feodalite devri öncesi çağları yaşamaktaydılar. Kazaklar, Kırgızlar, Türkmenler, Karakalpaklar, ve Özbekler'in bir kısmı Orta Asya konar-göçer yaşayışı içinde eski kabile geleneklerini sürdürmekteydiler. Özbek ve Tacik unsurlar daha önceki dönemlerden itibaren şehirleşmişlerdi. Kafkas bölgesindeki unsurlar kendi gelenekleriyle ilgili yaşamlarını devam ettiriyorlardı³⁶.

Türkistan bölgesindeki Müslümanların büyük bir kısmı hanefi mezhebiniydi. Kazak steplerinde bulunan Kırgız ve Dağıstanlı konar-göçerler, daha sonraki dönemlerde Müslüman olmuşlardı. Bu gelişmelere rağmen XVIII ve XIX. yüzyıllarda İslâmiyet'e giren bu toplulukların samimiyetleri düşündürücüydü³⁷. Farklı bölgelerde bulunan bu gruplar, Rus etkisinden sıyrılmaya çalışırken onlardan uzaklaştıkları gibi dindaşları ile olan bağları da o kadar iyi durumda değildi. Bu grupların hepsi de kültürel ve sosyal farklılıklarını kendi hallerinde yaşamaktaydılar.

³⁴ Muravyev, age. s.120

³⁵ Muravyev, age. s.122

³⁶ Bennigsen, A.-Lemercier, Quelquejay, C., *Step'te Ezan Sesleri*, İstanbul, 1981, s.3

³⁷ Bennigsen, A.-Lemercier, Quelquejay, C., age. s.3

Ruslar'ın Türk toprakları üzerinde yaklaşık iki yüz yıldır devam eden işgallerinde sıra Türkistan topraklarına gelmişti. Bu bölgede genel olarak konar-göçer bir hayat tarzı benimsenmişti. Aşiretlerin aralarında bağlar kurulmuş olup bazı Türkmen unsurlar da verimli vahalara dağılmışlardı. Fergana vadisinde Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı bulunuyordu. Hive Hanlığı ise Aral gölünün güneyindeki Harezmi bölgesinde idi.

Bu hanlıklar, kendi aralarında uzun zamandır mücadele ettikleri için Rus işgal evresinde ciddi bir mukavemet gösteremediler. Ruslar bu bölgeleri fazla zorlanmadan ele geçirmişlerdir. 1868'de Buhara Hanlığı, Rus egemenliği altına girdi. 1873'te Hive Hanlığı'nın merkezi ele geçirildi. 22 ağustosta yayınlanan bir bildiriyle istiklaline son verildi. 1876'da da Hokand Hanlığı işgal edildi. 1873-1881 arasında Türkmenlerin üzerlerine gönderilen kuvvetler son olarak Merv'i ele geçirdiler.

Kazanan bu ülkeler Ruslar tarafından sömürge muamelesi görmekteydi. Hiçbir şekilde onları medeni hayatla tanıştırmayı düşünmüyorlardı. Askere almadıkları gibi İmparatorluk'larının teb'ası da saymıyorlardı. Onlar için ayrı bir hukuk sistemi uyguluyorlardı³⁸. Türkmen unsurlar büyük aile yaşam biçiminin benimsediklerinden çok nüfuslu aile geleneği içinde yaşıyorlardı. Bu aile şuuru modern milli şuurun gelişmesine engel oluyordu. Aralarında dar bir hukuk sistemi mevcuttu.

³⁸ Bennigsen, A.-Lemercier, Quelquejay, C., age. s.9

Orta Asya Türkmen konar-göçerleri, yerleşik düzene geçtikçe ve İslâm'la daha haşır neşir oldukça sosyal hayatlarında da bir takım değişmeler meydana gelmekteydi. Buna örnek olarak, evlenme şekillerindeki değişikliği gösterebiliriz. Daha önceleri onlar arasında sadece kendi kabileleri arasında evlenme söz konusu idi. Bu da milli bir uyanışın gerçekleşmesini engelliyordu. Onlar bu geleneklerine aşırı derecede bir bağlılık gösteriyorlardı³⁹.

Buhara'da Mangıt Hanedanı 1753'te saltanatı ele geçirmişti. Fakat bu zamandan itibaren iç huzursuzluklar baş gösterdiği gibi komşu devletler olan Hive, Hokand ve Afganistan'la da iyi ilişkiler kurulamaz. Buhara'da özellikle Şah Murad döneminde (1785-1800) medreselere önem verilmiş ve 30.000 den fazla talebenin eğitimi sağlanmıştır. 1817'de Harezmi saldırılarının önüne geçilmeye çalışıldı. 1826'da tahtı ele geçiren Nasrullah, gaddarlığı ile nam salmıştı. Nasrullah, 1840 yılında Fergana Hanlığı üzerine yürüyerek başkent Hokand'ı işgal etti. Hokand Han'ı Muhammed Ali'yi idam ettirdi. Nasrullah'ın saltanatı döneminde Belh, Maymana, Andhoy, Kunduz, Şibarğan ve Amu Derya'nın sol kıyısındaki Mazar-ı Şerif beyleri isyanlarda bulundular. 1849'da Belh şehrini ve eyaletini Afganistanlılar'a karşı kaybetti. Daha sonraki gelişmeler neticesinde Buhara'nın hakimiyeti, Harezmi sınırı olan Amu Derya'nın sağ kıyısından sınırlandırılmış oldu. 1861 yılında Nasrullah'ın oğlu Muzaffer'in 1885'e kadar sürecek olan saltanatı başladı. Döneminde Ruslar, Hokand Hanlığı ile Taşkent için mücadele etmekteydi. O, Hokand'ı vurarak bilmeyerekte olsa Ruslar'a yardımcı olmuş oldu. Ruslar bölgede gittikçe söz sahibi olmaya başlıyorlardı. Onlar Buhara'yı ele geçirmeden önce son Buhara hükümdarı Muzaffer idi. Fakat Ruslar'ın, Buhara'yı 1868'deki savaşla ele geçirmesinde en

³⁹ Bennigsen, A.-Lemercier, Quelquejay, C., age. s.64

büyük etken Muzaffer'in ideal devlet yönetiminden nasibini alamamış olmasıydı⁴⁰. 1850'li yıllarda Maverünnehir'de Rus işgal izlerini belli etmeye başlar. 1858'de Buhara'ya gelen Rus elçisinin bütün talepleri kabul edilmek zorunda kaldı. Rus tüccarlarına gümrük vergileri azaltıldı. Amuderya'da Rus gemileri faaliyetlerini rahatlıklar yapar duruma geldiği gibi Buhara'da Rus ticaret elçiliği bulunmasına müsaade edildi. Türkistan bölgesinde Rus işgali hızla ilerlerken İngilizler, Avrupa'daki bazı meselelerle uğraşmaktaydılar. Ruslar bu bölgelerden pamuk almaktaydı. Daha sonra ise bu bölgeleri istila edip pamuğu elde etme fikrini benimsediler. Rusların batıda Orenburg'dan doğuda Sibirya'dan başlayan bu hareketleri sonucunda 1865'te Taşkent, 1868'de Korgan zaferinden sonra Semerkant, 1873'te Hokand işgal edildi⁴¹.

Daha öncede belirtildiği gibi ardı ardına yedikleri ağır darbeler neticesinde XVIII. yüzyılın ikinci yarısında toparlanmaya başlayan Türkmenler, İran ve Hive baskılarından da bir nebze olsun uzaklaşmak ve rahat bir nefes alabilmek için Doğu Türkistan'ın Merv bölgesine doğru yayılmaya başlamışlardır. Bu dönemde Oraz Han onların önderidir. Tecend Derya nehri kenarında daha sonradan Oraz kalesi ismini alacak olan Tecend kalesini inşa etmişlerdir. Bu onların kendilerini korumak için yapmış oldukları bir çalışmadır. Buna mukabil olarak 1830'lu yıllardan itibaren Türkmenlerin karşısına yeniden Hive Hanlığı'nın kuvvetleri çıkmakta ve onları ağır şartlara sürüklemektedir. Doğu tarafında bu sorunlarla yeniden karşılaşan Türkmenler batı da ise İranlılar'ın Türkmen bölgelerine ve Herat'a yayılmalarına engel olamaz duruma gelmişlerdir. İranlılar'ın bu bölgelere girmelerine Ruslar da

⁴⁰ Hayit, age.s.30-32

⁴¹ Togan, Türkili(Türkistan) ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1947, s.228

onay vermekteydi. İran'ın, Kafkaslar ve Kuzey Azerbaycan'da kurulan Türk hanlıklarına karşı izlediği işgal politikasına Gürcü Prensiğini de dahil edince bu prenslikle dostluk anlaşması bulunan Ruslar'ın bölgeye müdahale etme zemini hazırlanmış oldu. Bu vesileyle yapılan iki harpte Ruslar'ın lehine sonuçlandı. 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay anlaşmaları imzalandı. Günümüzde İran'ın Kafkas sınırı bu dönemlerde çizilmiştir. Bu dönemlerde İran Şahlığı bölgede büyük bir nüfuz ve toprak kaybına uğramıştır. Doğal olarak uğradıkları bu hezimetleri tekrar artı konuma getirebilmek için İranlılar, Ruslar üzerine yeni planlar hazırlamaya başladılar. Doğal olarak bölgede aktif durumda bulunan bir devletle karşılaşmak istemeyen Ruslar, bu durumu yani onların kayıplarını karşılamak için yapacakları yeni savaşları başka yönlere kaydırmanın planlarını yapmaya başladılar. O dönemde İran'da Rus sefiri olarak bulunan Kont Simoniç, onları Türkmenistan ve Herat üzerine sefer yapmaya ikna etmiş ve harp tazminatından vaz geçeceklerini belirtmiştir. Doğal olarak hem tazminattan kurtulma ihtimali olması hem de yeni toprakları kendi bünyelerine katma ihtimali belirince bu fikir İran devlet ricali tarafından kabul görmüştür. Bunun neticesinde Türkmenler üzerine bir dizi sefer başlayacaktır. O dönemlerde dahi bulunan devletler arası hukuk kurallarına aykırı bu işgal hareketlerinin ilki Horasan'da bulunan Türkmen boyları üzerine gerçekleşmiştir. Büyük katliamlarla birlikte kellelerle kuleler dahi yapılmış olup bir miktar Türkmen çocuğun hayatını ise İngiliz sefaret temsilcileri kurtarmışlardır. Türkmenler üzerinde büyük infial yaratan bu saldırılar Horasan'ın kuzey ve kuzeydoğusunda da devam etmiştir⁴². Karşılaşılan bunca zorluklara rağmen Türkmenlerin, Türkmenistan'ın en önemli geçit yolları üzerinde bulunan Karakale'de olağanüstü mücadele vermeleri İranlılar'ın daha fazla ileri gitmelerinin engellemiştir.

---

⁴² Saray, age. s.15,16

Hive Hanlığı'nda Kongıratlar devri başladığında⁴³ Türkmenler bu bölgeye fazla yaklaşmadılar. Türkmenler serbest bir hayat tarzını benimsedikleri için hiçbir kuvvete tâbi değildiler. Türkmenler arasında en çok Teke Türkmenleri, hükümet kavramına sıcak bakıyordu. Dönemin stratejik durumlarına göre farklı oluşumlar içerisine girebiliyorlardı. 1822 yılında Buharalılar'ın Merv'i işgal ettiklerinde Teke Türkmenleri kendiliklerinden Hive'ye yardımda bulundular. Hive Hanları eskiden Mahan şehrinin bulunduğu yerde Yeni Merv adıyla bilinen yeri inşa ettiler. Bu 1824'te gerçekleşti. Buna paralel olarak Salur ve Sarık boyları ise Buhara'ya tabiiyet arz edip Buhara adına Yeni Merv'i işgal ettiler. Bu dönemde Teke Türkmenleri kendilerini hem Hive'ye hem de İran'a tabi sayarlardı. 1855'te Türkmen beyi Koşut Han, Serahs'ta, Hive Kongırat beyi Mehmet Emin Han'ı esir edip kellesini Kaçarlar'a göndermiştir. Bundan beş yıl sonra ise aynı kişi Kaçarlar'la yaptığı harpte aldığı ganimetlerin bir kısmını Hive Han'na göndermiştir. Daha önceleri Akhal'da bulunan Tekeler, 1859 yıllarında Merv civarına yerleştiler. Bu Teke Türkmenlerinin bütün kısımları İran üzerine akınlar yaparlardı. Zamanla yerleşik hayata doğru bir meyil göstermeye başlamışlardır. Arazi ve adalet işleriyle ilgili durumlarının düzenlenmesini tam olarak tabi olmadıkları Hanlar tarafından yapılmasına göz yumarlardı. Sarık boyu Merv'e, Salurlar Yolutan'a, Buhara Emiri Şahı Yolutan tarafından yerleştirildiler. 1819 yılında Mangışlak Türkmenleri, Hive'ye, Kızılsu Yomutları'da sözde Kaçarlar'a tabi idiler. Kendi aralarında yaptıkları mücadelelerde Türkmenlerden kaybeden kısım hemen başka bir devletin himayesi altına girerdi. Dolayısıyla kendilerini güvenlik altına almış olurlardı. Ama sürekli olarak kendi

---

⁴³ Hayit, age. s.29

aralarında sorunlar yaşadıkları gibi bu durum genellikle savaşlarla neticeleniyordu. Gene bu mücadelelerin birinde Ruslar'ın himayesine girenler de olmuştu⁴⁴

Bu dönemlerde Türkmen boyları içerisinde nüfusça en kalabalık olan Teke Türkmenleridir. Bu Teke Türkmenleri diğer Türkmen boylarını da yanlarına alarak İranlılar'ın düzenlemiş oldukları seferlere karşı mücadeleleri başlatmışlardır. Fakat 1830-1860 yılları arası Türkmenler için, İran ve Hive devletleri arasında varlık mücadelesiyle geçecektir.

Buna paralel olarak İran'ın Horasan valisinin 1845 ve 1848 yıllarında gönderdiği kuvvetleri başlarından atmayı bilmişlerdir. Yapılan ikinci seferde ise Hive'nin de fırsat bilerek doğudan saldırmasıyla ağır zayıat vermişlerdir. 1855'te Hive hükümdarı Muhammed Emin Han ordusunun başında olduğu halde Türkmenlere ağır kayıplar verdirmiştir. Savaş devam ederken bir grup Türkmen fedaisinin hükümdar otağını basarak Muhammed Emin Han'ı öldürmesi savaşın sonuçlanmasına sebep olmuş ve Hive ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu olaydan dört ay kadar sonra 1856'da babasının intikamını almak isteyen Hive hükümdarı Abdullah Han, Türkmenler üzerine hücum eder. Fakat Kuşit Han komutasında Türkmen kuvvetleri bu saldırıyı da atlatmayı bildiği gibi Abdullah Han'ı harp sahasında öldürerek Hive ordusunu perişan etmişlerdir. Bundan sonra artık Hiveliler, Türkmenler ve Türkmenistan üzerine saldırmaya cesaret edememişlerdir⁴⁵. Türkmenler harp materyalleri bakımından zengin olmamalarına rağmen özellikle yakın dövüşte ve kılıç kullanmada pek maharetli idiler.

⁴⁴ Togan. age. s.233

⁴⁵ Saray, Mehmet, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Ankara, 1999, s.335

Sürekli olarak İran ve Hiveliler'in tazyikiyle karşılaşan Türkmenler, bayramlarda dahi rahat yüzü göremez durumu gelmişlerdi. İran ordularının başında bulunan Cafer Kuli, seferlerini her zaman bayram günlerinde yapıyordu. Artık daha fazla bu duruma dayanamayan Tahran'daki Osmanlı elçisi Esseyid Haydar Efendi, 4 Mayıs 1856'da İstanbul'a gönderdiği raporda; "Astarabad hakimi Cafer Kuli Han bir kısım İran kuvvetleriyle, Türkmenlerin Teke kabilesi üzerine ansızın hücum ederek 500 masum insanı katlettiğini, Teke kabilesinin düğün vesilesiyle eğlendiğinden gafil avlandığını, kadın ve erkek 500 kadar kişinin de esir edildiğini, Türkmenlerin, İran toprağına hiçbir tecavüzünün bulunmadığını, Cafer Kuli'nin böyle çirkin bir işe girişmesinde tamamıyla İran'ın parmağı olduğunu" belirtmiştir. 1858 baharında, Kara-kala yakınlarında Mançuk-Tepe'de Türkmen lideri Nur Verdi Han, İranlılar'ı büyük bir yenilgiye uğrattır. Cafer Kuli'nin yerine geçen Hamza Mirza Meşhed üzerinden Türkmenlere karşı yeni bir sefer tertip edilmeye hazırlanılır. Bu durum karşısında zor duruma düşeceklerini düşünen Türkmenler barış teklifinde bulundularsa da bu kabul görmedi⁴⁶. Türkmenlerin barış istemelerinin diğer bir sebebi ise İran ordusunun 30.000 kişi ve 33 toptan oluşmasıydı. Ayrıca 20.000 kişilikte yedek kuvvetleri bulunuyordu. Kendisine ve ordusuna çok güvenen Hamza Mirza, Türkmenlerin sulh teklifini kabul etmemiş Merv şehrine kadar ilerlemişti. Türkmenler ise ataları Tuğrul ve Çağrı Beyler'in Gazne baskını neticesinde yaptığı gibi Karakum çölüne çekilmişlerdi⁴⁷. Türkmenleri ağır bir mağlubiyete uğrattmak isteyen Hamza Mirza Meşhed, ordusuyla çölün içine girdi. Zamanla açlık ve susuzluk tehlikeleriyle karşılaşan İran ordusunun bu vahim

⁴⁶ Gömeç, age. s.186

⁴⁷ Saray, Mehmet, *Türkmen Tarihi*, Ankara, 1993, s.18

durumunu değerlendiren Kuşit Han, onları ağır bir mağlubiyete uğratmayı bildi. İran ordusunun içinde bulunan bazı yabancı elçilere göre; “Türkmenler Tahran’a yürüselerdi işgal ederlerdi” diye görüşlerini belirtmişlerdir⁴⁸. İranlılar’a karşı kazanılan bu zaferler Türkmenler arasında sevinçle karşılandı. Nur Verdi Han, başarılarından dolayı Türkmen elinin en akıllı ve en güzel kızı Gülcemal ile evlenmiştir.

Dikkat edilmesi gereken Türkmenlerin istila niyetli olmadıkları bilakis özgürlükleri için mücadele ettikleri gerçeğidir. Daha sonra Kuşit Han’la birlikte Türkmenler bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Oldukça zor dönemlerden geçen Türkmenler, kendi hallerinde bir yaşam sürmek üzere Tecent Derya üzerinde Kuşit Han barajını inşa ederek Türkmen topraklarının sulanmasını sağlamış ve halkın refahı için çalışmalara başlamışlardır.

Bölgelerinde İranlılar ve Hiveliler’den muzdarip bir şekilde yaşayan Türkmenler için yeni bir tehlike söz konusudur. Ruslar, Türkmenistan ile ilgili bilgileri uzun zamandan beri toplamaktadırlar. Yüzbaşı Muravyev, Türkmenistan ve Hive gezileri esnasında bölgenin etnik ve coğrafi yapısı hakkında bilgiler toplayarak bunu kendi devletine rapor halinde sunmuştur. Hive’yi 1819’da ziyaret eden Muravyev’in bu eseri daha sonra 1823’te Paris’te basılmıştır. Böylece Avrupalılar batılı bir kişinin gözüyle Harezm bölgesi hakkında bilgi edinme fırsatı yakalamış oluyorlardı. 1858’de ise Kont İgnatiyev, hanlıkları ziyaret etmiş ve daha sonra takip edecekleri işgal yolları hakkında tafsilatlı bilgiler sunmuştur. Binbaşı Dandaville, Hazar kıyısındaki Kızılsu’nun işgal edilmesi durumunda Türkmenistan’a girişin çok

⁴⁸ Gömeç, age. s.186

daha kolay olabileceğini belirtmiştir⁴⁹. Ruslar böylece Hive içlerine kadar asker sevk etme fırsatı yakalayacaklardı. Bu şekilde yaptıkları alt yapı çalışmalarıyla bölgenin işgali ve sömürülmesinin kolay olacağını düşünüyorlardı. O zamana kadar Türkistan bölgesine yabancılar girmeye cesaret edemiyordu.

Bu arada Hive, Rusya'nın Harezm bölgesinde ileri harekate geçmesinden hemen önce karşılaştığı iç huzursuzlukları gidermeye çalışmaktaydı. 1866 yılında Han'ın birlikleri Yamud Türkmenlerinin isyanını bastırmaya çalışıyordu. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Türkistan'ı tanımaya çalışıp planlı bir şekilde işgal faaliyetine girişen Ruslar, Türkistan bölgesine giriş için kendilerine en uygun yer olan Harezm bölgesinin iç ve dış siyaset yönünden buhranda olduğu bir dönemde faaliyetlerine başlamıştı⁵⁰.

Uzun dönemler varlık mücadelesiyle uğraşmak zorunda kalan Türkmenler son zamanlardaki başarıları neticesinde 1860-1884 arasında bağımsız bir şekilde hayatlarını sürdürmüşlerdir. Bu durum 1884'te Rusların Merv bölgesini işgaline kadar sürmüştür. Ruslar 1856'da, Osmanlı, İngiliz ve Fransız ittifakına karşı Kırım'da kaybetmişlerdi. Bu vesileyle Avrupa'nın doğusunda yayılma sağlayamayacağı düşüncesiyle bütün enerjisini Orta Asya'ya sarf etmeye başlamıştır. Doğal olarak bölgede bulunan Türk kökenli topluluklar bu işgallerden yeteri derece de nasibini almışlardır. 1864-1873 yılları arasında Ruslar, Orta Asya Türk

⁴⁹ Gömeç, age. s.186

⁵⁰ Hayit, age. s.30

Hanlıkları'nı işgal etmeye başlarlar. Bu durumdan en çok zararı Hive Hanlığı görmüştür. Hive Hanlığı'nın ahalisini Türkmenler ve Özbekler oluşturmaktadırlar⁵¹.

Hive'de bulunan Türkmenler, Hive Hanı'nın düşmanlarına karşı cansiperane hücum etmişler ve Han'a bu yönde büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Bu kabileler Hive Hanı'na içeriden bir muhalefet olduğu veya dışarıdan bir tehdit unsuru meydana geldiği zaman cana ve mala hizmet etme düşüncesiyle Han'ın yardımına koşmuşlardır. Hatta General Verevkin'in şehri topa tuttuğu vakit Han korkarak bu kabilelerin yanına kaçar ve yerine Han'ın biraderi Atacan hazretlerinin geçtiği kayıtlarda mevcuttur. Bu değişiklik gerçekleşirken Hive halkı ve eski hükümdar, Ruslar'a ve muhaliflere karşı bu kabilelere sığınır. Yani bu Türkmen kabileleri vasıtasıyla bir nebze de olsa Ruslar'a karşı savunma gerçekleştirilebilmişlerdir. Bu hizmetlerine rağmen Hive Hanı'nın telkiniyle bu kabileler haydut ve yağmacı olarak gösterilmiş ve onların başlarına olmadık şeyler getirmişlerdir⁵². Hive Hanı, Ruslar'a vergi vermek bahsi geldiği zaman dahi Türkmenlerden vergi almaya kesinlikle gücü yetmezdi. Rus işgali devrinde, Hive Hanı ellerindeki 21 pare topu Ruslar'ın alması esnasında bunların ellerinden alındığı vakit kesinlikle kabilelere karşı bir karşılık veremeyeceklerini aksi taktirde onların ellerinde bir oyuncak olacaklarını söylemişlerdir. Bunun üzerine toplardan 19 tanesi Hive' de bırakılır. Daha sonra Hive'den talep olunan 300 bin rublenin Yomut Türkmenleri'nden alınmasına karar verilmiştir. Kadın ve çocuk dahil her nüfus başına 95'er kuruş isabet eder. Bunun üzerine kabileler, sürenin biraz daha uzatılması için Ruslar'a heyet göndermiş fakat

⁵¹ Saray, *age.* s.18

⁵² Mac Gahan, I.A. *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi*, çev.Kolağası Ahmet, haz. İsmail Aka-Mehmet Ersan, İzmir, 1995

bir sonuç alınamamıştır. General Kaufmann bu olay neticesinde verdiği süreyi de kaldırır ve onların üzerlerine hücum eder. Rus ordusu içerisinde bulunan bir takım zabitan, generali bu kararından döndürmeye çalışmalarına rağmen bu konuda muvaffak olamamışlardır⁵³.

General, onlarla mukabeleleri esnasında bu kabilelerin Orta Asya içerisinde en çok sözüne güvenilecek insanlar olduğunu ve onların Rusya tarafına çekilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca kendilerinden kat be kat zayıf olan bu kabilelerin üzerine gidilip telef edildikleri vakit Rusların şeref ve haysiyetlerine leke geleceğini belirtir. Bütün bu sebeplerden dolayı şehirde Özbeklere karşı bu Türkmenlerin tutulması gerektiğini vurgular. Türkmenler, esir ticareti ile ilgilidirler. Fakat Özbek ahali kadar esirleri yoktur. Aslında esir ticaretiyle ilgili olanlar Teke Türkmenleri'dir. Sırf bu sebeple Hive Türkmenlerinin üzerlerine gidilip onları derdest etmenin de anlamı yoktur⁵⁴.

1873 nisan ayında Ruslar, Hive'yi kuşattığı zaman Türkmenler başkentlerini ellerinden geldiğince müdafaa etmişlerdir. Zamanla Rus tazyikinden bunalan Türkmenler güneye doğru çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu direncin etkili olması ve Ruslar'a kayıplar verdirmesi sebebiyle General Kaufman, General Golovaçov'a emir vererek karşılarına çıkan Türkmenlerin yaş ve cinsiyetine bakılmaksızın katledilmelerini söylemiştir. Bu arada Rus ordusunun içinde bulunan Amerikalı gazeteci Mac Gahan, bu durumu şöyle özetler: "İnsan ölüleri ve dumanlar arasında konvoyumuz ilerlerken öncü birliklerin kumandanı bir grup Türkmen'in kendileri ile

⁵³ Mac Gahan, age. s.210

⁵⁴ Mac Gahan. age. s.212

görüşmek istediği haberini verdi. Kumandanın izni üzerine Türkmenler yanımıza geldi. Rus komutan kendilerinden ne istediklerini sorunca Türkmenler şu cevabı verdi: “Biz Ruslar’a karşı hiçbir zaman harp etmedik. Ruslar niçin gelip ülkemizi işgal ediyorlar? Bunun sebebini öğrenmek istiyoruz”. Rus komutan ve askerleri bu masum soruya hiçbir cevap veremedi. Belki oralarda niçin harp edilip bu insanların öldürüldüğünü onlar da anlamıyorlardı⁵⁵.” Ruslar kazandıkları bu savaşlardan sonra tekrar hazırlık yapmaya başladılar. Harp tazminatı olarak 2.200.000 frank talep etmişlerdir. Fakat bu istenilen miktar 1870’te Fransa’yı yenen Almanlar’ın talep ettiğinden bile fazladır. Bu durumu Rus ordusu içinde gözlemci olarak bulunan H.Stumm ve Amerikalı gazeteci Mac Gahan’dan öğreniyoruz⁵⁶. Ruslar’ın ağır darbeleri Türkmenler üzerinde büyük tesir yaratmıştır. Doğal olarak bir kısmı Rus boyunduruğunu kabul etmek zorunda kalırken bir kısmı da Karakum çölüne çekilerek soydaşlarının yanlarına gitmişlerdir.

Rusların Türkmenler ve Türkmenistan hakkındaki projelerini ve bunu gerçekleştirmek için ne gibi planlar yaptıklarını yukarıda belirtmiştik. Bundan hareketle Rusların keşif gezisi görünümünde Kızılsu’ya yerleştiklerini ve bölgeye asker ve mühimmat sevk ettiklerini görüyoruz. Rusların bu hareketine mukabelen Türkmenler elçi göndererek : “Siz bizim ülkemize ticaret yapmak için geleceğinizi söylemişsiniz. Ama siz ticaret için değil ülkemizi işgal için asker getirdiniz. Biz de sonuna kadar ülkemizi müdafaa edeceğiz” demişlerdir. Ruslar, Hokand ve Buhara’yı ele geçirdikten sonra Hive’yi alabilmek için Kızılsu’nun stratejik önemini kavramışlardı. Bu sebeple asker yığınağı yapmaya devam ediyorlardı. Kopet dağı

⁵⁵ Saray, age. s.18,19

⁵⁶ Saray. age. s.19

yolu üzerindeki Taş Avrat ve Molla Kara, Ruslar tarafından işgal edildi. Nur Verdi Han'ın, Tıkma Serdar ile birlikte mukavemet etmek istemesi sonuç vermedi. Ruslar bu denli rahat bir şekilde hareket ederken Türkmenler, Hazar Denizi doğusunda kalan su kuyularını tahrip etmeye başladılar. Yomut Türkmenlerine bir çağrı yapılarak Ruslar'a karşı birlikte direniş gösterilmesi gerektiği belirtilmiştir. Nur Verdi Han'ın bu çalışmaları Rus Albayı Stoletov'un seferini engelleyemedi. Önemli bir yerleşim yeri olan Çekişlar işgal edilmiş ve Yomut Türkmenleri büyük zarar görmüşlerdir. Ruslar Hive'nin işgalini kolaylaştırmak için 1873 yılında yol üzerindeki bütün kaleleri ve Gözlü Ata, Çağil, Kam Şebşen, Uzun Kuyu, ve Sarıkamış gibi yerleşim merkezlerini ortadan kaldırdılar. Bunun üzerine Türkmen lideri Nur Verdi Han, Hive Hanı Seyyid Muhammed Rahim Han ile bağlantıya geçerek birlik çağrısında bulunmuştur. Hive Hanı, Orenburg ve Tiflis'te bulunan Rus karargahlarına elçiler göndererek özetle aşağıdaki açıklamaların kendilerine yapılmasının istemiştir: "Geçen sene ticaret yapmak maksadıyla Balkan körfezindeki Kızılsuya bir askeri üs yaptınız ve dediniz ki, biz ticaret yapmak maksadıyla buradayız. Fakat askerleriniz ticaret yapmaya değil, oraları işgal etmeye gelmiş. İşgale edilen bölgelerin bir kısmı benim ülkeme, bir kısmı da Türkmenlere aittir. Ayrıca Min Bulak bölgesinden de kuvvetleriniz ilerlemektedir ve bu ne anlama gelmektedir? Ayrıca şimdiye kadar dostluğu incitecek bir hareketimiz olmuş mudur?" diye sormaktadırlar. Tabii ki Ruslar'ın barış gibi bir niyetleri olmadığı için bu elçilik heyetine çok sert bir ültimat vermişlerdir. 1872 yılının ortalarında Hive üzerine baskılarını artırırılar. Bunu sağlamak üzere Yamud Türkmenlerinden 3.500 deve hazırlamaları istenir fakat onlar bunu kabul etmezler. Yapılan mücadeleler sonucunda bir çok Türkmen hayatını kaybetmiştir. Ruslar devletlerarası hukuku hiçe sayarak istedikleri yerleri işgal

ediyorlardı. Ruslar, 1874'te Trans-Caspian Region Valiliğini kurdular. Böylece Türkmenistan'ı işgal niyetlerini açıkça belli etmiş oluyorlardı. Bu valiliğin faaliyete geçmesi Türkmenler arasında tedirginliğe yol açtı. Onlardan bir kısmı Ruslar'la anlaşma yapılması gerektiğini belirtirken bir kısmı da kanlarının son damlasına kadar mücadele etmek istiyorlardı. 1874'te toplanan Türkmen meclisinde: "Rus hakimiyetini asla kabul edemeyiz. Dini düşmanımız olan Ruslara karşı son damla kanımıza kadar savaşmalıyız." Şeklinde bir karar çıktı. Hazırlıklara başlayan Türkmenler, komşularında yardım istedikleri gibi İngiliz himayesinde bulunan Afganistan Emirliğine'de haber göndererek Afgan hakimiyetine girmeye hazır olduklarının belirttiler. Yani Türkmenlere göre, Ruslar, İngiliz himayesindeki Afganistan'a müdahale edemedikleri için kendilerine de dokunamayacaklardı. Fakat İngilizler'den istenilen cevap alınamadı. Diğer yandan İran ile bağlantıya geçmeye çalışan Türkmenler, onlarla da istedikleri ittifakı kuramazlar. Ruslar, Türkistan ile ticaretlerini Astarhan merkezli olarak yürütüyorlardı. Astarhan'dan kalkan ticaret kervanları Aral'ın kuzeyindeki Kazak topraklarından geçerek Orta Asya'ya ulaşıyordu. XVIII. yüzyılın başlarında Ruslar buraları işgal edince Kazaklar da ticaret kervanlarını yağmalamaya başlamışlardı. Ruslar için ikinci bir ticaret yolu ise; Astarhan'dan kalkan kayıkların Hazar'ın kuzey kısmını geçerek Mangışlak'a ulaşması ve oradan da Hive ve diğer Türkistan şehirlerine ulaşması şeklindeydi. Ruslar için ikinci yol güvenlik nedeniyle daha elverişli idi. 1860 yılına kadar Türkmenlerin bu kervanlara saldırdıklarına yabancı kaynaklar dahil olmak üzere hiçbir yerde rastlanmamıştır. Yani Ruslar'ın bütün iddiaları geçersizdir. 1877'de General Lomakin önderliğinde Ruslar'ın hazırlıklara başladığını öğrenen Türkmenler, Bami, Burma, Kızıl Avrat gibi hudut kasabalarının boşaltarak

Göktepe'ye çekildiler. Kızıl Avrat'ta birkaç çatışma oldu. Bu arada 1877-78 de Osmanlı-Rus harbi başladı. Böylece bir kısım Rus birlikleri Kafkas bölgesine çekildi. Bundan Türkmenler bir hayli memnun oldular. Fakat bir yıl sonra Osmanlılar'ın savaşı kaybettiklerini öğrenince: "İslâmbol'daki Halifemiz ve karındaşımız Beyaz Çar'ın ordularına dayanamaz iken biz nasıl olurda onlarla başa çıkabiliriz?" diye üzüntülerini belirtmişlerdir⁵⁷. Ruslar, dünya kamuoyuna şirin görünüp Türkmenler hakkında barbar, çapulcu ve hiçbir anlaşmaya uyamayan topluluklar oldukları gibi asılsız iddialar ileri sürmekteydiler. Böylece işgallerini meşru bir zemin üzerine oturtmaya çalışıyorlardı.

Ruslar, Osmanlılar'a karşı bu savaşı kazandıktan sonra kendilerine daha fazla güvenmeye başladılar. 1879 yılının başlarında tekrar Türkmenistan'ı işgal etmeye karar verdiler. General Lomakin bu hareketi yürütecekti. Türkmenler, Ruslar'a karşı savunma savaşı yapmayı tercih ettiler. Çünkü silah ve mühimmat bakımından aralarında büyük bir dengesizlik vardı. Nur Verdi Han'ın önderliğinde Türkmenler, Göktepe'ye çekildiler. Orada cereyan eden savaş, Türkmenlerin başarısıyla sonuçlandı. Bu başarı Türk-İslâm dünyasında sevinçle karşılandı. Bu tür başarısızlıklara son zamanlarda alışık olmayan Ruslar, Lomakin'in yerine General Skobelev'i getirdiler. Bu Skobelev, Plevne'de Osman Paşa'ya karşı savaşan kişiden başkası değildi. Fakat Nur Verdi Han'ın 1880'de ölmesi Türkmenler arasında moral çöküntüsüne neden oldu.

Hazırlıklarının tamamlayan Skobelev, 1880 sonlarında tekrar Türkmen topraklarına girdi. Türkmenler burada da kahramanca savaşmalarına rağmen silah ve

⁵⁷ Saray, Mehmet, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara, 1999, s.338-345

mühimmat bakımından üstün olan Rus birliklerine karşı üstünlük sağlayamadılar. Tarihe ikinci Göktepe müdafaası olarak geçen bu savaş Türkmenler açısından çok kanlı geçmiştir. Türkmenler 26.500 şehit vermişlerdir. Kale ise ocak ayının sonlarında Ruslar'ın eline geçmiştir⁵⁸. Göktepe'de büyük kahramanlıklar gösteren Tıkma Serdar ile Mahdumkulu, Aşkabat taraflarına kaçmak zorunda kalmışlardı. Skobelev, neşrettiği bir bildiri ile Türkmenlerin Rus egemenliğini kabul etmelerini istemiştir. Bir cevap alamayınca Aşkabat'a kadar Türkmen topraklarını işgal etmiştir. Türkmenler kahramanca memleketlerini ve dinlerinin savunmalarına rağmen daha fazla dayanacak güçleri kalmadığından nisan 1881'de Tıkma Serdar, bir kaç ay sonra da Mahdumkulu, Ruslar'a teslim olmuşlardır⁵⁹. Göktepe'de Türkmenler, tam bir onur mücadelesi verdiler. Genaral Lomakin bu konuyla ilgili olarak şu görüşlerini belirtir: “Onların saflarından miktarı ne olursa olsun, para için casusluk yapacak adam bulmak imkansızdı. Onlar milletlerine sadık kimselerdi. Bu sadakatlerini ne hediyeler, ne de tehditler sarsabilirdi⁶⁰.” Rus Generali'nin de dikkatinden kaçmayan, Türkmenlerin vatanlarına ve birbirlerine bağlı olmaları vesilesiyle cansiperane vuruşmalarıdır. Fakat bu davranışları kendi askerlerinde göremiyordu.

Rus birliklerinin bölgede hızlı bir şekilde ilerlemeleri İngilizleri rahatsız etmekteydi. Onların baskıları neticesinde Ruslar ilerlemelerini durdurmak zorunda kaldılar. Bu hareketten ümitlenen Merv bölgesi Türkmenleri, İngiliz tabiiyetini kabul etmelerini açıklamalarına rağmen bir sonuç alamadılar. Türkmenler, bütün bu olanlara rağmen teslim olmak niyetinde değildiler. Bu sebeple hazırlıklara başladılar.

⁵⁸ Gömeç, *age.* s.189

⁵⁹ Saray Mehmet, *Türkmen Tarihi*, Ankara, 1993 s.34,35

⁶⁰ Hayit, *age.* s.112

Fakat Ruslar, Türkmenlerin arasında propagandalar yapmaya başlamıştı. Bu işi yapanda Kafkaslar'da doğmuş bir Müslüman Avar Türkü olan Ali Han'dan başkası değildi⁶¹. Bu Ali Han'ın babası kırk yıl Ruslar'a hizmet etmişti. Kendisi de yirmi yıldır Ruslar'a hizmet etmekteydi. Ayrıca Türkmen meclisinde Müslümanlığından ödün vermediğini söyleyerek onları ikna etmeye çalışıyordu. Onun gayretleri Gülcemal Hatun'un, 1884'te Türkmen meclisinin de onayını alarak Rus hakimiyetine girmeyi kabul etmesiyle sonuçlanmıştır. 31 Ocak 1884'te Ruslar ile Mervliler arasında on maddelik bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmadan sonra da birkaç çatışma oldu ise de Gülcemal Hatun'un oğullarını kontrol etmesiyle daha fazla kan dökülmesi engellenmiş oldu. Ruslar, 4 Mart 1884'te Merv'i işgal ettiler⁶². Böylece yaklaşık on beş yıl kadar süren Rusların askeri işgal dönemi sona eriyordu. Fakat artık işgalleri başka bir boyut kazanacaktı.

Rus işgali evrelerinde bir kısım Türkmen boyları komşu ülkelerin idaresine girmişlerdir. Teke Türkmenleri'nden sonra en kalabalık boy olan Yamud Türkmenlerinin büyük bir kısmı Hazar'ın güney batısından Horasan'a doğru olan bölgelerde idiler. Yamudlar'ın Hive yakınlarında yaşayan kısmı ile Hazar'ın doğusunda yaşayan kısımları Rus hakimiyetini kabul etmişlerdi. Diğer Yamud Türkmenleri ise İran idaresinde kalmayı tercih etmişlerdir. Horasan'ın kuzey doğusunda yaşayan ve Yamud Türkmenlerinin komşusu olan Göklen Türkmenleri de İran kontrolünde kalmayı tercih etmişlerdir. Bu iki Türkmen boyunun kendi istekleriyle İran tebaası olmalarının tek açıklaması, iki düşmandan daha az kötüsünün hakimiyetini kabul etmeleridir. Bunda İran'ın Şii olmasına rağmen Müslüman

⁶¹ Saray, *age.* s.35

⁶² Hayit, *age.* s.114

olmalarının büyük önemi vardı. Doğu Türkmenistan'da iskan bulunan Sarık Türkmenleri de Merv bölgesi düştükten sonra Afgan hakimiyetini kabul etmişlerdir. Bazı Ersarı Türkmenleri Belh civarında, Ali Eli Türkmenleri Andhoy bölgesinde kalarak Afgan idaresini Rus idaresine tercih etmişlerdir. O dönemlerde bu konuma giren Türkmenler, günümüzde de Türkmenistan Türkmenleri'nden ayrıldılar⁶³. Ruslar'dan kaçarak başka milletlerin kontrolüne giren bu Türkmenler, istedikleri alakayı görememişlerdir. Bağlı oldukları hükümetlerle ilişkileri sadece vergi toplarken ortaya çıkmaktadır. Onların kalkınmaları için herhangi bir yardım gerçekleşmemiştir.

---

⁶³ Saray, age. s.36

1. BÖLÜM

SOSYAL YAPI

1. SOSYAL HAYAT

Özbek unsurların Harezmi bölgesine gelmesinden sonra başkent Hive'de Hanlığı, Özbekler ele geçirdiler ve Hanlık onların elinde irsi bir hale geldi. Hanlar'ın emirleri kanun niteliğinde olup kimseye karşı sorumlu değillerdir. Geniş bir haremli ve cariyeleli vardı. Sürekli eğlenceler düzenlenir ve bu içkili eğlencelerinde erkek çocuklar dans ederdi. Genel olarak herkes Han'ın gözüne girmek için uğraşır. Bunu başaranlar iktidarın nimetlerinden de faydalanma imkanını elde ederlerdi. Hanın gözünden düşenlerin ise mallarına el konulduğu gibi başları da tehlikededir. Türkmenler çevreye sürekli olarak baskınlar yaparlar ve bu baskınlar Hive pazarları için yeni köleler ve mallar demektir. Bu esirlerin bir kısmı hanlığın güney bölgelerinden getirilirdi. Hive, dış güçlere karşı durabilmek için Türkmenlerin askeri güçlerine ihtiyaç duyardı¹. Kendi aralarında düzeni ve sükuneti sağlamak amacıyla bazı görevliler vardır. Bu görevi bizdeki zaptiye nazırının yerine geçen "yasavul başı" yapar². Toplu yaşamın gereklerinden olan güvenlik güçleri halk arasında huzuru sağlamaya çalışır.

Zenginler mallarını vakıflara devrederler ve ahretliklerini kazandıklarına inanırlar. Bunların hayatları boyunca vergiden muaf bir kazançları olur. Diğerleri çeşitli vergiler vermekle yükümlüdürler. Sulama kanallarının, baraj ve köprülerin

¹ Bacon, Elizabeth, *Esir Orta Asya*, çev. Tansu Say, s.73,74

² Mehmet Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, Ankara, 1986, s.115

yapılması, Hanlar'ın topraklarının işlenmesi köylülerin işidir. XIX. yüzyılda vergi sistemi çok ağırlaşmıştır. Köylüler bu vergiler altında ezilirler. Hive Hanlığı'nda yirmi beş civarında vergi çeşidi vardır³.

Hanın eline farklı yerlerden bir takım vergiler gelir. Kelle vergisi, hana dört sınıftan gelen vergiler, özel eşya satışları, tarla, arazi, yol, yağmanın bölüşümü, kervanlardan alınan vergiler ve hesapta olmayan savaş vergileri en önemlileridir. Bütün bu kalemlerde toplanan vergilere bütün nüfus dahil değildir. Özbek doğumlular ve savaşa her zaman hazır olanlar yani askerler ve memur olanlar vergilere dahil olmayan sınıflardır. Özbekler'in dışında olup ticaretle uğraşan herkes bu vergileri vermek zorundadır. Hive'de yerleşik olan Türkmenler de savaş birliklerini oluşturdukları için vergiye tabi değillerdir. Bunlar Özbekler'le karışmamışlardır. İlgi yönünden tamamıyla ayrışır. Türkmenler Han'ın çeşitli hediyelerle oluşturduğu paralı askeri birlikleri oluştururlar. Han, Türkmenlerin desteğini alabilmek için bütün gücünün kullanır ve onların sayılarını artırmak için gayret sarf eder⁴. Hive gibi fazla ileri seviyede olmayan bölgelerde kelle vergisini ödeyenin durumuna göre alınan diğer vergiler yeniden düzenlenir. Gündelik çalışan ya da herhangi bir kişiye yemek veremediğini ispatlayan kişiler de vergiden muaf tutulurlar. Aşiretlere ve kabilelere ayrılan Hiveliler ki bunlar en az iki yüz aileden oluşur, yaşadıkları kara parçasının değerine göre ve ticaretten kazandıkları gelirlere göre vergilendirilirler. Vergi toplayacak kişi şefin ve topluluğun güvenini kazananlar

³ Bacon, *age*, s.73,74

⁴ Muravyev, *age*. s.138

arasından seçilirler. Kişi başı vergi en az £0,4375 pound en fazla £1,75 pound'dur. Bu vergi Sartlar ve Karakalpaklar arasında pek fazla toplanamamaktadır⁵.

Han'ın özel tarla ve ürünlerinin satışından da yüklü bir miktar gelir gelmektedir. Han'ın malları arasında kanallar (ki bunlar köleler tarafından özenle inşa edilmiştir) da vardır. Tarlalarında yetiştirilen ürünler arasında buğday, pirinç, susam sayılabilir. Gelirini artırmak için kendisinin belirleyip sattığı fiyat dışında tahılların herhangi birine Hiveliler fiyat belirleyemezler. Aksi takdirde ölümle cezalandırılırlar. "Gyuktam" ve daha bir çok kanal kendi özel malları arasındadır. Kumlaşan ve kültürlenme gerektiren topraklar daha pahalıdır. Bunu elde etmek için toprak belli bir zaman su ile doldurulur. En kazançlı olan vergiler ise yol vergileridir. Bunların içine, köle, cariyeye, eşek, deve, sığır ve ticaret eşyasından alınan vergiler girer. Hive'ye kervanlarla gelen her Türkmen'den Han 1819 yılında deve başına yarım tilla alınmasını öngörmüştür. Bu Han'a yılda 23.000-29.000 pound arası gelir getirmiştir⁶.

Han hediye yoluyla da bazı gelirler elde etmektedir. Daha çok Sart ve Türkmenlerden gelen hediyeler önemli bir yer tutmaktadır. Muhammed Rahim Han, komşuların savaş ilân etmesiyle ya da diğer hanlıklar tarafından saldırı ile tehdit edilirse Sartlar ve Karakalpaklar'dan savaş sonucunda tehlike savuşturulduğu için belirli bir miktar para alırlar. Bunlar sıra dışı vergilerdendir⁷. Fakat önemli bir yekün tutmaktadır.

---

⁵ Muravyev, age. s.139

⁶ Muravyev, age. s.139,140

⁷ Muravyev, age. s.141

Han'ın gelirlerinin miktarının hesaplamak çok zor olsa da tahmini olarak 150.000 pound olduğu söylenebilir. Çünkü 70.000 Karakalpak ve 100.000 Sart ailesinden vergi ödeyecek ailelerin ödedikleri miktarı ortalama 1,75 ve 0,4375 pound olarak alırsak bu noksan çıkar. Kervan yolu 29.000 pound getirebilir. Bu diğerleriyle birlikte 150.000 pound eder. Muhammed Rahim Han'ın çok fazla altın ve gümüş sahibi olduğuna dair yaygın bir inanış vardır. Fakat bu kesin değildir. Han gösterişli bir yaşam sürmektedir. Fakat bu cemaatlere ödeme yapmadığı, bakanlara ve bürokratlara para ayırmadığı, yeni kanallar yapmadığı, binalar inşa ettirmediği, çeşitli sanatlara para ayırmadığı anlamına gelmez. Çalışanlarına verdiği hediyelerde yüklü bir harcama tutar. Her bölgenin ve etnik yapının olduğu gibi Türkmenler arasında da kendilerine has yemek kültürü vardır. Yaşamları tamamen kendilerine has bir özellik arz eder. Eski moda ve farklı bir yapıya sahip olan evlerinde pencere ve fazla eşya bulunmaz. Halının üzerine otururlar ve yemeklerini yerde yerler. Tabakları taşandır ve bazen de tahta olanları kullanıp günde genelde iki öğün yemek yerler. Birincisi güneşin doğmasından sonra ikincisi de güneşin batımından önceki akşam yemeğidir. Yemeğe başlamadan önce dua ederler. Hafif içeceklerden hoşlanırlar. İçine kekik gibi doğal bitkilerden de katarak bu içkiyi daha güzel bir hale getirirler. Su kabağından yapılan "Kaliyan" adıyla bilinen bir sigara içerler. Bununla beraber bitkilerin yapraklarından yapılan "bang" adı verilen bir sigara daha vardır. Kendilerine has olan evleri genellikle hasarlıdır ve zenginlerde de durum böyledir.

Evlerin içi dar, kirli, soğuk ve karanlıktır. Ateş odanın ortasında geceye kadar yanar. Her evde bir veya iki oda vardır. Atlarını tam anlamıyla besleyememelerine rağmen onları çok severler ve temiz tutarlar⁸.

Yemeklerin yanında temel gıda yufka ekmektir. Mayalı ve mayasız olarak fırından çıkar çıkmaz yenirse lezzetlidir. XIX. yüzyılda tanınan Çin'in yeşil çayı benimsenmiştir. Genelde durumu iyi olan olmayan herkes tarafından kullanılır. Kahvaltıda ekmekle kaymak yenir ve tuzlu çay içilir. Misafir sahipleri de onlara ikram yapmak için misafirlerini çarşıda çay içmeye götürürler. Öğle yemeğinde de çay ve ekmek yenilir. Kavun-karpuz ve diğer meyveler öğün aralarında çokça tüketilir. Bu meyveler kışında tüketilmek üzere kurutulularak saklanır. Günün en önemli yemeği akşam yenir. En sevilen yemek içine kurutulmuş meyve, havuç ve et koyulan pirinç ve pilavdır. Fakat çok zengin olanlar bile her gün pilav yemezler. Durumu iyi olanlar cuma akşamları ve İslâmi sohbetlerden sonra pilav ikram ederler. Fakirler ise ancak ziyafet günlerinde pilav yeme fırsatını elde ederler⁹. Dağ köylerinde pirinç yerine arpa kullanılır. Pilavı kadınlar yapar fakat büyük ziyafetlerde erkekler tarafından açıkta yapılır. Ayrıca bu konuda usta olmalarıyla da övünürler¹⁰.

Evlerde zaman zaman çevrelerine yemek verirler. Bu yemekler yenirken genel olarak herkes açgözlü bir şekilde davranır. En beğendikleri yemekleri pilavdır.

---

⁸ Muravyev, *age.* s. 141,161

⁹ Bacon, *age.* s.62

¹⁰ Bacon, *age.* s.63

Bazen pilavla beraber buğday ekmeği, süt, çorba ile “Mustapha” isimli yemeği hazırlarlar. Şeker ile korunmuş eti yemekten çok hoşlanırlar¹¹.

Özbekler ağır içkilerden ve sarhoşluktan çok nefret ederler. Çay, Hiveliler’in en favori içeceği. Şekersiz olarak sabahtan akşama kadar çay içerler. Bununla beraber seyahatlere çıktıklarında yanlarına çay alırlar. Ayrıca kendilerine has “kalmuk” veya açık çay diye adlandırdıkları süt, tereyağı ve tuz karışımından yaptıkları içecek buna alışmamış olanlar için iğrenç gelebilir. Yemek ve servis sistemleri diğer medeniyetlere göre fazla iyi değildir. Görülen boş bir masaya oturulmadığı zaman o yerin sahibi gelerek neden oturmamın diye tartışma çıkarabilir. Bazıları ise bütün gününü yemek yemeden geçirip dilencilik yapar. Hiveliler, Asyalılar gibi yemeklerini kaşık, çatal kullanmadan yerler¹². Bu yemek yeme üslubunun İslâm kültüründen ileri gelmiş olması muhtemeldir.

Vahalarda oturanların çoğu sık sık et yiyemez. Bunun sebebi biraz da maddi yetersizlikten kaynaklanmaktadır. En çok koyun, keçi, piliç ve at etini tüketirler fakat bunları konar-göçerlerden temin etmek zorundadırlar. Daha sonra bu at etinde sucuklar yaparlar. Her yemekte tahıl ve fasülye kullanıldığı gibi üzerine kesilmiş sütte ilave ederler. Hamur işlerinden kıymalı böreği yaparken içine soğan, kabak, yeşillik veya kırmızıbiber konyarlar.

Süt ve süt ürünlerini doğal olarak konar-göçerler kadar tüketemezler. Daha çok kesilmiş süt, kaymak, kurutulmuş ve tuzlanmış peynir tüketilir. Yemeklerde

¹¹ Muravyev, age. s.160

¹² Muravyev, age. s.161

genel olarak tereyağı kullandıkları gibi tat vermesi için kuyruk yağı da kullanılır fakat susam veya başka bitkilerden elde edilen yağlar da tercih edilir. Yaz ayları geldiğinde konar-göçerler ekonomik yönlerden biraz daha rahatlamış olurlar, mayalı sütle beslenirler. Vahadaker kavun, karpuz gibi meyvelerle gıda ihtiyaçlarını karşılarlar. Konar-göçerler misafirlerini ağırlamaya özen gösterirler. Onlara verdikleri değeri koyun keserek belli ederler. Yerleşikler ise çay, tatlı, kuru ve yaş meyveler ikram ederler. Yerleşikler konar-göçerlere göre daha fazla balık tüketirler. Çarşı ve pazarlarında kızartılmış balık satılır. Lüks gıdalar arasında tatlılarda bulunur. Tatlıcılar, tatlıları yapmaya özen gösterirler. Fakirler bu tatlıları ancak ziyafetlerde görebilir. Ramazan ayında bu ayın öneminden dolayı şeker ve yumurtayla yapılmış bir çeşit tatlı yerler. Kış ayları oldukça soğuk geçer. Fakat genel olarak aynı yerde uyunur. Mutfaktaki ocağın veya tandırın etrafında toplanılır. Yemek tandırın üzerinde yenir ve buraya yakın yerlerde uyunur¹³. Uzun kış gecelerinde bu tandırlar etrafında toplanıldığında muhtemeldir ki büyükler tarafında masallar ve efsaneler anlatılır.

Buralardaki binalar ve duvarlar çamurdan yapılır. Evler dış duvarın içi tarafına yaslanmış vaziyettedir. Bu evlerin duvarları daha incedir. Yapımında güneşte pişirilerek yapılan tuğlalar kullanılır ve direklerle desteklenir. Duvarların üzerine boylamasına kalaslar konur. Bunların üzerleri saman, kamış ve hasırlarla kapatılır. En üst kısma ise kil tabakası serilir. İki katlı binaların da ikinci katın tabanı bu şekilde yapılır. Duvarlar doğrudan toprağın üzerine yapılır yani temel kazılmaz. Şehirlerde zenginlerin evlerinin tabanı ateş tuğlalarıyla döşelidir. Evlerin sokağa açık pencereleri olmamasına karşın tahta kapıları vardır ve bu kapı güvenlik için geceleri

---

¹³ Bacon, age. s.62,63

sıkıca kapatılır. Bu kapılar ev sahiplerinin variyetleri hakkında bilgi verir. Zengin ve üst sınıftan olanların kapıları iki tanedir ve zenginliklerinin alameti olarak kapılar oymalarla süslenir. Bu sokak kapısı açıldığı vakit içeriyi görmek mümkün değildir. Çünkü evin kapısının önünde bir duvar mevcuttur. Sokak kapısı genellikle kadınların iş gördüğü avluya açılır. Zenginlerde ise biri kadınlara ve diğeri erkeklere ait olmak üzere iki avlu bulunur. Ev avluya dönük olduğu için kapı ve pencereler avluya açılır. Pencerelerdeki kafesler yazın hava ve ışığın içeri girmesini sağlar. Yaz günlerinde doğal olarak güneşten korunmak gerekmektedir. Bunun için de hemen yukarıda bir taraça mevcuttur. Bu taraçanın ardında kilden yapılmış olan “eyvan” bulunur. Günlük ihtiyaçları çabucak ve kolay bir şekilde karşılamak için herşey çok yakın ve hiç değişmeyen yerdedir. Temizlik adabından dolayı mutfak ve tuvalet avluda farklı yerlerde bulunur. Mutfağın yanında ekmek fırını vardır. Duvarların yanında hayvanların bir süre kalması için yerler vardır. Avlunun üzerinin asma çardaklarıyla kapatılması burasını gölgeli bir yer yapar¹⁴.

Hiveliler hanelerindeki odalarını kıymetli eşyalarla süslemezler. Zenginler ve fakirlerin haneleri arasında pek fark yoktur. Odalarında kendi dokudukları kalıçeler ve mefruşlar vardır. Döşemeleri dört duvar yastığıyla, bir minderden ve üzerine örttükleri örtü de ince bir bezden ibarettir. Odaların bazı yerlerinde çini ve porselen tabaklar ve kendi ürettikleri reçeller ve Arapça el yazması kitaplar bulunur. Sonradan ek olarak yapılan odalar diğerlerine nazaran daha aydınlık sağlayacak tarzda yapılmıştır. Bu ek odaların tavanı yoktur. Onun yerine büyük bir kara ağaç dalı

¹⁴ Bacon, age. s.63

konulur. Altında oturulduğu vakit gökyüzünü seyretmek mümkündür¹⁵. Kış mevsiminde doğal olarak bu odalar terk edilir ve buralara fazla eşyalar koyulabilir.

Bu çamurlarla yapılan yapılar iklime çok uygundur. Çamur, yazın sıcaktan kışın soğuktan koruyucu özelliğe sahiptir. Şehirlerde avluların küçük olduğu evlerde yazın oturlan odalar kuzeye, kışın oturlanlar güneye bakar. Ev halkı vaktinin çoğunu bahçelerde ve kırlarda geçirir. Eyvan üzerine halılar serilir, yemekler pişirilir, eğlenilir. Kadınlar öğle sığığında burada uyur ve geceleri de burada uyumak mümkündür. Kış güneşinden bir nebze de olsa yararlanabilmek için damlara çıkılır ve öğle güneşinden faydalanılır. Isınmak için kullandıkları yakıtlardan odun, kömür ve tezek fazla değildir¹⁶.

Hive'nin evleri kerpiçten ve Bağdadi tarzında yapılır. Ve sokağa pencere açmazlar. Harem ve selamlık ayrıdır. Kiremit bilmediklerinden evlerin üzerine toprak sererler. Oda kapıları ve duvarlar güzel oymalar ve şekillerle süslenmiştir¹⁷.

Evlerin içlerinde toprak zemin üzerine hasır serilir. Onun üzerine de Türkmenlerin özenle dokudukları keçe veya halıları sererler. Zenginlerin evlerinde Buhara halısı veya en değerli Türkmen halıları bulunur. Toprak duvarın üzerinde hazırlanmış kısımlara çaydanlıklar ve diğer ev eşyaları dizilir. Ailenin kaldığı odanın girişinin tam karşısında sandık bulunur ve içinde bayramlık elbiseler ve mücevherler

---

¹⁵ Mac Gahan, *age.* s.193

¹⁶ Bacon, *age.* s.63

¹⁷ Mehmet Emin Efendi, *age.* s.138

saklanır. Sandığın üzerinde süslü yorgan ve yastıklar vardır. Sandal ve sandık dışında evde çok az mobilya bulunur¹⁸.

Burada musiki zevki pek ileri gitmiştir. Orta Asya'nın hiçbir yerinde bu kadar ilerleme görülmez. Hanendeler ve sazandeler müziği icra ederler¹⁹. Eğlenmek için oturduklarında on iki yaşlarında çocuklar büyük bir saygı ile mecliste bulunanları selamlarlar ve raks etmeye başlarlar. Üzerlerindeki elbise, bir don ve topuklarına kadar uzanan entaridir. Bellerinde birer kaytan kuşak bulunur. Başları tıraşlıdır. Kulaklarının arkalarından uzanan saçları omuzlarına kadar iner. Başlarına tepeleri sivri birer takke giyerler. Bu tür eğlence meclislerinde tanbura, keman ve def gibi çalgılarda bulunur. Bir yandan bunları çalarlarken bir yandan da şarkılar söylerler. Bu müzik aletlerini ustaca kullanırlar. Ortadaki çocuklarda bunlara eşlik ederek raks etmeye devam ederler. Çocuklar çalgının ritmine göre kah yavaşlarlar kah hızlı bir şekilde hareket ederler. Oturanlar da bunlara alkışla tempo tutarlar. Akşam olduğunda ağaçların üzerlerine meşaleler koyulur ve bazan ağaçların üzerlerine Çin fenerleri asarlar. Son olarak çocukların raks etmesi bittiği vakit onlara şerbet ikram edilir. Oyun devam ederken çocuklardan biri kadın elbisesi giyerek onlara has bazı cilveli hareketler yapar ve eğlence renkli bir hale gelir. Eğlenceler gece geç vakitlere hatta sabaha kadar sürer²⁰. Müzik Hiveliler'in hayatında önemli bir yere sahiptir. Fakat müzik söyledikleri zaman armoniyi ihmal ederler. Büyük bir gürültüyü müzik olarak tarif ederler. Örneğin; davul sesi eşliğinde gibi iki kişinin çıkardığı ses ve söyledikleri şeylerde farklıdır. İlkel bir müzik enstrümanına sahiptirler²¹.

---

¹⁸ Bacon, *age*. s.64

¹⁹ Mehmet Emin Efendi, *age*. s.116

²⁰ Mac Gahan, *age*. s.195

²¹ Muravyev, *age*. s.163

Bu Türkmen oymaklarının İranlılara karşı göstermiş oldukları haydutluklara bakarak kendi aralarında nasıl bir sessizlik içinde yaşadıkları ve birbirlerini nasıl yok etmedikleri sorusu akıllara gelebilir. Belirli bir yasa ve düzen, eğitim ve uygarlık gibi kavramlardan yoksun olarak yaşamaktadırlar. Aralarında ciddi bir çekişme ve düşmanlık olmadığı zamanlarda öldürme, tecavüz, cinayet gibi olaylara diğer Asya uluslarında olduğu gibi sıkça rastlanmaz.

Türkmen oymakları arasında gelenek ve görenekler değişmez kanunlardır ve bu kanunlara herkes uymak zorundadır²². Kendilerinden olmayanlara karşı müthiş bir yağmacılık uygularlardı. Wambery, hacı kfilesinin içinde Gümüštepe civarlarında iken bir takım eşkiyalarla karşılaşmış kendilerini ancak çöle atarak bunların ellerinden kurtarabilmişlerdi. Wambery'nin hayatı pahasına da olsa fakat kendine göre önemli bir araştırma için gittiği Türkistan topraklarına, kendisinden sonraları da sırf ünlü olmak için gidenler vardır. Bunlardan bir kısmı onun gibi şanslı olmayıp yıllarca hapisanelerde çürümüştür²³.

Türkmenler, "Bir reissiz bir ulusuz. Hiçbir zamanda üzerimize bir reis tayin etmeyeceğiz. Çünkü hepimiz eşitiz. Herkes kendisinin hükümdarıdır" derler. Buna karşın Türkmenler arasında aksakallılar vardır. Fakat bunlar reis değil aşiretin memuru konumundadırlar. Doğal olarak diğer kişilere göre ayrıcalıkları vardır. Bu kendisine gösterilen saygı ve bağlılık hizmetlerine karşı ödül olarak değerlendirilebilir. Halk üzerindeki etkisini aşiretin sınırları dışında da kullanmadığı

²² Wambery, *age*. s.50

²³ Liğeti, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Ankara, 1980, s.185

içinde ayrıca sevgi de görmektedir. Bu aksakallar, ihtilaf içinde oldukları oymak ve aşiretlere veya İran ve Rusya ile ilgili olan problemlerde aşiretlerinin dileklerini bildirmede aracılık yaparlar. Buna karşılık tamamıyla bir temsil yetkileri olmadığı için kendi başlarına karar veremezler²⁴. Türkmenler arasında “mollalar” aksakallılardan daha etkili bir konumdadırlar. Bilimsel bir özellikleri yoktur. Sevgi, sevecenlikleri ile tanınırlar. Bunların ruhsal ve gizli özelliklerinin olduğuna inanılır. Hive ve Buhara’da öğrenim görürler. Halk arasında biraz dalgın olan insanlara yaptıkları çeşitli kandırmaca hareketleriyle halkın sevgisini kazanırlar. Bir miktar para kazandıktan sonra o bölgeden ayrılırlar. Bu yüzden nüfuzları devamlı değildir²⁵.

Türkmenlerde siyaset maksadıyla savaş yoktur. Çevredeki kavimlerin avulları üzerine saldırıda bulunurlar ve mallarını yağma ederler ayrıca halkını da tutsak ederler. Bu yağmaya mükemmel bir şekilde hazırlanılmışsa “Alaman” adı verilir. Daha önemsizlerine “çapavul” ismini verirler. Kendileri çapavul yapmaya karar verdiklerinde iki yüz civarında atlı toplanır ve içlerinden en gözü pek olanını serdar seçerler. Bu serdarın yönetiminde hazırlıklara başlanır. Bir molla ise bu seferin başarıya ulaşması için dua eder hep beraber amin derler. Bu merasim esnasında akıncıların yakınları da burada hazır bir şekilde bulunur ve onlarla da vedalaşılır. İlk gün az yol kat edilir. Bunun sebebi ise kabileyi düzene sokmaktır. Serdar saf oluşturmayı ve nasıl yol kat edileceğini bu ilk günde kararlaştırır. Mahiyetindekilere bilgiler verir. Diğer bir sebep ise hayvanların çabuk yorulmasını engellemektir. Bunun için gidilecek mesafe her gün azar azar artırılır. Çapavul ismini verdikleri bu hücumları hakkında önceden belirlenmiş planları yoktur. Bu plan

²⁴ Wambery, age. s.52

²⁵ Wambery, age. s.53

ulaşılmak istenilen yere varılınca oluşturulur. Düşman sathına yaklaşıncaya daha ihtiyatlı davranılmaya başlanılır ve bu ihtiyatın derecesi çok ileri safhadadır. Artık düşman ile karşılaşmak an meselesidir. Bunu için aralarında izden anlayan becerikli kimseler önden gönderilir bunlar at veya insan izine rastlayınca geri dönerek haber verirler. Düşmanın bu kadar yakın olduğu anlaşılınca derhal asıl kuvvetler olduğu yerde durur. Zira bu denli kalabalık çok toz kaldıracağından ve düşmanda ihtiyatlı davranacağından fark edilmek istenmezler. Serdarın verdiği bu karara kimse itiraz etmez. Uçsuz bucaksız çöllerde hareketli cisimler kolayca fark edildiği gibi yerinde sakin duranlar da kolayca görünmez. Ayrıca rüzgarlar da insan sesini, görünemeyeceği uzaklıklara kadar götürür. Kuvvetler yerinde sakin bir şekilde beklerken serdar yanına “mirken” denilen savaş tecrübesi fazla olan askerlerini alarak izlerin görüldüğü mahale doğru yol alırlar. Aynı zamanda etrafı kolaçan ederek bir ses veya başka bir iz ararlar. Bu buldukları izlerden düşmanın yakında mı yoksa uzakta mı olduklarını anlayacak kadar mahirdirler. Ayrıca onların sayısı hakkında da fikir sahibi olabilirler. Süvarisi ve piyadesi hakkında fikir yürütebilirler. Ayrıca kulaklarını yere koyarak bir ses duymaya çalışırlar. Bütün bu ön hazırlıklardan sonra tekrar birliğin yanına dönülür. Geceyi orada geçirmeye karar vermişlerse atlıları farklı yerlere dağıtırlar. Bu vesileyle izler de kaybedilmiş olur. Atların yularını bellerine bağlayarak ateş yakmaksızın ve ses çıkarmaksızın yatarlar. Bu uyku esnasında güvenliklerini de tehlikeye atmamak için yüksek tepelere nöbetçiler koyulur. Sabah erkenden mirkenler yola çıkar. Hem izler takip edilir hem de ilerleme sağlanır. Düşmana karşı herhangi bir açık vermemek için bölükte bulunanlar tek sıra halinde birbirlerini izlerine basarak ilerlerler. Ara sıra bölük durup “acaba bir ses bir şamata var mı?” diye herkes etrafı dinler. Avrupa da derler

ki : “avlanma savaşa benzer” halbuki Türkmenler için bu sözün tamamen tersi söz konusudur. Zira onlarda savaş denilen şey avlanma gibidir. Avrupa’da avcılar adeta bir düşman arar gibi av ararlar. Türkmenler ise bir av arar gibi düşmanlarını araştırırlar²⁶.

Bu denli ihtiyatlı davranmaları neticesinde düşmana yaklaşılr. Önceden giden öncülerin haber vermesiyle bölük yerinde durur. Öncüler ve serdar elleri üzerinde emekleyerek giderler. Düşmanı sessizce gözetlemeye başlarlar. Onların sayısı, saf tutuş şekli ve ne yandan hücum etmek gerektiği konusunda müzakere yaparlar. Düşmanları üzerine gelişi güzel saldırı yaparak kendilerini tehlikeye atmak istemezler. Çünkü bilirler ki onlar da en az kendileri kadar gözü açık ve yiğittirler. Bazen birbirlerini birkaç gün gözetleyerek geçirirler. Fakat cenk esnasının çok kısa sürmesine özen gösterirler. Hemen sonucu almaya bakarlar. Türkmenler savaş esnasında oldukça hırçındırlar. Bu durum diğer milletlerin pek azında görülür. Savaşa girerken hırslanmak için karşılıklı övünmeye başlarlar. Aileleri hakkında kötü sözler söyleyerek bunu had safhaya çıkarırlar. Hatta bedenlerindeki noksanlıkları ve hastalıkları, ahlaklarındaki eksiklikleri dahi birbirlerine söylerler. Bu aşağılayıcı sözler sert müdahalelerin olmasına da neden olabilir. Sanki düşmanmışçasına kavgalar çıkarırlar²⁷. Adeta birbirlerini motive ederler. Bu şekilde hareketler aralarında başka dönemlerde görülmez.

Bir yerleşim yeri basılacaksa gece vakti, kervan ya da birlik basılacaksa şafak vakti saldırılır. En fazla iki defa saldırılır. Bundan fazla saldırılması nadirdir.

²⁶ Mehmet Emin Efendi, age. s.46,47

²⁷ Mehmet Emin Efendi, age. s.47,48

Aralarında “iki defa saldır üçüncüde dizginleri geri çevir” manasında bir de atasözü vardır. İranlılar bu saldırılara hiçbir zaman karşı koyamamışlardır. Bir Türkmen 5-6 İranlının üzerine saldırır ve tümünü birden bağlayarak sürüyüp götürür. Türkmenler “Bu siyah başlı adamlar çok defa korkularından kendileri bizden ip isteyip birbirlerini bağlarlar. Hatta son kalan adamı bağlamak için gerekmeseydi, hayvandan inmemize bile gerek kalmaz” derler. Bu esirler ileride başlarına gelecekleri doğal olarak biliyorlar. İçlerinden karşı koyan olursa hemen öldürülür. Teslim olanların bir kısmı ata bindirilir ve ayakları hayvanın altından birbirine bağlanır. Bir bölümü öne katılarak sürülür, kimileri de atların kuyruklarına bağlanarak sürüklenir. Bu durum Türkmenlerin karargahlarına varıncaya kadar sürer. Bu günlerce devam edebilir. Hayvanları izleyemeyenler öldürülür. Diğerleri ise işkencelere tabi tutulur²⁸.

Türkmenler savaş esnasında avazları çıktığı kadar bağırlar. İki tarafta bu şekilde davranır. Galip gelenlerin naraları ise gök kubbeyi inletir. Yenilen taraf hemen savaş alanını terk eder. Çünkü tutsak kalmak endişesi onları bu şekilde davranmaya mecbur kılar. Galipler bütün malları yağma eder ve diğerlerini savaş esiri olarak alır. Esirler pazarlara götürülerek satılır. Türkmenlerin savaşlarda üstünlükleri atlarının da iyi olmasına bağlıdır²⁹. Alamanlarda genel olarak esirlerden başka at, eşek, öküz, inek ve bir takım eşyalar elde edilir. Daha sonra bunlar çapula katılanlar arasında pay edilir. Serdar ise daha fazla pay alır. Taksim esnasında ihtiyat adında bir pay ayrılır. Bu ihtiyat payı bir kişinin hakkı eksik ise ona verilmek üzere oluşturulur³⁰.

²⁸ Wambery, age. s.54

²⁹ Mehmet Emn Efendi, age. s.49

³⁰ Wambery, age. s.55

2. TÜRKMENİSTAN'DA ETNİK YAPI

Özbek ismi hakkında en önemli açıklama Nikolay Mourau'yov tarafından verilmiştir. Doğudaki ülkeler hikaye yazmada ve söz üretmede iyidiler. İsimler için gereken açıklamaların çokluğundan da belli olduğu gibi bu ismin tarihi çok eskiye dayanmaktadır. Özbek isminin "UZ"dan türediği söylenir. Guz hocası, Arap tarihçileri tarafından söylenmiştir.

XVI. yüzyılın başında Özbekler Sihhun'dan yollarındaki zarar ve yıkım yüzünden doğuya yayıldılar ve Balkan ülkelerinin emiri haline geldiler. Hive'de bulunan Özbek kabilelerinin isimleri şu şekildedir: Uygur-naiman, Kanglı-kıptçak, Kiyat-kongrad ve noekius-mangud. Kiyat-kongrad ismi; Blgalı, Atchataılı, Kandjurgatı, Kochtamgalı, Koegoeseğlı ve Boegoedjeli olarak bölünür³¹. Sartlar, Hazar Denizi ve Kuzey Çin'den Orta Asya'ya göç ettiler. Bunlar Iarkiang, Aksu, Uchi, Turfan ve Khamil'de yaşadılar. Bunlara Sart ismi o bölgede yaşayan göçmen Türkler tarafından verilmiştir. Bu ismin tüccar anlamına geldiği sanılmış ama gerçek anlamı o değildir. Çünkü bunlar bu ülkede ticaretle uğraşan tek toplumdur. Bu isim çok eski görülebilir. Bu bölgelerde yaşayanlar kendilerini Tacik olarak adlandırdılar. Bu İran'ın ve İran halkının eski ismi idi. Çinliler'de Tacik ismini kullandılar. Çinliler İran'ı Tiao-dji olarak tanıdılar. Çok zaman geçmeden bu ismi Po-szu olarak değiştirdiler. Onların dili ve isimleri İranlı olduklarını gösterir ama Türk soyu olarak kabul edilirler³². Sart kelimesinin manasının tacir olduğunu söylemektedir. Uygur

³¹ Muravyev, age. s.175,176

³² Muravyev, age. s.176

yazıtları ve Kaşgar divanında da aynı anlamda kullanılmıştır. Kazak, Kırgız ve Özbekler, Batı ve Doğu Türkistan Kent Türkleri'ne Sart demişlerdir. Bu anlamda Türkler'le karışan ve Türkçe bilen İranlılar veya Farsça konuşan, Tacikler'le beraber yaşayan ve İran medeniyeti tesirindeki Türkler kastedilmektedir. Yerleşik hayatı küçümseyen Türkler, genel olarak medeni Türkler'i Sart olarak adlandırmışlardır³³.

Hive'de yaşayan halk dört ırktan oluşmaktadır. Bunlar: Sartlar, Karakalpaklar, Özbekler ve Türkmenler'dir. Önceden asiller, hizmetçiler, fatihler ve misafirler olarak sınıflanırlardı. Fakat bu uluslar büyüdükçe bu sınıf farkları da ortadan kaybolmuştur. Buna karşılık yeni sınıflar şu şekilde oluşmuştur: Tüccarlar, tarımcılar, soylular ve savaşılar. Ayrıca Hive'de yahudiler de bulunmaktadır. Hive'nin nüfusu yaklaşık olarak 3.000.000'dur³⁴.

Hive halkının bir bölümünü İranlı esirler teşkil eder. Bunların durumları sanıldığı gibi çok kötü değildir. Bunlar işlerdeki maharetleri sayesinde para biriktirerek kendilerini satın alabilirler. Halkın bir bölümü Harezm'in eski sakinleri olan İranlılaşmış Medler'den oluşur. Fakat bunların nüfusu çok azdır. Bunlara Hive'de Sart, Buhara'da Tacik denilir. İçişleri Bakanı ve Hacib makamında olan Mehter bunlar arasından seçilir. Bunlar ileri görüşlü olmalarına rağmen Özbekler tarafından sevilmezler. Bu iki oymak beş yüz yıldan beri birlikte yaşamalarına rağmen birbirlerinden nadir olarak kız alıp verirler. Hive halkının bir bölümünü de Kazaklar oluşturur. Fakat ulusları Ruslar'ın egemenliğine girdiğinden beri sayıları azalmıştır. Burada tarım ve hayvancılıkla geçinen yaz aylarında Amuderya ve

³³ Togan, *Türkili(Türkistan) ve Takım Tarihi*, c.1, İstanbul, 1947, s.65

³⁴ Muravyev, *age.* s.110

Siriderya arasında gezen Karakalpaklar'da vardır. Bunlar kadınlarının Türkistan'ın en güzel kadınları olmasıyla övünürler. Fakat halk arasında ahmaklıklarıyla bilinirler. On aşirete bölünen Karakalpaklar'ın on bin çadır oldukları tahmin edilir. İsyan etmelerine rağmen Hive Hanı'nın boyunduruğundan kurtulamamışlardır. Buradaki Türkmenler arasında Köklenler nadir görülür. Çavdurlar ise isyan halinde olduklarından fazla burada bulunmazlar. Yamudlara da rastlamak mümkündür. Yamudlar bir yerde yerleşik hayat yaşamaya alışık değillerdir. Han'ın tahta çıkışıyla ilgili büyük olaylardan beri buraya gelmeye pek cesaret edemezler. Bütün Harezmi, Hive, Buhara, Kaşgar halkının büyük çoğunluğu Özbek'tir. Özbekler otuz iki oymağa ayrılmıştır. Bu bölgelerde karışık ve ayrı arı yaşarlar. Hive, Hokand ve Yarkent Türkmenleri kendilerine özgü ayrı bir dille konuşurlar. Fakat birbirlerini bir kökten ayrılmış ulustan ve hatta oymaktan ve bir aşiretin üyeleri gibi kabul ederler. Hive'de bu oymakların birer vekili bulunur. Hiveliler, Buhara ve Kaşgar halkından daha saf Özbek olduklarını söyleyerek övünürler. Hiveliler sakallı olduklarından kanlarının İranlılar'la karıştığı hemen anlaşılır. Türkistan halkına göre sakal, yabancı bir cinsten olmanın göstergesidir. Tatar olmadıkları ise yüzleri ve renklerinden anlaşılır. Hive Özbekleri soylarının en mükemmelidir. Namuslu ve dürüst adamlardır. Ahlaklarına hile ve yalancılık karıştırmamışlardır³⁵.

Buraların Özbekleri biraz zayıf olmalarına rağmen Orta Asya'nın en soylu ulusudur. Hiveliler, Çavdurlar'la yaptıkları savaşları kazandıklarında onları esir edip işkenceler yaparlar sonra bir kısmını satarlar ve geri kalanını da Han'ın yakınlarına dağıtırlar. Bu Çavdurlar, Orenburg-Hive yolunda yakaladıkları Özbek kervanlarını

---

³⁵ Wambery, age. s.116-118

soyarlar ve onlara olmadık işkenceler yaparlar. Bu yapılanlar onların bir karşılığı niteliğindedir³⁶.

Bazı ilim adamları Türkmenlerin Moğol ırkından olduğunu iler sürerler. Bazıları ise İndotatar olduklarını söylerler. Fakat bu hususta kesin bir hükme varmak zordur. Çünkü Türkmenler aynı kökten gelmelerine rağmen bir kısmının baş yapısı farklı diğerininki daha farklıdır. Ayrıca yüz çizgileri bakımından da farklılıklar mevcuttur. Konar-göçer Türkmenler, Buhara halkına pek benzemezler. Buhara halkı ile de Hiveliler arasında belirgin farklılıklar bulunur. Türkmenler, genel olarak orta boylulardan daha uzuncadırlar. Beden kasları göze çarpacak derecede gelişmiştir. Güçlü kuvvetli yapıları vardır. Çöl şartlarına rağmen sağlıkları yerindedir. Cildi beyaz, çehresi yuvarlak, elmacık kemikleri öne doğru çıkık ve alınları geniştir. Kafatası büyük ve yukarı kısmı şişkincedir. Gözleri badem şeklinde çekiktir. Gözleri küçük, bakışları canlı ve manalıdır. İlk bakışta göz kapakları yokmuş hissini uyandırır. Burunları küçük ve yukarıya doğru kalkıktır. Çehre hatları keskin, dudakları kalındır. İnce bir bıyık ve seyrek sakalları vardır. Kulaklar büyük ve oldukça açıktır. Bu kulak açıklığının sebebi küçük yaştan itibaren başlarını sıkıca örterken, kulakları dışarıda bırakmak adetinden kaynaklanmaktadır. Türkmen kadınları erkeklere göre daha göz alıcıdır. Elmacık kemikler çıkık ve ciltleri bakımsızlıklarına rağmen çok beyazdır. Genellikle saçları sık ve çok kısadır. Bu yüzden saç örgülerini keçi tüyleri ve kordonlarla uzatırlar. Saçlarını cam boncuklar ve gümüş takılarla süslerler. Peruka veya takma saç buralarda bilinmez³⁷.

³⁶ Wambery, age. s.121,122

³⁷ Blocqueville, Henri De Couliboeuf, **Türkmenler Arasında**, Ankara, 1986. s.48,49

Özbekler bütünüyle duyarlı, uyumlu ve mantıklı insanlardır. Daima kararlıdırlar ve yalandan nefret ederler. Savaş ise onların vaz geçemedikleri unsurlardandır. Savaşı yaşamlarının bir parçası olarak bilirler. Fiziksel olarak iri ve parlak gözleri ve siyah sakalları vardır. Bütün bunlara rağmen savaş hariç tembel ve dikkatsiz bir yaşam sürerler. Bununla beraber onlar iyi bir hırsızdırlar. Özbekler iyi bir savaşçıdır. Bu onların bir tutkusu ve emelidir. Özbekler, normalin üstünde bir kas gücüne sahiptirler. İri ve sağlıklı yapıları vardır. Bir çok insan yüz yıldan fazla yaşamaktadır³⁸.

Özbek kadınlarının yüzlerinde kırışıklıklar olmasına rağmen çok güzeldirler. Yüzleri ve gözleri çok güzeldir. Fakat giyimlerine o kadar dikkat etmezler. Asya'daki Hiveliler'e benzerler. Özbekler'in kadınlarını kıskanmaları nedeniyle bir çok cinayet meydana gelmiştir. Bu yüzden bir kadınla evli olan birinin kesinlikle kadınların bulunduğu yerlere girmesi yasaktır. Ayrıca kadınların yaşamında sınırlandırmalar olmuştur. Köle kadınları ise memnuniyetle alıp satma hakları vardır³⁹. Hive kadınları Avrupa kadınları gibi fistan, kumaş ve benzeri şeylere masraf etmede gayet idareli davranırlar. Aralarında kıskanma gibi bir durumda söz konusu değildir. Avrupa'nın medeni kadınları bile bunlardan pek çokseyde ibret alıp ahlak sahibi olabilirler. Vakitlerinin büyük bir kısmını evde kalıçe dokumak ve çocuk bakmak ve onlara elbise yapmakla geçirirler. Genel olarak güzel bir görünüme sahiptirler⁴⁰.

---

³⁸ Muravyev, age. s.159

³⁹ Muravyev, age. s.159

⁴⁰ Mac Gahan, age. s.175

Hiveliler, çocuklarının eğitimi için hemen hemen hiç masraf yapmazlar. Bu da çocukların erken yaşlarından itibaren hayattan umutlarının kesilmesine neden olmaktadır. Yöresel bir eğitim sistemi yoktur. Çocuklarına bazen okuma yazma öğretirlerdi. 12-13 yaşlarındaki çocuklar amaçlarına ulaştıkları zaman okulu bırakırlardı. Çocuk 18 yaşına kadar babasının kontrolü altındadır. Bu yaşa kadar bütün kurallara harfiyen uymak zorundadırlar. daha sonra evlenirler. Düğün gününe kadar ne gelin damadı ne de damat gelini görebilir. Bu onların batıl inanışlarından. Çocuklar babalarından her zaman daha alçak bir yerde otururlar ve daha az yemek yerler. Babaları ile aynı seviyede oturmaları yasaklanmıştır. Çocuklar ileride aynı şeyi yapmak zorundadırlar. Özbekler çok misafirperver insanlardır. Her gün birbirlerini misafir ederler⁴¹.

Asya step tipi göçmen toplumların sosyo-politik bünyelerindeki gelişmelere dikkat edilirse yakın ve orta doğudaki özelliklere rastlanır. Aile, klan ve kabile bu konar-göçer toplulukların sosyolojik yapısını meydana getirir. Genel olarak konar-göçer toplumların yapıları bizim için güçlükler doğurmaktadır. Konar-göçerler, kendi sosyal yapılarının parçalı olduğunun farkındadırlar⁴². Fakat uzun zamandır bu yapı içerisinde bulunmaları ve bu tip bir organizasyonu benimsemelerinde bazı dış etkenlerde ön plana çıkmaktadır. Bunlar içerisinde coğrafi şartlar ve siyasi hareketlenmeler ilk akla gelenlerdir. Batı Türkistan bölgesinin Moğol hakimiyetine girmesiyle buradan muazzam bir şekilde İran ve Anadolu topraklarına göçler başlar. Kısa zamanda bu geldikleri yerlerin siyasi ve kültürel hayatlarında etkili duruma gelmişlerdir.

---

⁴¹ Muravyev, age. s.160

⁴² Khazanov, age. s.120

Anadolu'da Türkmen kültürünün gelişmesinde İran, Bizans ve İslâm kültürlerinin de tesiri olmuştur. Fakat bu tesirin derinliği tartışmaya açıktır⁴³. Her aşîetin kendine has hukuk kuralları vardır. Yerleşik ve konar-göçerlerde lisanlar, dinler ve hayat tarzında bir beraberlik göze çarpar. Bu tür müşterek hususiyetlerin olmasına rağmen aralarında bazı farklılıklar da mevcuttur. Şehir merkezinde Türk unsurlar ortak bir merkezden yönetilirler. Buna binaen Türkmenlerin her aşîreti ayrı bir şahsiyet gibi hareket ederler. Bu aşîretlerin münferid bir şekilde Anadolu topraklarına yayılmasından kaynaklanmaktadır⁴⁴.

Türkmenler, savaşı karakterleriyle tanınmışlardır. Fakat Nogaylar ve Kalmuklar'ın ve daha sonraları da Özbekler üzerinde kesin bir hakimiyet kuramadıkları gibi onlara boyun eğmişlerdir. Ayrıca bir araya gelerek güçlü bir devlet kuramamış olmaları, yerleşik hayata geçmelerinin uzun sürmesi ve birbirleriyle ilişkilerinin kopuk olmasından ayrıca batıya olan sürekli nüfus göçünden kaynaklanmaktadır.

Türkiye'deki aşîretler de Türkistan bölgesindeki yapıları içerirler. Türkiye'deki aşîretler buldukları bölgelerde istedikleri gibi hareket ederler. Bunlar ordu şeklinde yaşamlarını sürdürdükleri için bölgelerindeki askeri hareketlenmelerde de etkin konuma sahiptirler. Aşîret beyi kontrolü elinde tuttuğu gibi koyduğu hükümler de diğer fertler tarafından peşinen kabul edilir. Bu aşîretlerin küçük bir oluşum içerisinde olmaları büyük hükümetlere karşı koymalarına imkan tanımıyordu.

⁴³ Kraylıç-Radilg, *Türkmen Aşîretleri*, İstanbul, 1920, s.80

⁴⁴ Kraylıç-Radilg, *age.* s.81

Bazı aşiretler hükümet kurmayı başarmışlar fakat bunlar da Asya'daki aşiretler gibi devamlılığı sağlayamamışlardır⁴⁵. Maveraünnehir, Azerbaycan ve Horasan'da yaşayan Türkmenlerin büyük bir kısmı Anadolu'ya kaçmak zorunda kaldılar. Mangışlak sahasında yaşayan Oğuzlar'ın yaşadıkları yerler istila yolu üzerinde olmadığı için burada bulunanlar işgallerden etkilenmediler. Fakat sırasıyla Altınorda ve Hive Hanları'nın egemenliklerini kabul etmek zorunda kaldılar. Mangışlak'taki Türkmenlerin büyük bir kısmı Salur boyundandır. Ebu'l Gazi'ye göre, Şah Melik'in öldürülmesinden sonra başlayan dağılma üzerine Oğuzlar'dan mühim bir kısım Mangışlak'a gitmiştir. Bu kümenin içinde her boydan olmakla birlikte en çok Eymür, Döğer, İğdir, Çavuldur, Karkın, Salur ve Ağar boylarına mensup kollar bulunuyordu. XVII. yüzyılda Türkmenler; Yamud, Ersarı, Teke ve Sarık gibi büyük Türkmen boylarının Salurlar'dan çıktığına inanıyorlardı. Fakat Salurlardan önemli kollar batıya doğru göç etmişlerdir⁴⁶.

Çavuldurlar'dan da mühim bir kısım Mangışlak'ta bulunuyordu. Fakat bunlar Kalmuklar tarafından Kuzey Kafkasya'ya götürüldüler. Bunlar Mahdumkulu'yu büyük şairleri olarak tanırlar. Yaşadıkları bölgeden dolayı bunlara Stavropol Türkmenleri'de denmiştir⁴⁷. X. yüzyıldan itibaren Mangışlak'ta yaşayan Türkmenler, Nogaylar ve Kalmuklar'ın baskıları neticesinde Balkan ve Horasan bölgelerine gelmişlerdir. Balkan dağlarında daha önceleri Oklu, Göklü ve Sultanlı oymakları vardır. Bunlar Safevi kaynaklarında Eymür, Salur ve Göklenler ile birlikte anılır. Bu grupların hepsine birden Yaka Türkmenleri veya Sayın Hanlı

⁴⁵ Krayliç-Radilg, age. s.82

⁴⁶ Sümer, age, s.121

⁴⁷ Sümer, age. s.121

Türkmenleri denmektedir. Göklenler, Gürgen ırmağının yukarı yatağında yaşıyorlardı. Fakat bir oymak oluşturamamışlardır. Wambery 12.000 çadırdan ibaret olduklarını belirtir. İçlerinde Beğ-Dili, Bayındır, Kayı ve Eymür gibi boylardan kısımlar bulunur. XVI. yüzyılın ikinci yarısında bu Türkmenler arasına Celayir oymağından bir kısım girmiştir. Bu oymak aslen Moğol olup Çağatay ulusuna dahildir⁴⁸.

Hazar'ın doğu tarafında Salur, Çavuldur, İğdir, Yazır, Eymür, Karkın Türkmenleri bulunur. Bunlar Mangışlak'tan Balkan ve Horasan bölgelerine gelmişlerdir. Fakat bu Türkmenler, siyasi bir teşekkül oluşturamamışlardır⁴⁹.

Meşhur Macar Türkoloğu H. Wambery Maveratınnehir'deki çeşitli kabilelerin çadır sayılarını şöyle bildirir. Çavdarlılar, 12.000, Ersarılar, 50.000, Ali eliler, 3.000, Karalar, 15.000, Salurlar, 8.000, Sarılar, 10.000, Tekeler, 60.000, Göklenler, 12.000, Yamudlar, 40.000'dan oluşur. Wambery, yekunun 196.500 çadırı bulunduğunu ifade eder. Her çadırda beş kişi olduğunu hesaplayarak bütün Türkmenlerin 982.500 kişi olduğunu belirtir⁵⁰. Muravyev'e göre, iki milyonu aşan Türkmenler, Wambery'e göre bir milyona zor ulaşmaktadır⁵¹. Türkmenler Hazar Denizi'nin güney doğusundadırlar. Schuyler'e göre, Türkmenler; Yamudlar, Göklenler ve Teke Yamudlarından oluşmuştur ve Hazar'daki Kara-çuka kabilesine

⁴⁸ Sümer, age. s.122

⁴⁹ Sümer, age. s.123

⁵⁰ Mehmet Emin Efendi, age. s.122

⁵¹ Wambery, age. s.49

aittirler. Verilen bilgiye göre onların yaşam biçimleri yerleşik ve göçmen tipindedir⁵².

Yamudlar, en önemli kabileler arasındadır. Arazileri Hazar Denizi'nden doğuya doğru uzanır⁵³. Türkmenler ve özellikle Yamudlar, Han'a asla itaatkar olmadılar. Aksine Han üzerinde onların etkisi olmuştur⁵⁴. Yamud Türkmenleri, Hive'ye hicret eden altı Türkmen kavminden birisidir. Bu beş kabilenin çadır sayısı 11.000'dir⁵⁵.

Göçmen oldukları için en önemli varyetleri sürüleridir. Fakat bu sürülerini satmazlar. Tahıl veya sığırlarının satışı onların istekleri doğrultusunda gerçekleşir⁵⁶. 1873'te Yamudlar; Han, Özbekler ve Kırgızlar'a karşı Ruslar'ı desteklediler. Şehirleri ve köyleri yağmaladılar. Kırgızlar'ı Amuderya'nın kenarına ve Rusya'ya doğru barınak aramaya mecbur bıraktılar. Teke Türkmenlerinin de desteğini alarak kervanlara saldırdıkları da görülmüştür⁵⁷. Teke Yomutları, Etrek'in alçak vadilerinde yaşıyorlar ve dağlarda verimli toprakları ekip nehirlerde balık tutarak geçimlerini sağlıyorlardı. Sığırlarını Gurgan'ın kenarındaki çayırılara götürürlerdi. Yararlandıkları hayvanların arasında develerin yeri fazla değildir. Onlar kış ayları boyunca Gurgan ve Etrek arasında kalırlar ve martta kuzey Etrek'e göçerler. Tehairdy ve Bugdaily göllerinin kenarlarına gelirler. Uzboy veya Balkan dağlarının civarlarına ve kuzeyde Gulf of Kara Boğaz'a kadar doğuda İğdi kuyularına kadar

⁵² Schuyler, age. s.381

⁵³ Bacon, age. s.57

⁵⁴ Schuyler, age. s.355

⁵⁵ Mac Gahan, age. s.213

⁵⁶ Schuyler, age. s.356

⁵⁷ Schuyler, age. s.370

yerleşirler. Bazen baba oğlunun yanına gider bazen de oğul babanın yanına gelir. Onların 15.000-80.000 çadır olduğu tahmin edilir. Bunların Kurds şehri ve Gurgan kaynaklarına kadar genişledikleri söylenebilir. Bazıları da Çandır ve Sumbar üzerindedirler. Buradakiler, 15.000-30.000 çadırıdır. Eskiden sayıları daha çokmuş fakat Schuyler onların, Gurganlı Mahmut Şah'ın seferi zamanında İran savaşlarında özel anlaşma ile oraya gittiklerini belirtir. Neredeyse tamamı tarımla uğraşır ve bazıları da ipekböceği yetiştirir. Diğerleri kadar göçmen değildiler ve az miktarda develeri vardır. Teke Türkmenleri kuzeybatı-güneydoğu arasındaki Kuran Dağ silsilesindeki uzun ve dar vahaları işgal edip yerleştiler. Ayrıca dağlardan 20 mil civarındaki sıralı kum tepelerini de mesken tuttular. Kuzeyden esen sürekli rüzgarlar tepeleri güneye ilerletmekte ve bunun neticesinde vaha alanları azalmaktadır. Bu vadilerin başlıcası Arkaç'tır. Kuran Dağ'dan inen pek çok ırmak ile sulanır ve tarım için mükemmeldir. Merv'in güneybatısına, İğdi'nin 45 mil güneydoğusuna ve Kızıl-arvat'ın bütün vadisine kadar 43 küçük kale uzanır⁵⁸.

Yamudlar, İran sınırından Ceyhun nehrine kadar uzanan Hazar denizinin doğu sahillerinde ve bazı adalarda meskundurlar. Bu oymağa bağlı dört aşiretten biri eşkiyalığa devam ettiği için İran uyruğuna girmişlerdir. 40.000 çadır yani 200.000 nüfustan ibarettirler⁵⁹.

Etrek Türkmenleri de yağmacılık yaparlar. Buna karşılık cömertlikte sergilerler. Çadırlarının önünde zincire vurulmuş köleleri görmek fazla mümkün

⁵⁸ Schuyler, *age.* s.382

⁵⁹ Wambery, *age.* s.48

olmaz⁶⁰. Etrek nehrinin su basması sebebiyle buralardan uzaklaşan Kam aşireti, nehrin kuzeydoğu yönünde bulunur. Eskiden Yomut oynağından ayrılarak bu ıssız yerlere yerleşmişlerdir. Sürekli yağmacılık yapmaları diğer oymakları kendilerine düşman yapmıştır. Sürekli savaş halinde oldukları için bir türlü güçlerini artıramamışlardır⁶¹.

Muravyev'e göre, Yamud Türkmenleri, diğer Türkmenlere nazaran daha ünlüdür. Onlar liderlerini seçerler ve ona büyük saygı duyarlar. Servet kazanmak için eşkiyalık yaparlar. Bazı yerlerde Türkmenler büyük bölümler halinde yaşamışlardır. Hepsinde sürekli liderler yoktur. Fakat liderin olduğu kısımlarda ise o olmadan güçlerinin ortaya koyamazlar. Hazar denizinin kenarında yaşayan Yamudlar,. Bazı gruplara ve soylara ayrılırlar. Bunlar arasında öne çıkan gruplar olduğu gibi zamanla yerlerini başka gruplara bırakırlar⁶².

Bu oymaklar arasındaki soy birliği bunların birlikte hareket etmelerine neden olmuştur. Fakat Yamud oynağı, çevresinde bulunan Köklen oynağı ile düşmanlık içerisindedir. Wambery, Etrek'te bulunduğu esnada Yamudlar ile Teke Türkmenleri arasında barış görüşmeleri yapılmaktadır. Fakat bu görüşmelerden hiçbir sonuç

bahseder. Bunlar Türkmenlerin en gaddar yağmacıdır. Teke Türkmenleri 60.000 çadır halkından oluşurlar. Yani diğer oymaklardan sayıca fazladırlar. Üç aşirete bölünmüşlerdir⁶⁴.

Tekeler yerleşik kısımların yarısı kadar sayılabilir. Onların köyleri büyüktür. Aralarında yaşlıların koyduğu kurallar geçerlidir. Böylece toplumu organize edici ölçüler koyulmuş olunur. Yaşlı kimselerin koyduğu kurallar diğer kabileler arasında da geçerlidir. Fakat dahili organizasyonları güçlü değildir. Tekeler güçlü olmalarını yiğitliklerine ve mükemmel atlarına borçludurlar. Komşuları İranlılar'ın tehlikesi nedeniyle atlarına binerek "alaman" yaparlar. Bu bazen Meşhet'e hatta Herat'a kadar uzanır. 1872'de Ruslar, Tekeler'in bir bölümünü ve bazı kaleleri ziyaret ettiler. Yakın bölgelerde Tekeler'in avul kurmalarına müsaade ettiler. Bu çadırlar, kalelerin iki yanına düzenlendi. İçlerine pirinç torbaları, buğday, kilimler, keçeler ve ev halkının diğer eşyaları koyulurdu. Atlar, büyükbaş hayvanlar, domuz ve kümes hayvanları besleyip kalelerin yanındaki küçük bahçelerinde pamuk ekerler ve kavak ağacı yetiştirirler. Kalelerin yanlarında küçük su değirmenleri kurarlar. Güney Merv'in yanında diğer Tekeler'den daha ileride olanlara "Akhal" adı verilir. Bunlar büyük Anev kalesinin uzağında olan Teke vahalarındaki yerleşik olanlardır. Tekeler, sözde Hive Hanı'nın kontrolü altındadır. Eskiden her büyük istihkam için Han'a yıllık bir deve verirlerdi. Daha sonraları ise her bir kanal için 12 rubles verilmesi haline dönüşmüştür. Akhal Tekeleri, 7 yıl önce (1865) Nurverdi Han'ın egemenliğinden kurtulmuşlardır. Nurverdi Han, kayıtsız şartsız otoriteden hoşlanıyordu. Sonradan o kabilelerin değişmez kavgaları nedeniyle yoruldu ve

---

⁶⁴ Wambery, age. s.48

tahttan çekilip Merv'e geçti. Bu durum doğal olarak bir otorite boşluğu meydana getirdi. Aralarındaki mücadeleler hız kazandı. Akhal Tekeleri,. Toktamış ve Utamışlar diye iki farklı aileye bölündüler. Sürekli olarak rekabet içerisinde. Toktamışlar , Utamışlar'dan üç kat daha fazla nüfusa sahiptirler. Bunlara rağmen onlar her zaman İran, Rus ve Kurd tehlikesi altında kalmışlardır⁶⁵.

Nurverdi Han, Teke Türkmenlerinin başıdır. Mehmet Emin Efendi, kendisini ziyareti sırasında Osmanlı olması hasebiyle büyük iltifatlara maruz kalmıştır. Teke Türkmenleri ile Yamud Türkmenleri arasında büyük farklar bulunmaktadır. Bunlar uzun boylu, ve şakacı idiler. Tekeliler ise orta boylu, zeki insanlardır. Mehmet Emin Efendi bunların insan zekasının en üstününe sahip olduğunu iddia eder. Ruslara karşı büyük mücadelelerde bulunmuşlardır. Ateşli silah kullanmaya kısa sürede alışmışlardır. Mehmet Emin Efendi, Teke Türkmenleri'nden Asya'da ve hatta bütün dünyada hürriyetlerine en bağlı insanlar olarak bahseder. O döneme kadar hiçbir hükümetin idaresine girmemişlerdir. İran, Buhara ve Rusya'ya karşı şereflice mücadelelerde bulunmuşlardır. Bir keresinde İran'ın büyük bir ordusunu perişan ederek ele geçirdikleri otuz kadar topla Merv kalesini teçhiz etmişlerdir. Bu toplar hala Merv'dedir. Son olarak en büyük başarıları general Lomakin'e karşı olmuştur. Selçukluların aslı bu Türkmenlere dayanmaktadır. Yani Selçuklu soyunun ataları ile övünmeleri boş iddiaya dayanmaz. Merv'den Başka Kızıl Arvat bunların başlıca merkezidir. Kırk bin avulları olup toplam nüfusları üçyüzbine varır⁶⁶.

⁶⁵ Schuyler, *age*. s.383

⁶⁶ Mehmet Emin Efendi, *age*. s.101

Asya'da olduğu gibi Anadolu'da da her Türkmen aşireti bir çok kabilelerden oluşur. Bu kabileler aşiretlerin müstakil birer uzvu gibidir. Bunlar aşiret beyinin emrine itaat ederler ve her kabile kendisini tesis eden reisin ismiyle anılır⁶⁷. Fakat zamanla Osmanlılar'ın uyguladığı iskan politikası sonucunda bu yapılarda değişmeler olmuştur. Ayrıca cemaatlerin, başlarındaki beylerin ismiyle anılmaları dolayısıyla cemaatlerin isimlerinde değişiklikler olmuş bu değişiklik neticesinde ana yapıyı tespit etmek gleřmiřtir⁶⁸. Bu cemaatler yeni feth edilen bölgelere gönderildikleri gibi Celali isyanlarının olduğu yerlerde de iskana tabi tutuluyorlardı.⁶⁹

Blocweill'e göre, Teke Türkmenleri, 30.000 çadırdan ibarettir. Her adırdaki bir erkek , bir kadın -bazen iki- ve çocuklar yaşar. Bir adırdaki evlenmemiş bir çok erkeğin bulunması normal karşılanır. Teke halkı sürekli olarak savaş halinde olduğu ve ölüm oranı pek yüksek olduğundan nüfusta büyük bir artış gzlenmez⁷⁰.

Horasan hudutlarında yaşayan Akhal Tekelileri, Tecen nehri kıyılarında yerleşmiş olan Merv Tekelileri kadar kalabalık olup aynı soydan gelirler. Bu kabileler aralarındaki uzaklık dolayısıyla baskın ve akınlara birlikte iştirak edemeseler de birbirlerine yüzlerce atlılar göndererek destek olurlar⁷¹.

⁶⁷ Krayliç-Radlig, age. s.223

⁶⁸ Bulduk, ler, "Bozdoğan Yörükleri ve Yaylak-Kışlak Sahaları", Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri, Tarsus, 2000, s.72

⁶⁹ Barkan, Ömer Ltfi, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", İktisat Fakültesi Mecmuası, c. XI (1949-1950), S. 548-561, Bulduk, age. s.74

⁷⁰ Blocqueville, Henri De Couliboeuf, Türkmenler Arasında, ev. Rıza Akdemir, Ankara, s.53

⁷¹ Blocqueville, Henri De Couliboeuf, age. s.54

Merv Tekelileri 24 kabileye ayrılır. Bunların isimleri; Baksı, burgaz, sultan-aziz, daş-ayaq, çiltek, mırış, kara-ahmet, tufaz, berin, alaca, körsağır, hocasofu, gökçe, amanşah, kongur, khar, yusuf, kara, yarıq, halil, bükrü, kharın, yezdi ve karaca'dır. Bu kabileler kendilerine ait bir toprak üzerinde yaşarlar ve tehlike halinde birleşirler. Her kabile başkanını kendisi seçer. Bunlara Türkmenler "Aksakal" ismini verirler. Bu Aksakallar'a Farsça'da "riş-i sefid" denilir⁷². Anadolu Türkmenlerinin sosyal yaşamında da aksakallılar bulunur. Aksakallı olabilmek için namzedler vardır. Bunlar bazan meclislerde konuşurlar. Ziyaret edilen evlerde aksakallıların mübaşiri görevindedirler. Bunlara arasında tesirli olabilenler aksakallıları idare edebilirler⁷³. İran sınırında Etek ile Tecen arasında Göklenler bulunur⁷⁴. Yani Horasan yakınlarındadırlar. İran devleti uyruğundadırlar. On iki bin çadırdan yani 60.000 nüfustan oluşup on aşirete bölünmüşlerdir. Bunlar uygar bir aşiret olup eşkiyalığı terk etmişlerdir⁷⁵.

Çavdur isimli Türkmen oymağı ise Yamudlar'ın kuzeyinde, Hazar denizi ile Aral denizi yani Harezmi denizi arasındadırlar. 12.000 çadırdan oluştuğu tahmin edilir. Çavdurlar'ın sınırı Hive yöresine yakındır⁷⁶.

Çavdur Türkmenleri Hive'nin Şor gölü tarafındaki yerlerde çapul faaliyetlerinde bulunurlar. Bu civarda bulunan çadırlardaki halkta çok yardım severdir. Misafirlerine et, ekmek, kıymız(kısrak sütünden yapılan ayran) gibi

⁷² Blocqueville, Henri De Couliboeuf, age. s.54

⁷³ Krayliç-Radlig, age. s.127

⁷⁴ Bacon, age. s.57

⁷⁵ Wambery, age. s.48

⁷⁶ Wambery, age. s.48

yiyecekler vererek onların bir miktar rahatlamasının sağladılar. Sırf hacılardan sevap kazanabilmek için onları ziyaret ederler. Hacılara sonsuz saygı duyarlar.Yaptıkları dualara karşılık deve, at, koyun eti verirler⁷⁷.

Merv yöresinde Türkmenlerin en eskisi olan Salur oymağı vardır. Bunlar Araplar zamanından beri yiğitlikleriyle ünlüdürler. 8.000 çadır halkında oluşurlar ve üç aşirete ayrılmışlardır. Sarık adlı oymak Afganistan ve Mergab nehri kaynağına doğru Pencde yörelerinde bulunurlar. Bunlar da Salurlar gibi yiğitlikleriyle ünlüdürler. Sayıları 10.000 çadır civarındadır. Dört aşirete ayrılırlar. Sarıklar , komşuları olan Cemşidi oymağı dışındaki tüm Türkmenler'le düşmanlık içindedirler⁷⁸.

Andhuy yakınlarında Ali ili adlı oymak bulunur. Bunlar da üç aşirete ayrılmışlardır. Bu oymağın üç yüz çadırdan ibaret olduğu tahmin edilir. Merv'in kuzeyinde ve Ceyhun nehrinin sol sahilinden Belh'e kadar olan yerlerde yaşarlar. 50-60.000 çadır halkından oluşurlar. Yirmi aşirete ayrılmışlardır. Esrariler, Buhara' ya tabidirler⁷⁹. Etrek Türkmenleri de yağmacılıktan geri kalmaz. Buna karşılık cömertlikte sergilerler. Çadırlarının önünde zincire vurulmuş köleleri görmek fazla mümkün olmaz. Etrek nehrinin su basması sebebiyle buralardan uzaklaşan Kam aşireti nehrin kuzeydoğu yönünde bulunur. Eskiden Yamud oymağından ayrılarak bu ıssız yerlere yerleşmişlerdir. Sürekli yağmacılık yapmaları diğer oymakları kendilerine düşman yapmıştır. Sürekli savaş halinde oldukları için bir türlü güçlerini

⁷⁷ Wambery, age. s.103,104

⁷⁸ Wambery, age. s.49

⁷⁹ Wambery, age. s.49

artıramamışlardır⁸⁰. Hive etrafındaki Hilalli bölgesinde halk Sart ve Türkmenlerden oluşur. Civarında Eymur ili kabilesi de yerleşmiştir. Bu tip yerlerde haftada iki kez pazar kurulur⁸¹. Eymur ili kabilesi tarafından Ruslar üzerine pek çok seferler yapılır. Bazılarında başarılı oldukları görülür. Ayrıca Ruslar'la birlik olan Kazaklar'a karşı da üstünlük sağlamışlardır. Türkmenlerin en cesur halkının Eymur kabilesi olduğu da belirtilir. Fakat sayıları azdır. Tavırları kahramancadır. Ahenkli bir konuşmaları vardır. Bu konuşmaları yabancı birisi duysa şiir okuduklarını zanneder. Bu bölgelerde insanlar İslâm'ın birlik olmasını canı gönülden istemektedirler⁸².

XVIII. ve XIX. yüzyılın ortalarında Türkmenler arasında çok sayıda güçlü kabile bölümleri ortaya çıkmıştır. Onların atalarının bazısının sosyal bakış açılarında farklılıklar da mevcuttur. Farklı görüşlere sahip olan bu sosyal yapıların önde gelenleri ellerinde toplumu yönlendirecek bir güç elde ederler. Farklı görüşlere sahip olmaları dolayısıyla merkezi bir çatı altında toplanmamışlardır. Bunlar kendi küçük gruplarını yönetirler. Fakat farklı kabileler, ortak atalarının olmaları ve aynı soydan gelmeleri dolayısıyla birbirine yakın belirli kalıplar içerisinde hareket ederler. Doğal olarak kendi başkanlarının karakteristik özellikleri kendi askeri ve toplumsal yapıları üzerinde etkinliğini hissettirmektedir. Bu küçük toplulukların bir araya gelmeleri için askeri bir hareketin olması gerekir. Küçük göçmen grupları kendi içlerinde bağımsız bir şekilde hareket ederler. Onlar bir yere bağlı değildir. Bu şekilde kendi ihtiyaçlarını rahatlıkla karşılayabilirler. Bunlar daha çok “oba” tipi yerleşimi tercih etmişlerdir. Göçmen gruplarının bağımsız bir şekilde hareket etme güdüsü onların

⁸⁰ Wambery, age. s.81,82

⁸¹ Mehmet Emin Efendi, age. s.119

⁸² Mehmet Emin Efendi, age. s.119,120

eskiden ataları gibi davranmak istemelerinden kaynaklanmaktadır. Göçecekleri yerleri bağımsız olarak seçerler. Bu ayrıcalıklı yaşamlar Türkmenler arasında zengin ve güçlü ailelerin ortaya çıkmasında büyük rol oynamıştır⁸³.

Büyük kabilelerin üretim biçimi akrabalık esasına dayanmaktadır. Yerleşik oldukları alanlarda Hanlık'ın otoritesinin zayıf olması sebebiyle konar-göçerler küçük gruplar halinde organize olmuşlardır. Bölgesel sınırlardaki yerleşikler ile göçmenler buralarda özerkliklerini sürdürürler. Sınır kabilelerin stratejisi, Hanlık ve İran'ın güç durumuna göre değişir ve ikisinden birinin politik kontrolleri neticesinde varlıklarını devam ettirirler. Bu sınırlar ekolojik olmaktan ziyade politiktir. Onların sınırları anlaşmalar ve sözleşmelerle hükümetler gibi sık sık değişebilmektedir. Özgür göçmenler fetihler ile bazı alanları alıp genişleyebilmektedirler. Zayıf hükümetler arasında, göçmenlerin kabiliyetleri sayesinde XIX. yüzyılın sonlarında göçmenler kendilerine yaşam alanları bulabilmektedirler. Özbek hanları arasında çıkan anlaşmazlıklarda bölünmeler meydana gelmiştir. Bu bölünmede Buhara ve Hive gibi büyük şehirler temel olmuştur. XIX. yüzyılın başlarında göçmen kabilelerin sonraki kuşakları tarafından fetihler yapılmıştır. Ülkeyi çevreleyen büyük dereleri ve nehirleri kontrolleri altına almışlardır. Sınırları doğuda Kırgız dağları, kuzeyde Kazak stepleri ve batıda Türkmen çöllere kadar uzanmaktadır⁸⁴. Kazakların durumları da komşuları olan Türkmen gruplarının yapısını yansıtmaktadır. Onların göç yollarını da otlaklar ve diğer yaşam tarzları belirler. Onlar da konar-göçer bir yapıya sahiptirler. Aksakallar, halk arasında söz geçen ve

---

⁸³ Khazanov, age. s.175

⁸⁴ Barfield, age. s.114

rağbet edilen kimselerdir. Onların varlığı ile diğer liderlerin konar-göçerlerle bağlantıları ve üzerlerindeki nüfuzları azalmıştır⁸⁵.

Hive etrafındaki Türkmen kabilelerinden altı tanesi Hive'ye giderek yerleşik hayata geçmişlerdir. Bunlar İmralı kabilesi 2.500, Cavdors kabilesi 3.500, Karataşlı kabilesi 2.000, Karaçigeldi kabilesi 1.500, Alieli-Göklenler kabilesi 1.500, Yamud Türkmenleri de 11.000 çadırdan oluşmaktadır. Bunların hepsi 22.000 çadırı ihtiva eder. 208 Her çadırda beş kişinin olduğu düşünülürse 110.000 nüfus etmektedir. Türkmen kabileleri girdikleri mücadelelerde genellikle başarılı olurlar. Fakat Han ve Emirlerle hiçbir alakaları yoktur. Rus çarının kim olduğunu bilmezler . Sadece isimlerini bilirler ve ondan nefret ederler. Türkmen kabileleri içlerinde akrabalık yönleriyle bölümlere ayrılmışlardır. Ayrıca aralarından birisini reis olarak seçmişlerdir. Fakat toplu bir şekilde hükümet kurmak gibi bir yönleri yoktur. Aralarından bir kişi diğer kabilelere üstünlük sağlayıp başbuğ olmak istediğinde derhal o ve çevresi berhava edilir. Önceden bu gibi davranış yapanların akıbetlerinin ne olduğu ve başına gelenler anlatılır. Türkmen kabileleri arasında hükümet ve yazılı kanun nizamı yoktur. Çoğunluk nerede ise herkes o istikamette yerini belirler. Kabile reisleri aralarında olan anlaşmazlıkları düzene koyar fakat hepsinin tanzim ve ıslahı yönünde harekette bulunamaz. Kabile içerisinde mücadele ve tartışmalar eksik olmaz. Fakat herkes sevap ve hatayı bilir. Ayrıca çoğunluğa karşı davranmayı büyük günahtan sayarlar. Çözömlenen davaların sonucunda tekrardan muhalefetlik yapmazlar. Bu sebeple aralarında tekrardan münakaşa ve anlaşmazlık çıkmaz. Hive'de yerleşik hayata geçen kabilelere Hive Hanı kolay kolay hüküm geçiremez. Tam tersine kabileler burada istedikleri gibi hareket ederler. Özbekler'den zorla vergi

⁸⁵ Khazanov, age. s.177

dahi aldıkları da rivayet edilmektedir. Hive'ye hicret ettikten sonra dahi Özbekler üzerine hücum etmekten geri durmamışlardır. Bu durum iki tarafında külliyetli miktarda zaiyat vermesine sebep olmuştur. Bazı zaman da İran ve Rusya devletleri hududuna yağmalarda bulunurlar. Rusya'nın Hive üzerine sefer yapmasının sebeplerinden birisinin bu olduğu söylenir. Bütün bunlara rağmen Hive Hanı ile anlaşmazlığa düşmedikleri vakit Han için askerlik ederler. Dışarıdan hücum eden düşmanlara mukabelede bulunurlar. Bu sebeple Han bu kabilelerin üzerine fazla gidemez. Onlar üzerinde tam bir etkinlik oluşturamaz⁸⁶. Zamanla Hive Hanı'nın da tahammülü kalmayıp üzerlerine asker sevk ettiği görülmüştür. Hive'de yerleşik hayata geçen kabilelerin top gibi savaş materyalleri yoktur. Buna mukabil olarak Hiveliler Türkmenler'le olan mücadelelerinde bir devlet askeri gibi hücum etmeyip ahalinin üzerine gülle yağdırma yolunu seçmişlerdir. Fakat yerleşik kabileler, cesaretleri ve azimleri sayesinde ve süvari olmaları hasebiyle at üzerinde acı acı bağırıp onları psikolojik olarak etkileyerek savaşlarda başarılı olurlardı. Böylece üzerlerinde üstünlük kurmalarını engellemişlerdir. Üstelik onların üzerlerine bölük bölük akınlarda bulunarak toparlanmalarını engel olurlardı. Bu sebepten dolayı yerleşik kabilelerde şımararak buldukları hal üzere devam etmişlerdir⁸⁷.

Hive Hanları, Türkmenlerin reislerini kendisine bağlamış ve onların toprak elde etmelerine imkan tanımıştır. Ayrıca vergilerin bir bölümünü toplama işini Türkmen liderlere bırakmıştır. Rus hükümeti Türkmenlerin arasında mülk eşitsizliğinin ortaya çıkmasında etken olmuştur. Bu kısmen onların yerleşik olmaları

---

⁸⁶ Mac Gahan, age. s.208

⁸⁷ Mac Gahan, age. s.209

ile de bağlantılıdır⁸⁸. Kabileler arasında aynı coğrafi bölgelerde yaşamalarından dolayı sorunlar çıkmaktadır. Bunun da bunlar arasında su ve yayla yeri kapma gibi sorunlardan meydana geldiği düşünülebilir. Gürgan kabilesi ve Yamud kabilesi birbirinin düşmanıdır ve onlar çöllerde birbirlerinin su kaynaklarını aramaktadırlar⁸⁹. Bu şekilde yaşamları için gerekli olan su kaynaklarını yok etmek istemektedirler.

Muravyev'e göre, Türkmenler sekiz halka bölünmüştür. Her halk kendi içinde birkaç oymağa, oymaklarda "tir" denilen aşiretlere ayrılmışlardır. Tir bireyleri, birbirine bağlıdır. Tirler de oymaklara sıkı bir bağla bağlıdır. Halk arasında karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma ileri safhadadır. Bu vesileyle toplum varlığını devam ettirmekte zorlanmaz. Genç yaşlarından itibaren Türkmenler kendi aşiretlerinin gücünü ve çokluğunu öğrenir. Bununla övünç duyarlar. Her birey, üyesi bulunduğu aşiretin himayesi altındadır. Diğer aşiretlerin yağmalarından ve zorbalıklarından bu şekilde korunur. Bir kişiye yapılan haksızlığa karşı bütün aşiret hak iddia edip davacı olabilir. Türkmenler Ruslar'dan çekinirler fakat İranlılar'ı küçümserler. Fakat bu Türkmen oymakları arasındaki anlaşmazlıklardan İranlılar yararlanmasını bilmişlerdir⁹⁰.

Bazı kabilelerde reis olarak eski ve köklü ailelerden gelen ve halk üzerinde büyük bir nüfuza sahip bulunan han sülalesinde olanlara rastlanırsa da sadece itibarlı bir aileden gelmek reis seçilmek için kafi değildir. Bunun için başka şartlar aranır.

⁸⁸ Khazanov, age. s.217

⁸⁹ Mehmet Emin Efendi, age. s.71

⁹⁰ Wambery, age. s.47-50

Aksakal olarak seçilecek adamın akıllı, tecrübeli, adil, kabilenin menfaatlerini koruyabilecek kabiliyette bir şahıs olması gerekir. Aksakallar zaman zaman toplanarak savaş hali, düşman toprağına yapılacak seferler, su kanallarının açılması, su bentlerinin tamiri gibi topluluğı ilgilendiren konular üzerinde istişare ederler. Türkmenler eşitlik ve hürriyet esaslarına son derece bağlıdırlar. Düşmanlarına karşı çok acımasızdırlar. Birbirlerine karşı ise görülmedik bir anlayış ve hoşgörüyeye sahiptirler. Kabilenin reisi ile koyun çobanı arasında bir fark yoktur. Kabilenin her ferdi toplantılara katılıp fikirlerini açıklama hakkına sahiptir. Efendilerinin emrindeki köleler ise bu hürriyetten istifade eder ve aynı ailenin üyesi sayılırlar⁹¹.

Türkmen kabileleri birbirlerinden çok uzaktırlar. Birkaç bağımsız kabile olmasına rağmen genelde birbirlerine düşmandırlar. Bu Türkmen kabilelerinin bütün Orta Asya kabilelerinde olduğu gibi kabile şecereleri ve geleneksel bölgeleri vardır. Sınıf farkı gözetilmez. Türkmenlerde liderlerin zengin olmaları şarttır. Otoriteleri kendi karakterlerine bağlıdır. Aralarında Han soyundan gelip liderliğı alanlara Han unvanı verilir. Sık sık yaptıkları yağmaları yönlendirenlere “serdar” denilir. Kılıç kullanmada başarılı olanlar bahadır diye övülür. Türkmenler, yağma ve çapul faaliyetlerinden elde ettikleri esirlere ağır muamele ederler⁹². Onları büyük şehirlere götürüp satarlar. Bu onlar için bir yaşam tarzı haline gelmiştir.

Bu Türkmen kavimleri arasında genel olarak bir birlik sağlanamamıştır. Rus işgal döneminde dahi birlik olup Ruslar’ın karşlarına çıkamamışlardır. Böyle bir duruma Mehmet Emin Efendi, Türkmenler arasındayken Nurverdi Han’la sohbeti

⁹¹ Blocqueville, Henri De Couliboeuf, age. s.54

⁹² Bacon, age. s.57

enasında şöyle şahit olmuştur. Nurverdi Han kendilerinin diğer kavimlere, Ruslar'a karşı birlikte hareket etmek istediklerini söylediğini fakat onların bizden daha güçlü olan hanlıkların bunu başaramadıklarını ve kendilerinin asla buna muvaffak olamayacaklarını söylediklerini belirtmiştir. Ve onlar savaşta yenilmektense barış yapmanın yollarını aramayı istemektedirler. Nurverdi Han aslında birleşmeleri durumunda Ruslar'a büyük kayıplar verdireceklerini biliyordu. Fakat bunu diğer kavimlere anlatamadı. Yamudlarla birleşmeleri konusunda ise onların Ruslar tarafından ele geçirilmiş olduğunu ve eğer münasebetleri artırdıklarında takdirde daha kötü sonuçlar doğabileceğini biliyordu. Zaten Ruslar bu durumdan yararlanarak aralarına nifak sokmaya ve daha kolay bir şekilde mağlubiyete uğratmaya çalışacaktı. Ayrıca Mehmet Emin Efendi'ye İstanbul'da bulunan karındaşlarının bura halkına İslâm çatısında birleşmesi için yardımda bulunması gerektiğini söylemiştir⁹³.

Tuar'da Cafer Bey kabilesi sayısı, cesareti ve ilişkileri nedeniyle saygı gören bir kabiledir. Çölde kuru sopalardan yararlanarak ateş yakılabilir. Türkmenler, Kiyatlar'la düşmanlık içindedirler. Geceleri onlardan emin olmak için bekçi koyarlar⁹⁴. Balkan dağları civarlarında Cafer Bey'in şerefine bir anıt vardır. Bu eski Yamud şeflerinden birisidir. Onun kabilesi çok genişti ve 2.000 aileye sahip olmakla övünürlerdi⁹⁵.

⁹³ Mehmet Emin Efendi, age.s.103

⁹⁴ Muravyev, age. s.84

⁹⁵ Muravyev, age. s.36

3. ŞEHİRLER

Hive şehri dışında tarihte mühim rol oynayan bütün şehirler dağların doğu eteklerinde bulunur. Bu bölgede şehir, sancak, kasaba ve kaza denilen kavramlar bildiğimiz gibi kullanılmaz. Şehir tabiri sadece Hive için kullanılır. Diğer kasabaların hepsine de “kale”denir. Hive bütünüyle bağlık ve bahçeliktir. Buranın güzelliği görülmeye değerdir. Görenin gözü gönlü açılır. Sahip oldukları araziler çit veya duvar gibi sınırlarla ayırmazlar. Böylece göz alabildiğince güzellikler sıralanır⁹⁶.

Hive şehri Harezmi bölgesinin en önemli şehirlerinin başında gelir. Hive eskiden Horasan diye anılmıştır. Amuderya'nın batısına doğru uzanır. Amuderya'nın yeri İran'ın büyük kralları ve Turan'ın bu günkü yeri arasında ve eski Türk topraklarındadır. Zamanla verimli topraklar verimsizleşmeye, doğa dengeleri farklılaşmaya başlar. Bu nedenle insanlar farklı karakterlere bürünmeye ve göç etmeye başlarlar. Böylece zamanla bu topraklar terk edilmiştir⁹⁷.

Hive verimsiz bozkırlarla çevrelenmiştir. Etrafindaki farklı ırklardan dolayı daha çok etnoğrafik zenginliğiyle bilinir. Kuzeye doğru Aral gölünün kıyılarına doğru uzanır. Güney doğu bozkırları Buhara ile Hive'yi birbirinden ayırır. Güney batıda pek çok çöller, Teke kabilesi tarafından ayrılır. Hive'nin batısı yani Hazar Denizi'ne doğru verimsiz topraklar uzanır. 530 mil ilerisinde Yomut ve Ata Türkmenleri'yle sınırlıdır. Hanlığın geniş sahaları ıssız ve yaşanmaz olmasına

⁹⁶ Mehmet Emin Efendi, *age.* s.119

⁹⁷ Muravyev, *age.* s.102

rağmen nehirlerin verimli hale getirdiği yerlerde vardır. Hive'nin kuzeyi ile güneyi arasında 120 mil, doğu ve batı arasında 115 mil bulunur⁹⁸.

Hive'nin etrafındaki köylerin büyük bir kısmında Türkmenler yerleşik durumdadır. Buraların nüfusu çok yoğundur. Buralar yapay su kaynaklarıyla çevrilidir. Bu Türkmenler Hazar denizi civarındaki Türkmen kardeşlerinden daha iyi giyimli ve çalışkandırlar⁹⁹.

Şehirden 5 mil ötede bahçeler başlar. Bahçelere doğru yollar vardır. Şehir biraz daha ileriden çok güzel bir görüntü arz eder. Şehir, en tepesinde altın top olan mavi gök kubbelerinin yükseldiği büyük camiler etrafında yüksek duvarlarla çevrilidir. 65 Bir çok Hiveli tütün yerine kullanıldığında onları daha çok inciten ve bilinçlerinin kaybolmasını sağlayan "heyecan" diye bilinen bitki yapraklarını içerler¹⁰⁰.

Hive şehri 41 derece 36 dakika kuzey enleminde ve 58 derece 35 dakika boylamındadır. İç hisar ve dış hisar diye iki hisarı vardır. Bunlar elips biçimindedir. Yerli halkın inamışına göre hazreti Nuh, bu hisarları gemilerini takliden inşa ettirmiştir. Dış hisarın uzunluğu 7 km kadardır. On iki kapısı bulunup her kapının iki tarafında birer yüksek kule bulunur. Kulelerin üzeri birer kubbe ile örtülüdür. Ruslar Hive'ye Ürgenç ve Kendi Miyan kapılarından girmişlerdir. Bunlardan başka Hezerabad , Serçeli ve Gaziabad kapıları pek işlektir. İç hisarın yalnız beş kapısı

⁹⁸ Muravyev, age. s.103,104

⁹⁹ Muravyev, age. s 47

¹⁰⁰ Muravyev, age. s.69

vardır. Hisarlar topraktan inşa edilmiştir. İki üç arşın genişliğinde ve dört beş arşın yüksekliğinde duvarlardan oluşmaktadır. Duvarların üzerinde tüfek atmaya yarayan mazgallar vardır. Hisarların etrafına hendekler kazılmış olduğundan taşan sular buralarda birikerek pis kokulu birikintiler meydana getirir. İç hisarda hanın sarayı ve yirmi beş medrese vardır. Bunlar arasında Mehmet Emin, Allah Kuli, Arab Han ve Seyyid Ahmet Tura Medreseleri en mühimleridir. Medreseler genellikle iki katlı olarak inşa edilmiştir. Hive’de üç kervansaray bulunur. En büyüğü Uluğ Saray denilen yerdir. Bachane yani gümrük dairesi de bunun içindedir. Bitişğinde üç yüz kadar dükkanı ve üzeri örtülü bir bedesten bulunur. Pazar haftada iki defa kurulur ve çok kalabalık olur¹⁰¹.

Şehrin nüfusu otuz iki bin civarındadır. Hepsi müslüman ve hanefi mezhebindedir. Büyük çoğunluğu Sart dedikleri Türkler’dir. Şehrin herhangi bir yeri kazıldığında hemen su çıkar. Bu yüzden mezarlar yer altında birer küçük kümbet şeklinde yapılır. Mezarlar sahipleri tarafından henüz hayatta iken hazırlanır¹⁰². Hive’de çiftlikler toplu bir halde değildir. Fakat köylüler toplu bir yaşamı tercih etmişlerdir. Eski surların içinde şehrin orta kısmı kalabalıklaşır. Şehirlerin orta kısmında iki katlı evler daha çok görülür. Avlu duvarlarının için de ise bahçeler bulunur. Şehir dışında zanaatkar mahallelerinde erkekler dışarıda çalışır. Hive’de esir pazarlarında Türkmenlerin getirdikleri esirler satılır¹⁰³.

¹⁰¹ Mehmet Emin Efendi, *age*. s.152

¹⁰² Mehmet Emin Efendi, *age*. s.153

¹⁰³ Bacon, *age*. s.66

Hive'nin bahçeleri ve buranın meyveleri dünya çapında ünlüdür. Hive etrafındaki kanallardan asma köprüler vasıtasıyla geçilir. Bahçeler Hive şehrini çevirmektedir. Rus işgali döneminde çevredeki bahçelerin içerisindeki ağaçların arkasına gizlenip Ruslar'a ateş açılmıştır. Bahçelerin içerisinde nehirler akar ve ağaçlar kayısı, elma, armut gibi meyvelerle bezenmiştir. Ağaçlar suların üzerine adeta örter gibi durmaktadır. İçerisinde kuşlar ve çiçeklerle sarmaşıklar adeta doğal bir güzellik kazandırmaktadır. Bu bahçelerin etrafında Özbekler'in çiftlikleri de vardır. Burada yirmi kadem yüksekliğinde çok metin kaleler ve her köşesinde irice birer kule bulunmaktadır. Bu kuleler gerektiğinde istihkam yerleri olarak kullanılır. Bunların çoğu 25-75 kadem civarında ve kapıları ahşaptan olup içerisine girildiğinde hücum esnasında uzun bir süre mukavemet edilebilir. Bu kuleler üç veya dört kadem köşeli olup taş parçası şeklinde güneşte kerpiçten yapılır. Zamanla sertleştiği için ufak çapta güllelere dahi dayanabilir. Bu kulelerin hepsinin yanında otuz kırk adımlık birer göl bulunur. Bu göllerin gizlenebilmesi için zamanla oldukça büyüklük kazanmış ağaçlar bulunur. Çok güzel bir görüntü arz eder¹⁰⁴.

Hive taraflarında kara ağaçları üç insan dahi kucaklayamaz. Burada kadınlar gezintiye çıkar gibi bu ağaçların altına giderek yemek pişirip eğlenirler. Bu ahalinin evlerinde pencere bulunmaz. İçeriye ışık sağlamak için ufak delikler vardır. Hanelerin içi doğal olarak karanlıktır. Fakat muhteşem kalıçelerle döşendiği için pek rahat ve süslüdür¹⁰⁵. Bahçeler içerisinde dut ağaçları da bulunmaktadır. Bahçelerin bazılarının etrafı duvarlarla çevrilmiştir. İçlerinde meyve ağaçları ve köşkler bulunur. Kayısı ağaçları yeşil ortam içerisinde adeta altın kaftan gibi durur. Kızıl ağaçlarla

¹⁰⁴ Mac Gahan, *age.* s.110

¹⁰⁵ Mac Gahan, *age.* s.111

paralellik arz eden kanalların şıkırtısı insana adeta huzur verir. Uzun çöl yolculuğu esnasında bu tür güzelliklerle karşılaşmayan Mac Gahan, bu ortamı adeta imparatorların saray bahçelerine benzetir. Bu bahçelerin içerisinde mandıralar bulunur. İçlerinde sığır, koyun, keçi gibi hayvanlar beslenir. Bahçeler arasındaki arklar ve duvarlar sanki bir istihkam gibi Hiveliler tarafından kullanılmaktadır¹⁰⁶.

Hiveliler'in kabristanı Kala-Ata ve Hezaresb kasabalarındadır. Şehrin batı tarafında pek çok bahçeler vardır. Şehrin bu kısmı bir Avrupa şehrini veya bir Felemenk karyesini andırmaktadır. Hive civarından şehrin içine kuzeyden Cingeri ve güneyden İngerik isimli iki çay akar. Hanelerin genelinde birer havuz bulunur. Haneler çamurdan yapılmış olup dışarıdan bakıldığında çirkin bir görüntüdedir. Gündüzleri güneşin etkili olduğu zamanlarda bunların ufak pencereci odalarında oturup esen rüzgarda dinlenmek çok güzel bir şeydir. Bu sıcak zamanlarda Avrupa hanelerinden daha iyidirler. Hive hanelerinin sokak kapıları bazen küçük ve bazen araba girecek kadar büyük olup içerisinde ise koca bir avlu vardır. Odaları bu avlunun etrafındadır. Odaların kapıları avluya açılır ve odalardan diğerine girilip çıkarılır. Bütün hanelerin güney tarafında 8-10 adımlık koridor bulunur. Koridorda bulunan pencerelerden giren rüzgar hanenin her tarafına zuhur eder. Her taraf serin bir havaya bürünür. Odaların içerisinde terbeze ve sandalye gibi Avrupa'ya has eşyalar olmayıp onların yerine kalıçeler ve işlemeli minder ve yastıklar vardır. Bu bölgede cam bulunmayıp onun yerine kanatlı panjurlar kullanılır. Yazın bunların pek zararı olmasa bile kışın rahatsız edeceği muhakkaktır. Şehrin sokaklarından geçerken iki tarafı yirmi kadem kadar duvarlar arasından geçilir. Sokakların arasında gezerken

¹⁰⁶ Mac Gahan, *age*. s.112-115

açık kapılardan içeri bakıldığında hanelerin içi zindan gibi karanlık görünür. Ara sıra gezenler belli olur ve yabancıya görünmemek için derhal kendilerini saklarlar. Bazı yollarda çocuklar oynarken Rus askerlerini gördüklerinde telaşla oradan uzaklaşırlar. Erkek çocuklarda ise bu davranıştan eser görülmez, onlar oyunlarına devam ederler. Sokakta bir kadınla karşılaşıldığında atkılından örme peçesiyle duvara dönerek kendini saklar¹⁰⁷. Hive civarına yaklaşıldığında ormana benzeyen sık bağ ve bahçelerin arasından minareler ve kubbeler görünür. Şehrin doğusunda küçük bir göl vardır. Şehir ismini bu gölden alır. Şehrin dışında büyük bir mezarlık vardır. Sonra bir sur görülür. Şehrin kapılarından birisinin ismi Ürgenç kapısıdır. Diğer şehirlerde olduğu gibi burada da pazar kurulur. Kalabalık çok fazla olur ve at ve arabadan yürümekte güçlük çekilir¹⁰⁸. Bu ziyaret edilen yerlerin hepsinde Osmanlı ismini duyunca Mehmet Emin Efendi'ye büyük izzet ve ikramlarda bulunmuşlardır. Burada Osmanlı'ya çok değer verilip saygı duyulur.

Hive' ye gelen her yolcu Divan Beyi'ne giderek ismini ve sanatını bildirmek mecburiyetindedir. Divan Beyi, yarım saat kadar şehrin dışında yazlığında bulunur. Bu bölgede ayrıca pek çok şehzadenin ve ileri gelenin yazlığı bulunur. Bunların etrafı kerpiçten duvarlarla çevrilmiştir. Duvarlar yüksek ve kale kapısı gibi sağlam yapılmış olduğundan uzaktan bir kaleyi andırır. Divan Beyi'nin kapısının önü daima kalabalık olur. Çünkü şehre giriş çok olurdu. Ayrıca burada uşaklar bulunup bekleyenlerin sofada dinlenmesini sağlardı. Divan Beyi'nin huzuruna çıkıldığında

¹⁰⁷ Mac Gahan, *age.* s.178,179

¹⁰⁸ Mehmet Emin Efendi, *age.* s.123

yalnız selam diyerek eller göbek hizasına bağlanır. Bu bölgede büyüklere selam verilirken aleyküm demek ayıp sayılır¹⁰⁹.

Rus ordusunun Hive'ye girmesiyle birlikte Mac Gahan'da Hive Han'ının sarayını daha yakından görme imkanını elde eder. Saray hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Saray odalardan ibarettir. Sarayın etrafı 20 kadem yüksekliğinde kale duvarları gibi duvarlarla çevrilmiştir. Dört köşesinde ufak ufak kuleler vardır. Sarayın kapısı muntazam ve zariftir. Sol tarafında bir takım ahırlar vardır. İlerisinde 15 kadem yüksekliğinde çevrili bir alana girilir. İçerisinde odalar vardır ve Han'ın mir-ahuruna ait bir yerdir. Sarayın harem dairesinin odaları penceresizdir. Burası yalnız kapı ile duvardaki ufak delikten aydınlık alabilir. Bu durum kasvetli bir hava vermektedir. Fakat içeride bulunan kalıçeler ve ala kumaşlar güzel bir görüntü verir. Sarayın dış kapısından girilince büyük bir meydan görülür. Bir tarafta iki kanatlı harem kapısı vardır. Sol tarafında ufak bir bekçi odası bulunur. Burada hareme mahsus hizmetçiler oturur. Diğer tarafta müstahkem bir mahzen bulunur ve burada kendine ait hazine dairesi vardır. Mahzenin içine girildiğinde burasının tavanı alçak dört köşe tamamı tuğladan yapılmış bir mahzen olduğu ve duvarların çiçek ve asma resimleri ile süslü olduğu görülür. Fakat boyaların ham ve kaba olması sebebiyle Hiveliler'in nakkaşlık sanatında pekte mahir olmadıklarını anlarız. Ruslar, Hive'yi işgallerinin ardından hazine dairesine girdiklerinde şu manzarayla karşılaşır. Burada Rusya çarlarından birinin Petersburg'daki imparator sarayında bulunan bir sandalyesine benzer sanatlı bir sandalye bulunmuştur. Bu vesileyle Rusya imparatorlarına buradan hediye

¹⁰⁹ Mehmet Emin Efendi, *age*. s.123-125

gönderilmiş olduğu anlaşılır¹¹⁰. Diğer tarafta ise kapakları açık birkaç demir sandık bulunur. Birisinin içinde otuz lira kıymetinde Hive'nin sim sikkesi bulunur. Bir de hanın bayramlarda bindiği duvarda asılı bulunan zümrüt ile altın işlenmiş hayvan egeri bulunur. MacGahan, Hive'de pek çok cesim, yakut ve zümrüt görmüş ve bunların ekserisi delik ve donuk olduğundan fazla kıymetli olmadığını söyler. Ayrıca bazıları duvara asılmış , bazıları birbiri üzerine yığılmış bir çok kama, hançer, kılıç, tabanca ve tüfek görmüştür. Bunların içinde uzun demirli, altın kakmalı birkaç güzel tüfek de vardır. Ayrıca yeni icad edilmiş kuyruktan dolma 12-16 numarada tüfekler ve bir hayli fişek ve müdevver ve uzun kurşunlarla fişek dolduracak aletler ve bir kutu içinde İngiliz yapımı bir şeşhane¹¹¹ bulunmuştur. Ayrıca bulunan İngilizce bir mektupta İngiliz şeşhanesiyle bir güzel dürbün ve bir de kurulur çalgının Hive hanına hediye edildiği yazılıdır. Hazinenin içerisinde altı adım yüksekliğinde başka bir oda vardır. Burada deri kaplı ve gayet eski el yazısıyla yazılı üç yüz kadar kitap ile üstü küflenmiş ve paslanmış bir takım zırhlar ve altı-yedi kadar da eski dürbün ve birkaç kavanoz gibi ufak tefek eşyalar vardır. Bu bulunan eşyaların hepside çok değerlidir. Bunların hepside Petersburg'a gönderilmiştir. Demir ve tunç zincirler ile ok ve yay ve birkaç çift zırh ve bir takım eşyalar da vardır. Bu zırhların hepsi altın işlemeli ve üzerleri Ay-Yıldız armalıdır¹¹². Haremde iki yüz kadar kadın bulunmaktadır. Hepsi genç ve güzeldir. MacGahan, bunlarla bir vesileyle konuşma fırsatı bulduğunda onların korku içinde saçlarını başlarını yolduklarını görür. Onlara bunun sebebinin sorduğunda aldığı cevap şu şekildedir: "Bizi saraydan çıkarın, lakin Hive' de bırakıp başka bir yere götürmeyin, ırzımıza dokunmayın, bizi rezil etmeyin, bizim halimize

¹¹⁰ Bu sandalyeyi 1231 sene-i hicriye-i nebeviyesinde Hive hükümdarı Muhammed Rahim Han'ın zamanında Muhammed usta bendeleri imal etmiştir. Mac Gahan, age. s.154

¹¹¹ Namlusunda altı yivi bulunan tüfek veya toplara denilir.

¹¹² Mac Gahan, age. s.155

acıym, merhamet edin, zira kaç gündür burada aç ve susuz mahpusuz” diye ne kadar zor durumda olduklarını anlatmışlardır¹¹³.

Sarayda divanhanede Han, vükelası ile toplantıya girer. Hive hanı o dönemlerde yapılan yeni icatlardan haberdar değildi. Asya’ya telgraf Rusya’nın Hive seferinden sonra gelmiştir. Han burada vapurlar hakkında da bilgi sahibi değildir. İğneli tüfeklerin Amerikalılar tarafından icat edilmiş olduğunu MacGahan ile aralarında yapılan konuşmadan anlıyoruz. Bu görüşme esnasında harita üzerinde yapılan mülakatta Devlet-i Osmaniye memleketine bakarak Hive Hanı şu sözleri zikreder: “Bu Devlet-i Osmaniye İslâm devleti olup bizim cümlemizin sahibi ve ulusudur” der¹¹⁴.

Hive Hanı’nın sarayının içindeki avlu ve sofralara her sınıftan ihtiyaç sahibi her zaman için gelebilir. Bu insanlar buraya geldikleri için gündelik giysilerinin değiştirme ihtiyacı hissetmezler. Han’a şikayetlerini bildirmek için gelenlerin kucağında çocukları dahi bulunur. Bu ziyaretçilerin adının defterlere sırayla yazılması gibi bir adet yoktur. Kalabalık içinden kendisine yol açabilenler öncelikle Han’ın huzuruna girebilir. Sarayda ülkenin işlerini yürütmek için "Mehter" bulunur. Emrinde maiyet memurları vardır. Bu memurlar amirlerinin ön gördükleri işleri yapmakla yükümlüdürler. Han için İstanbul’dan gelecek bir mektubun büyük bir önemi vardır. Zat-ı şahaneye gönülden bağlıdırlar. Han kendisini ülkenin reisi gibi görür ve halkın mal ve can güvenliği onun selahiyeti altındadır. İstedığı gibi tasarruf edebilir. Asya hükümdarları çok gaddardır. Halkta çok kötü ahlaklıdır. Hive’de

¹¹³ Mac Gahan, age. s.156

¹¹⁴ Mac Gahan, age. s.171,173

bilginlerin çoğu halk arasında düşmanlık ve cinayetlere sebep olan kötü halleri vaaz ve nasihatlerle gidermeye çalışırlar. Han kendisinde bir hastalık olmadığı müddetçe her gün dört saat kadar halkın ev işlerindeki sorunlarına varıncaya kadar dinler. O zamanki Han, Seyyid Muhammed Han'dır. 1856'da tahta geçmiştir. Harezmi'de şimdiye kadar onun kadar zalim, gaddar ve kabiliyetsiz bir hükümdar başa geçmemiştir¹¹⁵.

Sarayın kapısı önünde yüzlerce hademe vardır. İçinde de yine pek çok hademe mevcuttur. Asıl hanın ikametgahı etrafında üç daire daha bulunup bunlardan birisi mehter denilen veziri azamın diğeri kuş beyi denilen ikinci vezirin ve diğeri divan beyi denilen rüsumat nazırı ile sır katibinin daireleridir. Hive adeti gereğince hanın huzuruna varılınca divan beyi ellerini kaldırıp han hazretleri hakkında hayır dualarında bulunur. Huzura gelen diğeri de aynısını yaparlar. Onun huzurundan geri geri yürünerek çıkılır. Mehmet Rahim Han Hazretleri, Seyyid Muhammed Rahim Han hazretlerinin oğludur. 32 yaşındadır. 18 yaşında tahta geçmiştir fakat Ruslar'ın Hive'yi işgaline mani olamamıştır. Bu dönemde altın sahanlarda yemek yenilmiştir¹¹⁶.

Hive'nin Yeni Ürgenç, Şevat, Kelt ve Geylan olmak üzere 5 kasabası vardır. Burada han ailesi bulunur. Yerli halkın beyanlarına göre buranın eski ismi Khivak'tır. En önemli yapıları büyük camileridir. Buna mukabil olarak hanın sarayı önemsiz bir yapı biçimindedir. Yapılar çamurdan oluşturulur. Caddeleri dardır. Her yerde kulübeler vardır. Pazarlar hafta iki gün açılır. Buranın 30 evi ve 10.000 nüfusu

¹¹⁵ Wambery, age. s.111,112

¹¹⁶ Mehmet Emin Efendi, age. s.130

vardır. Hanlığın diğer kasabalarında olduğu gibi Hive’de kale ve villalar, büyük bahçelerle çevrilidir¹¹⁷.

Hive Hanlığı’na Harezmi ve kimi zamanda eski saltanat merkezine bağlı olarak Ürgenç denilir. Ülke otuz iki nahiyeye ayrılmıştır. Yeni Ürgenç ve Eski Ürgenç büyük yerlerdendir. Eski Ürgenç Hive kentinin kırk saat kadar kuzey batısındadır. Memleketin eski başkentidir. Eski Ürgenç artık küçük bir köy gibidir. Yeni Ürgenç ise bayındır bir kent gibidir. Ülkenin sanayi ve sanat merkezlerindedir. Hive’den güney doğu yönünde on bir saat uzaklıktadır. Yirmi camisi ve sekiz bin nüfusu vardır. 55 nahiyesi bulunur. Doğu ülkelerinin her tarafından buraya mallar getirilir. Tacirlerin fazlalığı, develerin her zaman gelip geçtiği bir yer olmasını sağlamıştır. Buralarda bu sebeplerden dolayı çok gürültü vardır¹¹⁸.

Ülkenin özel başkentidir. Burası hanın milletvekillerinin kalıcı yeridir. Hive’den daha geniş bir kasabadır ve Hanlığın (Khanete) ticaretinin merkezidir. Burada yaşayanların çoğunluğu Sartlar’dır. Bakkallarda doğu ile ilgili lüks mallar satılır. Pazarlar iki haftada bir kez açılır. Çok kalabalık olur. Bu pazarlar ihraç edilen malların ambarı durumundadır. Nüfusu, 1.500- 5.000 arasındadır¹¹⁹. Yeni Ürgenç yolu üzerinde içinde Çağatay halkının bulunduğu bir kale Çağatay kalesi vardır. Sayıları ancak beş altı yüz hane kadardır. Bu kabilenin bir kısmı Pencap’ta bulunur. Ve kabilelerinin reisine “ağa” ünvanı verilir. Bizim Osmanlıları’nın aslı bu kabiledendir. Türkmenlerden ziyade bunların lisanı Osmanlı lisanına yakındır. İlim

¹¹⁷ Muravyev, *age.* s.114

¹¹⁸ Wambery, *age.* s.125

¹¹⁹ Muravyev, *age.* s.115

ve irfan bakımından ileri bir kabiledir. Hive hanına bağlılıkları ile şöhret kazanmışlardır. Taşhavuz' a kadar büyük mavnalar ve Hilalli' ye kadar ise kayıklar ulaşımı sağlar¹²⁰.

Hive hanlığının Hive şehrinden sonra en büyük en kalabalık ticari şehridir. Ticaret ehemmiyeti bakımından Hive'den daha üstün olduğu söylenir. Orenburg ve Buhara gibi uzak yerlerden buraya kervanlar gelip mal yığarlar. Ahalisi büyük çoğunlukla Sart olup Hive hanlığının en zengin ahalisidirler. Yeni Ürgenç'teki Sart tüccarlarının Orenburg ve Moskova gibi meşhur şehirlerde ve İran ve Hindistan'da da ortakları vardır. Her tüccarın kendine mahsus anahtar, terazi, çekiç şeklinde bir damgası bulunur. Bir de her tüccarın ecdadından intikal etmiş bir lakabı vardır. Basmacı, kuyumcu gibi... Burada evler pek geniş olup her evde müteaddid mağazalar ve ambarlar bulunur. Ayrıca her evde bir de değirmen vardır. At veya eşek koşarak ihtiyaç duydukları tahılı öğütürler. Sokaklar eğri büğrüdür. Şehrin on altı mescidi, iki büyük camii ve iki medresesi vardır. Hisarı dört köşeli olup hisarın etrafı üç çeyrek mesafeye kadar hep evler ve avullarla doludur. Hisar içinde ise üç binden fazla ev mevcuttur. Şehrin civarı bir çok kanalla sulanır. Surun içi yüksek olduğundan kanallar şehrin içine girmez¹²¹.

Köhne Ürgenç, Harezmi ülkesindedir. Burası tarihte bayındırlığı ve zenginliği ile meşhur bir yerdi. Köhne-Ürgenç'in minareleri oldukça yüksektir. Ve çok sayıda evliya mezarları bulunmaktadır. Ve bu mezarlar kümbet şeklindedir. Burada her hafta kurulan ve iki gün devam eden bir pazar bulunur. Burası Celaleddin

¹²⁰ Mehmet Emin Efendi, age. s.120

¹²¹ Mehmet Emin Efendi, age. s.121

Harzemşah'ın Hindistan'dan Anadolu'ya, Kafkasya'dan Sibirya'ya ve Çin'e uzanan büyük devletinin baş şehriydi . Fakat şimdi burası bir harabe halindedir. Ortasında bulunan Akkale'de camilerin, mescitlerin, medreselerin yıkıntıları hala mevcuttur. Halen devlet büyüklerinin ve emirlerin oturduğu saraylar ve hükümet binaları o devrin ihtişamını gözler önüne sermektedir. Bahçe duvarları kerpiçtendir¹²². Şevat, 2.000 nüfuslu küçük bir kasabadır.Kelt, Şevat'tan daha küçük bir kasabadır. Nüfusu 1.500'dür. Şevat ve Kelt duvarlarla çevrilidir. Giyerlan, Burada bir çok ticaretçi yaşar. Evlerin içi genelde çamurdan yapılmıştır. Çamur kolay bozulur bir yapıya sahip olmasına rağmen yağmurun buralarda az yağması sebebiyle uzun yıllar dayanmaktadırlar¹²³.

Merv şehri Selçuklular zamanında gelişme kaydetmiştir. Sultan Sencer döneminde başkentlik de yapmıştır. Harezmsahlar dönemindeyken Moğollar tarafından yağmalanan şehir, adeta bir çöl haline geldi. Şehir iki asır sonra eski önemini tekrar kazanmıştır. Şehrin ortasında eski ihtişamlı dönemleri hatırlatan Sultan Sencer'in türbesi bulunur. Şahruh döneminde sulama kanalları yeniden açıldı fakat eski randıman alınamadı. 1884'de şehir Ruslar tarafından işgal edildi. Bu işgalden üç yıl sonra sulama kanallarının tesisine yeniden başlandı. Hindikuş ve Sultanbend olmak üzere iki bend inşa edildi. Fakat bu bendler Özbek ve Türkmenlerin istifadesine sunulmadı¹²⁴.

¹²² Mehmet Emin Efendi, *age*. s.112,113

¹²³ Muravyev, *age*. s.115

¹²⁴ Yakubovskiy, *Merv*, İ.A. C.7.İstanbul, 1988, s.776

Gümüštepe, Hazar denizinde Aşur adasının karşısında ve deniz kenarında bulunmaktadır¹²⁵. Gümüštepe civarındaki arazilerde otların seviyesi develerin dizlerine kadar uzar. Fakat bu otlar buldukları yerde kuruyup kalır. Çünkü bura halkı hayvan yetiştirmez. Buralar yeni köyler kurulmaya çok elverişlidir. Su sıkıntısı yoktur. Yolculuk esnasında her zaman yağmacıların saldırılarıyla karşılaşma tehlikesi vardır. Gümüštepe'nin kuzeyinde dört mil uzaklıktaki yaylalarda Gürgen nehri gibi bir akarsu yoktur. Yalnızca kuyu suyu kullanılır. Buralarda mayıs ve haziran ayları dışında çadır görülmez¹²⁶. Gümüštepe'nin ortasından ufak bir su geçer ve bura halkının su ihtiyacı bu şekilde karşılanmış olur. Bu nehir ancak küçük teknelerle geçilebilir çünkü köprü bulunmamaktadır. Bura halkının geçim kaynağı balıkçılıktır. Rusların bölgede belirginleşmeye başlamasından sonra Ermeni tacirleri buralarda balıklara karşılık olarak bez ve basma vererek ticaretin yerleşmesine öncülük etmişlerdir. Fakat aç gözlü olup da bunlarla fazla içli dışlı olanlar elini kolunu kaptırmadan kendilerini alı koyamamışlardır. Türkmenler henüz tutmadıkları balıkları da Ermeniler'e vereceklerini vaad ederek onlara borçlanırlar. Sahil Türkmenleri, Ermenilerden her türlü hilekarlığı ve düzenbazlığı öğrenmişlerdir. Buna mukabil olarak iç bölge Türkmenleri'nde ise bu tür davranışlardan eser görülmez. İç bölge Türkmenlerinin yüksek karakteri ve heybeti karşısında sahil Türkmenlerinin adı bile anılmaz. Onlar adam öldürmek ve yalan söylemek nedir bilmezler. Ayrıca üstün vasıflı ve temiz yüzlü olmalarıyla bilinirler¹²⁷.

¹²⁵ Mehmet Emn Efendi, *age*. s.64

¹²⁶ Wambery, *age*. s.78,79

¹²⁷ Mehmet Emin Efendi, *age*. s.66

Taşhavuz'a yakın Şahabat kanalı boyunca bağlar ve bostanlar bulunmaktadır. Issız çöllerle kıyaslanamayacak güzeldir. Atlılar , arabalılar ve develer yolları doldurur. Taşhavuz kalesi dikdörtgen şeklinde bir binadır. İçinde beş yüz evle bir kervansaray vardır. Ahalisinin çoğu Sartilardan ibarettir. Kalede Pazar kurulur. Hive hanının iki köşkü ve bağı buranın en güzel süsüdür. Biri Özbek diğeri Sart olmak üzere kasabanın iki hakimi vardır¹²⁸. Şahabat kanalının üzerine kazıklar çakılarak aralarına yatay olarak ağaçlar konulur. Üstüne de kamış ve toprak serilmiş ve böylece bir köprü yapılmıştır. Ama zamanla taşan sular köprüyü alıp götürmektedir. Bu durumda büyük bir sala binilip ancak karşıya geçilebilir. Ayrıca buralarda gaziabad isimli en az burası kadar büyük kanallar vardır. Bu bölgeler Asya'nın en kalabalık ve en mağmur yerleridir. Yani yollar çöller gibi bomboş değildir. Yolcuların dinlenmesi için bir saatte veya yarım saatte bir rastlanan çay ve nargile içmek için kahveler vardır¹²⁹.

4. AİLE

Konar-göçer toplum yapısında en temel sosyal birim ailedir. Aile bireyleri birbirlerine son derece bağlıdır. Hayatlarını devam ettirebilmek için aile içerisinde iş bölümü yapılır. Bütün bireyler kendi üzerlerine düşen görevleri eksiksiz yapmak zorundadır. Aksi takdirde yaşamın idamesi imkansızlaşır.

Eski Türkler'de evde sözü geçen kişi babadır. Bütün işler onun kontrolünde gelişir. “Ana aile” yapısının izlerine hiçbir yerde rastlanmaz. Kız ve erkek çocukları

¹²⁸ Mehmet Emin Efendi, *age*. s.120

¹²⁹ Mehmert Emn Efendi, *age*. s.122

arasında bir ayrılık yapmazlardı. Büyük oğul babadan sonra ailenin büyüğüydü. Küçük oğul baba ocağını devam ettirirdi. Kızın miras hakkı koca evine çeyiz olarak verilirdi¹³⁰.

Türkmen aşiretlerini anlatabilmek için öncelikle aile yapısını incelemek gerekmektedir. Aile yapısı aşiretlerin anlaşılmasında anahtar rolü üstlenir. Bu ailelerde anne ve baba aynı kıymettedir. Aile hakimiyeti bu iki unsurun elindedir. Erkek ve kadın aralarında bir sorun çıktığı zaman ikisi de ayrı birer ocak kurabilir. Bu Asya Türkmenlerinde de aynı şekilde cereyan eder. Bazı araştırmacılar Türkistan aile yapısını pederşahi ve maderşahi olmak üzere iki cins aileye bölerler¹³¹.

Türkmenlerde ocak ailenin sembolü sayılıyordu. Ocak kuramayan erkeğe de kız vermezlerdi. Erkek çocuğu olmayan bir kişi eğer ölürse o ailenin ocağının söndü diye düşünülürdü. Ocağını şenlendiremeyen erkek ise aileyi de sürdürmeyi başaramaz diye bir anlayış vardı¹³².

Bu ailelerden zamanla ayrılan fertler o ailenin birer uzvu olarak farklı yerlerde yaşarlar. Fakat bunlar zamanla aşiret evresine gelebilirler. Ailelerde ocak en küçük erkek evlat tarafından tesis edilir. Ailenin kısımlara ayrılması durumunda en küçük evlat ocağı terk edemez¹³³. Bu şekilde ocağın sönmesi engellenir. Evlenmek için kız ve erkekler belirli bir yaşa gelmek zorundadır. Kızların ergenlik çağında evlenmelerine sık rastlanır. Bütün konar-göçer bölgelerinde evlenmeler, damadın

¹³⁰ Ögel, Bahaeddin, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul, s.250

¹³¹ Krayliç-Radlig, age. s.219

¹³² Doğar, Erden Er, **"Aile ve Birey"**, Türkmenistan'da Toplum ve Kültür, s.90

¹³³ Krayliç-Radlig, age. s.220

ailesinin gelinin ailesine tazminat olarak hayvan veya nakit para vermesiyle gerçekleşir. Genel olarak belirli miktarda koyun sürüsü kız tarafına verilir. Erkek için gerekli hayvanın veya paranın olmaması evlenmek için manidir. Erkek bunu sağlayabilmek için çok küçük yaşlarda birikim yapmaya başlar. Bu birikimi yapmada kendi yeteneklerini ön plana çıkarması gerekir.

Türkmen ailelerinde kızların yaş durumu, kendi ailesinin ne miktarda isteği olacağını belirlemede en büyük etkidir. Kızın yaşına göre ücret farklılıkları oluşur. Kızlar 13-19 yaşları arasında evlenirler. Kızlar, erkeklere göre ekonomik rahatlık içerisindedirler. Onların bir nevi başlık parası gibi bir birikim yapmalarına gerek yoktur¹³⁴. Onların sadece halı, kilim, kaliçe gibi dokuma işlerini yapıp çeyizlerini hazırlamaları yeterlidir.

Türkmen kadınları şehir pazarlarına giderler. Ailenin ihtiyacını karşılamak için alışveriş yaparlar. Normalde bu görevin erkeklere ait olması gerekir. O dönemin şartlarına göre kadınların bu rolü üstlenmeleri dikkat çekicidir. Kadınların pazar ortamına rahatça girebilmeleri onların başka türden de sosyal roller üstlendiğini gösterir¹³⁵. Konar-göçerler bazen bütün toplumdan ayrıdır ve toplumu alt kısımlara ayırırlar. Aile ve halk, iki toplumsal kurumdur ve bütün insan topluluklarında var olduğu gibi konar-göçerler arasında da işlerliğini sürdürmektedir. Göçmen aileler büyük değildir. Çekirdek aile yapısından meydana gelir. Ailede evlenmemiş kız ve erkek evlatlar vardır. Asya steplerinde konar-göçerlerin arasındaki evli erkek çocuklar aileleri ile yaşarlar. Aileler yanlarında bulunan evlatlarına mallarını

¹³⁴ Barfield, Thomas, J., *The Nomadic Alternative*, New Jersey, 1996, s.103

¹³⁵ Krayliç-Radlig, age. s.128

paylaşırlar. Yaşca büyük olan erkeklere daha fazla mal verilir. Bir nevi varis olan kişiler, daha sonraları rahat bir yaşam sürerler. Konar-göçerler arasında farklılıklar da mevcuttur¹³⁶.

Kazanov'un Asya bozkırlarında yaşayan konar-göçerler üzerinde yaptığı sosyolojik ve arkeolojik çalışmalara göre konar-göçerler gittikçe hareketsizleşmeye başlamışlardır. Bunun neticesinde aileler kalabalıklaşmaya başlamış ayrıca nesillerinde de bir çoğalma gözlemlenmiştir. Etnografik araştırmalar karşılaştırıldığında bu sonuçlara ulaşılabilir. Verilere göre, konar-göçer aileler, sosyal ve ekonomik açıdan gelişmiş durumdadır¹³⁷. Kısmen yerleşik bir yapıya kavuşmak bir takım avantajları da beraberinde getirmiştir. Akrabalar arasında dayanışmalar sosyal ve ekonomik olarak iyidir. Birlikte yaşamın temel unsuru dayanışmadır. Ekonomik yönden rahat olmalarının sebebi aralarında yaptıkları iş bölümünden kaynaklanmaktadır. Bu şekilde birbirlerine kefil olmaları rahat bir yaşam sürmelerine sebep olur. Fakat bu her yerde böyle değildir. Bu dayanışma, küçük gruplar içerisindeki ilişkileri yansıtmaktadır. Bu şekilde birbirlerine yatay bağlarla bağlı olan gruplar arasında aynı özellikler göze çarpar. Akrabalık, gruplar arasında ilişkileri düzenler. Aynı zamanda onlar arasında ilişkilerin kurulmasında önemli bir faktördür. Bu durum kişiye toplum içerisinde bir rol verir. Böylece kişi ilişkilerini geliştirmiş olur. Toplumun bireyleri bazı taahhütleri yerine getirirler. Bu toplumun bireyelerine sosyal statü kazandırır. Akrabalık içerisinde bulunan yazılı olmayan bu tür yasalar, kişisel pozisyonları düzenler¹³⁸.

¹³⁶ Khazanov, age. s.126

¹³⁷ Khazanov, age. s.129

¹³⁸ Khazanov, age. s.140

Konar-göçer ve şehir aile yapısında aynı özelliğin olduğu noktalar vardır. Şehirlerde genel olarak geniş aile yapısı kendini gösterir. Aile, anne, baba, bekar kızlar, evli erkek çocuklar ve eşlerinden oluşur. Bu tür ailelere mensup olanlar bütün varyetin ortak sahibidir. Zengin olan aileler genel olarak çok geniştir¹³⁹. Sosyal hayatta kadınlar erkeğine yardım etmek zorundadır. Her işte ona yardım ederler. Erkekte kadının her işine müdahale etmez. Bazan genç kızlara kocalarının ikram ettiği bulunur. Erkek beş sene kadar karısında su bile isteyemez¹⁴⁰.

5. DİNİ HAYAT

Harezm bölgesi Moğol istilasıyla karşılaştıktan sonra Özbekler'in akınına maruz kalır. Bu tarihten sonra bölgede daha çok konar göçer karakterler görülmeye başlanmıştır. Bu dönemlerde ilk olarak tasavvufi akımlar ön plana çıkar. Kübrevilik, daha çok yerleşik Sartlar üzerinde etkili olurken Yesevilik, konar-göçer Özbekler üzerinde görülür. Harezm'de Yesevilik merkezi Bakırgan veya Bakırgan-Ata'dır. Ebu'l Gazi'de Şecere-i Türk isimli eserinde buradan bahsetmektedir. XV. yüzyılda Nakşibendilik, diğer tarikatları da bünyesine katmıştır¹⁴¹. İran bölgesinde Şii cereyanının baskın olması sünni olan Türkmenlerin dikkatini daha çok çekmiştir. Mezhep farklılıklarından meydana geldiği düşünülen husumetler yüzünden İran bölgesine Türkmenler tarafından sık sık yağmalar düzenlenir. Bu yağmaların büyük çapta olması çok miktarda ganimet ve köle edinilmesini sağlıyordu.

¹³⁹ Bacon, age. s.69

¹⁴⁰ Krayliç-Radlig, age. s.251

¹⁴¹ Gündoğdu, age. s.207-209

Türkmenler, diğer Türk kavimlerine göre daha Müslüman'dırlar. Camiler, toprak bir düzlükte veya büyük yurtlardan meydana gelmesine rağmen büyük toplulukların dua edebilecekleri yerleri vardır. Türkmenler, yemekten sonra dua ederler. Wambery, mollaların halk üzerinde aksakallılardan daha fazla egemen olduğunu söyler. Gaziler, kabile ve aşiret duruşmalarına katılarak dini kanunlarla ilgili kararlar verirler. Herkes bu kararlara uymak zorundadır. Parası olan herkes Mekke'ye giderek hac vazifesini yerine getirir. Kurban bayramlarında durumu iyi olanlar tarafından ziyafetler tertiplenir. Bacon, ramazan ayında fazla oruç tutmadıklarını belirtir. Evlenme ve ölümlerde de ziyafetler verilir. Cenazelerinde Kazaklar gibi eğlence düzenlemezler¹⁴². Onlar arasında Arabistan'a gidip hacı olanların ayrı bir değeri vardır. Topraklarından geçerek Türkistan'ın diğer merkezlerine giden hacılara ve aynı yolla hacı olmaya gidenlere büyük ikramlarda bulunurlar. Onlardan kutsal mekanlar hakkında bilgiler alırlar. Bu, Türkmen toplulukların misafirperverliklerinin de göstergesidir.

Gümüštepe'de de halk hacılara büyük saygı gösterir. Buldukları yere hacılar geldiği zaman onlarla yakından ilgilenirler. Hacıların gönüllerini alarak sevap kazanmak isterler. Kutsal bölgeleri ziyaret edenlere herkes imrenir. Genç kızlar dahi gelen hacıların boyunlarına sarılarak onlarla kucaklaşırlar. Bütün bu olanlar güçlü din duygusundan kaynaklanmaktadır. Hane halkları hacıları kendi hanelerine götürmek için adeta birbirleriyle yarışır¹⁴³.

¹⁴² Bacon, age. s.57,58

¹⁴³ Wambery,age. s.61,62

1863'te İstanbullu bir din adamı kılığında bütün Türkistan'ı dolaşan Wambery, hacılarıyla birlikte gittikleri her yerde yiyecek, yatacak ve yer gibi ihtiyaçlarını kolaylıkla karşılamıştır. Halkın Mekke'den gelen hacılara karşı büyük bir saygısı vardır. Bu hacıların bir muska yazmasından, nefes üflemesinden veya dua etmesinden medet umarlar¹⁴⁴.Şehre girerken hacılar tekbir getirmeye başlarlar. Bu durumda halk onlara bazı hediyeler verir. Halk hacıların el ve ayaklarının öpmek için adeta birbiriyle yarışır¹⁴⁵.

Halk için hacıların hayır duaları ve himmetleri çok önemlidir. Yomutlar'ın geleneklerine göre buraya gelen konuklar ailenin yakın üyeleri ile aynı muameleyi görürler. Bu durum yalnız kendi aşireti için geçerli olmayıp Yomutlar'ın egemen olduğu bütün yörelerde konuklar istedikleri gibi gezip dolaşma hakkını elde ederler. Bunların içinde Kate adını taşıyan aşiret eğer onlara zarar verecek birilerinin olduğunu anladıklarında ellerinden gelen her türlü yardımı yapacaklarını ve haklarından geleceklerini belirtirler. Hiçbir Türkmen bir dervişi çadırından eli boş çıkarmaz. Orada kaldıkları sürece hacılar da hurçlarını doldurma fırsatını yakalamış olurlar. Hive ve Buhara'ya kadar bu gibi fırsat bir daha karşılarına çıkmayabilir. 64 Hacılara verilen hediyeler arasında kilimden dokunmuş seccadeler, kurutulmuş balık ve benzeri hediyeler sayılabilir. Halk hacılardan kendi dertlerine şifa sağlayacaklarını umarak buldukları sürece onların ziyaretini eksik etmezler. Kimisine enfes edilir kimisine de muska yazılır. Buna karşılık herkesten bir hediye alınır¹⁴⁶.

¹⁴⁴ Bacon, *age.* s.76

¹⁴⁵ Wambery, *age.* s.106

¹⁴⁶ Wambery, *age.* s.65

Pek az kişi tehlikeli ve pahalı Mekke ziyaretini göze alabilir. Bunu başaranlar büyük saygı görürler. Hanlığın içinde bulunan ziyaretgahların ziyaret edilmesi teşvik edilir. Bazı türbelerin ziyaretlerinde hac kadar sevap kazanıldığına inanılır. Mezarların işaretleri bir mızrak üzerine bağlanmış at kuyruğu ve yaban keçisi boynuzlarıdır. Buralara adak olarak çeşitli kumaş parçaları asılır¹⁴⁷.

Wambery'nin de içinde olduğu Hokand, Kaşkar, Yarkent, Aksu hacıları kafilesi İran topraklarından geçerken çok tedirgin olmuşlardır. Bunun sebebi İranlılar'ın Şii olmasıdır. Fakat Türkmen sınırına girdiklerinde kendilerini muhafazada hissederler. Hacılar yolda giderken yüksek sesle bazı ayetleri okurlar. Tekbir getirirler ve zikir çekeler. Tahran'dan ayrılır ayrılmaz yolcular kendilerini tamamen Orta Asya'nın içine girmiş gibi hissederler. Havaların sıcak olmasına rağmen sabah ayazında üşünmesi normaldir¹⁴⁸. Hive'de camilerin çevresi açık alanlarla doludur. Bol miktarda ağaç bulunup, havuzlu olan camiler de vardır. Cuma günleri İslâmiyet gereği erkekler toplu olarak namaz kılarlar. Aile hayatı ve kadınlar tamamen gözlerden uzaktır¹⁴⁹. Bu mahremiyet onların sosyal hayatlarına dirlik ve düzen verir.

İslâmi kanunlara göre bir erkek dört kadın alabilir. Fakat başlık parasının yüksekliği çok eşliliğin az olmasını sağlamıştır. Bazen yaşlı bir akrabanın ölmesiyle dul kalan kadınla evlenmekte adettendir. Bir evde birden fazla kadın olduğunda aralarında mutlaka çekişme olur. Zengin evlerin kadınları eşlerinin başka bir kadınla

¹⁴⁷ Bacon, age. s.76,77

¹⁴⁸ Wambery, age. s.31

¹⁴⁹ Bacon, age. s.66

daha evlenmesini istemezler. İslâmi kurallara göre bir erkek istediği zaman karısını boşayabilir. Bunun karşılığında yüksek başlık ve çeyiz parası vermesi gerekir. Boşanmalar genelde zenginler arasında görülür. Hive'deki çiftliklerin birbirine yakın olanları ortak bir cami yaptırırlar. Bazı küçük köylerde bir araya gelerek bu yolu takip ederler. Bunları ihtiyar meclisleri yönetir. Cami ve civarındaki odalar herkesin kullanımına açıktır¹⁵⁰.

Bir kişi hacca giderek veya birini göndererek sosyal durumunu yükseltebilir. Toplumda kabul gören bu davranış büyük takdir toplar. Sınıf farkı şehirler büyüdükçe artar, köylerde ise bu fark yok denecek kadar azdır. Hive'de İslâm dini hakimdir. Her yerde İslâmi adetler teşvik edilir. Mahallelerin erkekleri sabah namazlarını topluca camide kılarlar. Diğer vakitlerin başka yerlerde de kılındığı görülür. Dini vecibelerin yerine getirilip getirilmediğini kontrol eden kişiler vardır. Bunlara "reis" denilir. Reislerin ceza verme yetkileri vardır. Mahkemelerde gaziler kararı verirler. Bunlar dini kurallara uygun kararlar verirler. Okuyup yazmasını bilen herkese "molla" denilir. Bunların eğitimleri din üzerine olur. Mollalar cami ve türbelere nezaret eder, evlenme ve cenazelerde de zabıt tutarlar¹⁵¹.

Hiveliler arzu ve istek üzerine işlenen her cinayetin direkt olarak şeytan tarafından yapıldığına inanırlar. Bunu kişi kalbinde hissettiğinde biraz daharahatlamalı ve bu olayın üstesinden gelmelidir. Başka birini incitecek bir

¹⁵⁰ Bacon, age. s.71,72

¹⁵¹ Bacon, age. s.74-76

harekete başvurdukları zaman onları yaratıcıları uyarır ve o zaman hiç zarar vermezler¹⁵².

Nadir Şah tarafından, bölgeyi Irak-ı Acem'den ayıran Mazenderan geçidi sınır bölgesine bir kısım Afgan Sünni Müslüman halkı yerleştirilmiştir. Bu Sünni Müslümanlar'ın buraya getirilip yerleştirilmesi İranlılar'la olan ilişkilerin belirli bir düzeyde gelişmesini ve yürümesini sağlamıştır. Zira Türkistan'a bağlı Yomut Türkmenleri'yle, İranlılar arasında çok eskiden beri esir münakaşaları olmaktadır. Bu sebeple Türkmenlerin eline esir düşen İranlılar'ın geri alınabilmesi için pazarlıklar bu halkın araya girmesiyle yapılabilmektedir¹⁵³. Wambery, Türkmenlerin din konusunda fazla ileri seviyede olmadıklarını söyler. Buna sebep olarak, gelenek ve göreneklerine oldukça bağlı olmalarını gösterir. Onların, ilahi bir emirden söz edildiğini duyduklarında bundan şüphe duymadıklarını, duysalar bile bunu açığa vurmadıklarını anlatır. Bu konuda takdirlerini belirtmek üzere başlarını sallayarak "maşallah" derler¹⁵⁴. Türkmenlerin inançlarını ve yiğitliklerini daha iyi anlayabilmemiz için aşağıdaki hadise ilginçtir. Türkmenlerden bir zat vaktiyle İran şahının huzuruna çıkar. Oradaki yetkililer şahın huzurunda baş eğmesi gerektiğini söylerler. O bu durum karşısında "bütün kainata hakim olan Allah'tan başka hiçbir kimsenin önünde secde yapılamayacağımı" söyleyerek bu usule uymamıştır¹⁵⁵. Yeri geldiğinde canları pahasına olsa dahi inançlarının gereğini yerine getirmektedirler.

¹⁵² Muravyev, *age.* s.165

¹⁵³ Wambery, *age.* s.35

¹⁵⁴ Wambery, *age.* s.50,36

¹⁵⁵ Mehmet Emin Efendi, *age.* s.117

Türkmenler, tutum ve davranışlarını, yazıya geçirilmemiş ama değiştirilemeyen ve her yerde uyulması zorunlu olduğuna inandıkları geleneksel kanunlar gereğince düzenlerler. Türkmenlerin dine bağlılıkları ikinci derecede gelir. Genel olarak gelenek, din buyruklarından önce gelir. Türkmenlerin İranlılar'ı esir etmelerini onların Şii olmalarına dayandırılan görüş yanlıştır. Çünkü Türkmenler bu esir etme olayını çok eski zamanlardan beri yürütmektedirler. Bu sebeple yağmacılığı terk etme gibi bir ihtimal söz konusu değildir. Bu sebeple komşuları İranlılar yerine kendileri gibi Ehl-i Sünnet Türkler olsa dahi bu davranışlarından geri kalmazlardı. Halen aynı mezhepten oldukları halde Afganistan, Meymene, Hive ve Buhara bölgelerine sık sık çapul yapmaktadırlar. Wambery' e göre Orta Asya'da bulunan esirlerin büyük bir bölümü Sünni'lerden oluşmaktadır¹⁵⁶. Fakat bu görüş kesinlikle yanlıştır. Çünkü Hive ve Buhara gibi köle pazarının yoğun olduğu yerlerde 30.000 İranlı köle ve 3.000 Rus köle bulunurken Afgan sünnilerine çok az rastlanmıştır.

İslâm dini sekiz yüz yıldan beri dinin yasakladığı bazı geleneklerin değişmesini sağlayamamıştır. İslâmiyet, Türkmenler ve Orta Asya'nın diğer konar-göçer ve yörükleri arasında yalnız tapınma biçiminin değişmesine neden olabilmiş, başka bir etki yapamamıştır. Türkmenler daha önceden güneşe, ateşe ve diğer doğal güçlere ettikleri kulluğu şimdi İslâmiyet ile birlikte gerçek Tanrı' ya yapmaktadırlar. Buna karşın eskiden beri kendilerine özgü ahlak ve geleneklerine hala bağlıdırlar. Bu hal ve hareketlerinin bu şekilde devam etmesinin en önemli sebebi konar-göçer bir hayatı benimsemiş olmalarından kaynaklanmaktadır¹⁵⁷. Türkmenler, İslâmiyet'in yasaklarına uymaya çalışırlardı. İslâm dininin kanı yasak saymasından son

¹⁵⁶ Wambery, age. s.51

¹⁵⁷ Wambery, age. s.52

dönemlerde daha çok etkilenmeye başladılar. Fakat her şeye rağmen kanı kullanarak içecek yapmaya devam ettiler¹⁵⁸.

Halk Wambery'nin dervişliğinden şüphe ediyordu. Fakat o şimdiye kadar hiçbir Avrupalı'nın gezip dolaşmaya fırsat bulamadığı yerleri hem de büyük bir güven içinde gezip dolaşma fırsatını yakalamıştı. Burada Kızıl Ahund adında bir kadı ile yakın bir arkadaşlık tesis emiş ve onun yardımıyla her yere girip çıkma fırsatını yakalanmış, kadının nüfusundan faydalanmıştır. Bu kadı Buhara'daki eğitimi sırasında Osmnalı Türkçe'siyle yazılmış bir tefsirde anlamakta zorluk çektiği yerleri Wambery'den açıklamasını ister. Onun yaptığı izahlara o kadar memnun olur ki onun ismini her yerde zikreder ve onu fazlasıyla över. Dini bilgilere olan hakimiyetini herkese anlatır. Burada bulunan halktan birisi Wambery'nin teninin beyazlığından şüphesine binaen “Ey güzel hoca, aslında Müslümanlar'ın rengi böyleydi. Zamanımızda Cenab-ı Hak bu rengi yalnız batı ülkelerindeki iman ehline nasip etmiştir” diye ona söylemiştir. Halk arasında gerçek nüfus sahibi olanlar molla sınıfındandır. Batılılar ise aksakallıların nüfuslarının en fazla olduğu gibi yanlış bir bilgileri vardır. Halk bu mollaların sohbetlerine katılır ve onlardan feyz alır. Gümüştepe halkı Wambery' i o kadar benimsemiştir ki , Yunan harabelerinin kalıntılarıyla yapılacak olan caminin yerini tespitini ona bırakırlar. Kızıl Ahund adındaki kadının vasıtasıyla bu gibi bir yaklaşım halka temayüz etmiştir¹⁵⁹. Yukarıda da görüldüğü gibi Wambery, daha önceden edindiği İslâmi ilimler sayesinde rahatça hareket ettiği gibi halkın teveccühünü de kazanmasını bilmiştir. Fakat Türkmenler, konukseverlik hususunda Avrupalılar'a bu şekilde davranmazlar. Wambery'e

¹⁵⁸ Khazanov,age. s.53

¹⁵⁹ Wambery,age.s.61,66

duyulan sevgi ve alaka onun İslâmi kimliğinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla kendisine bu tür bir yaklaşım gösteren halkın dini inancı hakkında farklı düşünceler beslemesi düşündürüktür. Fakat halkın inancından şüphe edinilmemesine rağmen dini eğitim almamış olmaları ve bu yönde gayretli olmadıkları gerçeği de yadsınamaz.

Türkmenler arasında “Pir” ünvanı taşıyan kişiler vardır. Bunlar mutasavvıf yani tarikat ehliendirler. Fakat kendileri dini duyguları istismar ederek etrafına bir takım kişileri toplayabilir ve onlara bir takım dini bilgiler vererek üstlerinde etki sahibi olabilir. Bu şekilde düşünce ve inanç yönünden onunla aynı çizgiye gelirler. Böylece kendilerini cennetlik sayarlar¹⁶⁰. İslâm dininde yenilmesi haram olan domuzlara Gümüštepe civarında da rastlamak mümkündür. Bu domuzlar insanlara saldırdığı gibi onların ölmelerine de neden olabilir. Domuzların saldırısı neticesinde hayatını kaybedenler halis Müslüman olsalar dahi öbür dünyaya kirlenmiş olarak gideceğine ve Araf'ta yüz yıl kalmadıkça temizlenemediğine inanılır¹⁶¹.

İslâmiyet'e göre kadınların yüzünü kocası ve yakın akrabaları dışındaki kişilere göstermemesi gerekmektedir. Bu sebeple şehirlerde evlerin planları kadınların saklanmalarına uygun olacak şekilde yapılmıştır. Bazı evlerde erkek misafirler ayrı bir giriş olan odada (mehmemkhane) ağırlanır. Zanaatkarların evlerinde erkekler kısma taşkar, kadınlar kısma işkar denilir. Kadınlar komşularına giderken peçe giyerler¹⁶². Hive ulemasından kimileri İstanbul'u

¹⁶⁰ Wambery, age. s. 77

¹⁶¹ Wambery, age. s. 79

¹⁶² Bacon, age. s. 64

dünyanın en güzel kenti kabul eder. Wambery'den İslâmiyet'le ilgili bir takım bilgiler almak isterler. Bu abdest almaktan tutunda bir Müslüman'ın nasıl yürütmesi, oturması, uyuması gerektiği gibi konuları da içermektedir. Osmanlı Sultanı, Hive'de Peygamber'in Halifesi olarak kabul edilir. Sultanın, görevlilerin, ve diğer memurların salih ve mübarek kimseler olduğuna inanılır. Sultan, başına elli arşın sarık saran, topuklarına kadar uzun giysi giyen, gür ve uzun sakallı kişi olarak düşünülür¹⁶³. Hive Hanı İslâmiyet'in emirlerine uymayanları şiddetli bir şekilde cezalandırır. Evli kadın veya erkek eğer zina ederse onlar recm edilirler. Bu zaten İslâm'ın bir emridir¹⁶⁴.

Ceyhun nehrinin karşı tarafında Şarohan isimli bir yer vardır. Burası toprak bir surla çevrilidir. Fazla ev olmamasına rağmen üç yüzü aşkın dükkan ve mağazası vardır. Burada haftada iki defa pazar kurulur. Türkmenlerden ve çevre köylerden gelen gidenler çoktur. Bu kent Han'ın büyük kardeşi Emirü'l Ümera'ya bağlıdır. Buradaki Kalenderhane'de esrar kullanan kişiler vardır. Buradaki insanlardan bir kısmı yirmi yıldan beri para yüzü görmemiştir. Hiveliler'in bu uyuşturucuyu tercih etmesinin sebebi Kur'an'da açık şekilde yasaklığı belirtilmiş olan şarap ve diğer keyif verici şeylerden kaçınmalarıdır. Hükümette dini emir ve yasakların uygulanmasında halk üzerinde baskı oluşturmaktadır¹⁶⁵. Muhtesipler, namaz vakitlerinde namazını camide cemaatle kılmayanları cezalandırır. Yanında bulunan softalara emir vererek sopa atmalarını sağlar. Hatta sabah ve yatsı namazları için her kim camiye gitmezse evin içine girerek dövermiş. Fakat şeriata göre evde

¹⁶³ Wambery, age. s.115

¹⁶⁴ Wambery, age. s.123

¹⁶⁵ Wambery, age. s.134,135

namazkılmanın bir cezası yoktur¹⁶⁶. Gerek Hive halkı gerekse Hive Hanları arasında din konusunda hassasiyet vardır. Mehmet Emin Efendi, Nurverdi Han'a bir İngiliz tabancası hediye etmiş ve o, bu durumdan ziyadesiyle memnun kalmıştır. Kendisi de “temur” olmak için ona bir arap atı hediye eder. Temur, ahiret kardeşi anlamında olup bu kardeşliğe büyük riayet gösterilir. Ana baba bir kardeşlerde dahi bu derece sevgi ve muhabbet görülmez¹⁶⁷. Mehmet Emin Efendi'nin yaşadığı bu olay Osmanlı'nın zor günlerinde yardımlarını ve dualarını esirgemeyen Türkistan halkının ruhunu yansıtır. Bölgede bir zamanlar büyük medeniyet kuran Harzamşahlar'ın başkenti Köhne Ürgenç'ti. Bu şehir yüksek minareleri ile ün salmıştı. Köhne Ürgenç'te yıkıntısına rastlanan bir minare, yıkılmadan önce o kadar yüksekti ki şerefesinden okunan ezan aşağıdan duyulmadığından “bu ezanı ehl-i semavata duyurmak için okutuyoruz” diye halk övünürdü¹⁶⁸. Zamanla bu tip görkemli eserler Hive'de daha çok görülmeye başlanmıştır.

6. BOZKIR HAYATI

Yaşamlarını hayvan sürülerine borçlu olan konar-göçer topluluklar düzenli bir hayata sahiptir. Bu topluluklar kendilerine göre bir kültür meydana getirmişlerdir. Doğal olarak doğrudan veya yan etkilerle Orta Asya ve dünya medeniyetiyle etkileşim içerisine girmişlerdir¹⁶⁹. Hayvancılığın bu denli önemli olması onların yaşam tarzının şekillenmesinde baş amili teşkil eder.

¹⁶⁶ Mehmet Emin Efendi, age. s.129

¹⁶⁷ Mehmet Emin Efendi, age. s.104

¹⁶⁸ Mehmet Emin Efendi, age. s.114

¹⁶⁹ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara, 1991, s.38

Konar-göçer bölgelerinde çok farklı yapılar vardır. Bu durum iki şekilde ortaya çıkar. Benzer gruplar konar-göçer ve tarım kültürleri olarak belirirler. Ayrıca toplum içerisinde iskelet olarak düşünüldüğünde bazı gruplar çevreye ve herkese açık değildir. Bunlar konar-göçer yapılar içerisinde dirler. Yan yana olan gruplar ilk dönemlerde tarım kültürü ile iştilgal etmişlerdir¹⁷⁰. Kendilerinin ilişki kurabileceği ve bölgenin alış veriş merkezi olan Hive ile farklı yapılar içindedirler. Türkmenler, medeni hayat yani yerleşik bir yaşam tarzı sürdüren Hiveliler için “tat” kelimesini kullanmaktadırlar¹⁷¹. Genel olarak Özbek Hanları ile ilişkileri sakindir. Ayrıca ekonomik olarak kapalı bir yapıları vardır. Göçmenler hükümetlerin hanlarındangelen yardımları kabul etmedikleri gibi vergide vermemektedirler. Özbek Hanları'nın Orta Asya'sında ve kuzey doğu İran sınırında bulunan bütün kabileler iki tarafı da idare etmeyi bilmişlerdir. İranlılar veya Özbekler, kendilerini etkileri altına almak çin hareket ettikleri zaman onlara mukavemet etmektedirler. Onlarla yaptıkları bu mücadelelerde genellikle başarılı olmuşlardır. Dolayısıyla vergi vermemektedirler. Bu mücadelelerde bazı yerleşim yerleri karşılıklı olarak el değiştirmektedir. Türkmenler genel olarak gözlemlendiğinde şehir ve kasabalara kapalı bir yaşam sürerler. Devamlı riayet ettikleri yasaları vardır¹⁷². Bu yasalar yazılı olmamasına rağmen mutlaka yerine getirilir.

Türkmenler, kamp veya konak yeri denilen bu göç yerlerinde avullarını oluştururlar. Bu avullar gelişmiş bir yer olmayıp sadece günlük ihtiyaçların

¹⁷⁰ Barfield, Thomas, J., age. s.20

¹⁷¹ Barthold, V.V. Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, haz. Kazım Yaşar Koprıman-Afşar İsmail Aka, Ankara, 1975,s.123

¹⁷² Barfield, Thomas, J., age. s.115

karşılanabileceği bir yerdir. Çadır kurulduktan sonra avulun etrafı çevrilir¹⁷³. Bir konak yeri belirlendiğinde çadırları kuranlar kadınlardır. Kullanılan çadırlar Çin sınırlarına kadar aynıdır. Konar-göçer hayatı, canlı ve hareketli hayat biçimine göre düzenlenmiştir¹⁷⁴. Göçlerde yararlanılan en büyük vasıta hayvanlardır. Eşyalarını ve sığınaklarının yanlarında taşırlar. Yurtları kafes biçimindedir ve ahşaptır. Ön tarafta kapısı bulunur. Ahşap tekerlek, kafesin tepesini çevreleyip diğer kısımlar ona bağlanır. Yurtları bu şekilde yarı küre veya koni biçimin halini alır¹⁷⁵. Bu meydana getirilen çatı kolay bir şekilde tahrip edilemez. Kışın bu yurtların üzerine kalın yünlü hasırlar örtülür. Bu yakıcı soğuğa karşı korunmak içindir. Yazın ise bu keçe kaldırılır ve yerini kamyandan yapılan kaplamalar alır. Eski dönemlerde at arabaları bu yurtları çevrelerdi. Fakat bu sistem artık bu nadiren kullanılmaktadır. Bununla birlikte eşyaları taşımak için tekerlekli at arabaları kullanırlardı. Bunları çekmek içinse öküz veya atlar vardı. Bu Orta Asya göçmen yaşam biçimini vaz geçilmez bir ögesidir. Oysa yakın doğudaki komşu göçmenler at arabası kullanmamışlardır¹⁷⁶.

Türkmen kadınları çadırları kurdukları gibi develerin üzerine kaldırmakla da görevlidirler. Aşiret bir yere gittiği zaman evlenecek kızlar dışındaki bütün kadınlar develerin arkasında yayan ilerlerler. Zenginlerle fakirlerin çadırları arasında hane sahibinin güç ve zenginliğine göre bir takım süslemelerden başka farklılıklar görülmez. Kara ev denilen zamanla kararan bir takım çadırlar da vardır. Ak ev denilen beyaz çadırların içleri lekesiz, temiz kilimlerle döşenmiştir. Bu çadırlar yeni evlenmiş olanlarla konuklar için kurulur. Bunu nedeni konuklara büyük saygı

¹⁷³ Ögel, *age.* s.181

¹⁷⁴ Wambery, *age.* s.58

¹⁷⁵ Barfield, Thomas, J., *age.* s.140

¹⁷⁶ Barfield, Thomas, J., *age.* s.141

duyulmasındandır. Bunların içi yazın serin ve kışın sıcaktır. Yabancılar bu çadırların çöl şartlarına dayanamayacağından endişe etseler de Türkmenler bundan hiç endişe duymazlar. Fırtına olduğunda çadırların iplerini gererler. Bu aldıkları yegane tedbirdir¹⁷⁷.

Günümüzde Güney Anadolu Türkmenleri arasında da göçe karar verildiği zaman çadırları toplayıp yükleme işini yapan kadınlardır. Onların izni olmadan daha önceden hazırlanmış çuvallara kimse bir şey koyamaz. Bu toplanma işlerini aşiretlerinin en eski yasalarına göre yaparlar¹⁷⁸.

Türkmenler, geniş ölçüde ziraatle uğraşırlar. Fakat ataları gibi konar-göçer bir yaşam tarzını benimsemişlerdir. Hazar kıyısındaki bir balıkçı köyü olan Gümüštepe, Wambery'nin 1869'daki ziyareti sırasında tamamen yurtlardan kurulmuştur. 1881'de Edmund O'Donovan, Merv vahalarında bir süre kalmıştır. Buradaki insanların vaha tip toprak evleri vardır. Fakat bunlar depo olarak veya misafirler için kullanılır. Halk evlerin yakınlarında bulunan çadırlarda yaşar. Türkmen yurtları ile Kazak yurtları arasında içlerinin döşenişi yönünden bazı farklılıklar vardır. Keçe döşemenin üzerine halı serilir ve duvarlardaki deri torbaların yerini örülmüş heybeler alır. Kadınlar kısmında deri eşyalar yerine tahta, maden veya su kabağında eşyalar vardır. Ayrıca tahıl öğütmek için yatay el değirmenleri bulunur. Yurdun dışında bir fırın bulunur. Bu vahalardakinden biraz daha kabadır¹⁷⁹. Konar-göçerler, hayatlarını devam ettirebilmek yanlarına sadece gerekli olan eşyaları alırlar. Zaten onların fazla bir

¹⁷⁷ Wambery, age. s.58

¹⁷⁸ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 1988, s.541

¹⁷⁹ Bacon, age. s.56

şeylere sahip olmasına gerek yoktur. Göçler iki şekilde gerçekleşir. Steplerde yatay hareketlilik, dağlarda dikey hareketlilik söz konusudur. Göçler steplerde çok uzun alanlarda gerçekleşir. Çünkü kuzey enlemlerde yazın otlak bulmak için hareket edilir. Kazak göçmenler de Hazar-Aral arası beş yüz kilometrelik alan içerisinde bu göçlerini sürekli sürdürürler¹⁸⁰. Doğal olarak bu göçler mevsim şartlarına göre şekillenir. Suyun ise mutlaka olması gereklidir. Onlar için gidilecek yerin uzak olması o kadar mühim değildir. Gittikleri yerlerde aradıklarını bulmak isterler.

Orta Asya'da çayır ve otlaklar genel olarak bölüşülür. Bu organize bir şekilde gerçekleşir. Bu paylaşım çadır miktarına göre gerçekleşir. Stepte en küçük sosyal birim ev halkıdır. Bu kamp grupları en küçük ekonomi gruplarıdır. Kış dönemlerinde kamp alanlarını işgal için hareketli kamp grupları vardır. Akrabalar kamp alanlarını bölüşürler ve birlikte yerleşirler. Politik ve sosyal organizasyonlarda akrabalarla birlikte yaşam temel modeldir. Bu "konikal clan"dır¹⁸¹. Fakat çok kalabalık olunması durumunda yerleşilen yerler kimseye faydalı olmaz. Konar-göçerler, yazları otların ve çayırların zengin olduğu yerlere gelirler. Bitki örtüsü kışın cılızlaşır. Bunun sebebi karın yağması ve havaların soğuk olmasıdır. Bu dönemde hayvanlar için gerekli olan otlar büyümmez¹⁸². Hayvan sürülerinin fazla olması durumunda dışarıdan çoban tutarlar. Çoban, bu sürülerle diğerlerini birleştirerek tek bir sürü meydana getirir. Bu kampların büyük olması kadınlar için kolaylık sağlamaktadır. Süt ürünleri elde etmede ve keçe yapımında birbirlerine yardımcı olurlar. Erkekler hayvan çiftliklerinden sorumludurlar. Step göçmen topluluklarında

¹⁸⁰ Barfield, Thomas, J., age. s.141

¹⁸¹ Barfield, Thomas, J., age. s.145-47

¹⁸² Khazanov, age. s.56

kadın ve kızların bir otorite ve özerkliği vardır. Onlar günlük üretimde önemli bir rol oynarlar¹⁸³.

Konar-göçerler, Amuderya-Siriderya arasında ve civarlarında yan yan yaşamalarını sürdürürler. Bu tarım kültürü çok eski zamanlardan beri bu bölgelerde sürdürülmektedir. Buralardaki konar-göçerler ılıman kuşakta yaşamaktadırlar. Göçler suların olduğu bölgelerde yoğunlaşır. Mevsimlerdeki değişiklikler göçlerin ana karakterini belirler¹⁸⁴.

Konar-göçerler yağmurlar sırasında aynı yerlerde hayvanlarını otlatırlar yağışın olmadığı mevsimlerde aynı su kuyularının kullanırlar. Tarlalarının hasatlarını aynı anda yaparlar. Toprakları birbirine yakındır. Canlı ve hareketli bir yaşamları vardır. Bununla birlikte dayanışma içinde yaşarlar. Çadırlar aşağı yukarı aynı özellikler gösterir. Otlakların yanlarında genellikle beş-on çadır bulunur. Toplu bir yaşam söz konusu değildir. Çadırlar yazları kuyuların yanlarına kurulur. Bazen yüzün üzerinde çadırın bir arada kurulduğu görülür. Konar-göçer halklar bazen birlikte bazen de ayrı ayrı yaşarlar. Farklı ailelerin otlaklarda birlikte yaşadıkları görülür. Farklı yerlerde yaşamalarının nedenleri arasında mevsimler, hayvan sürülerinin büyüklüğü, otlakların yetersiz oluşu, su kuyularının durumları sayılabilir. Köylü halklar sürekli olarak birlikte yaşayamazlar¹⁸⁵.

---

¹⁸³ Barfield, Thomas, J., *age*. s.146

¹⁸⁴ Khazanov, *age*. s.50

¹⁸⁵ Khazanov, *age*.s.133

Sosyal ve psikolojik etmenlerden dolayı yaşantılarında bir takım değişikliklerin olması ve eski adetlerinden uzaklaşarak dünya ile entegre bir vaziyette üretime geçtikleri düşünülebilir. Göçmenlerin sosyal yapılarında olan değişikliklerin neticesinde yerleşik duruma geçişte bir artış gözlemlenmiştir. Bununla birlikte doğal olarak özel mülkiyetin ortaya çıkışı hız kazanmıştır. Uzun zamandır idame ettirdikleri yaşantılarında olan değişikliklerin psikolojik yansımaları zamanla atlatılmıştır¹⁸⁶.

Uzun zamanlardan beri vahalarla ve yerleşik İranlı yayla halkıyla temas halinde olmalarına rağmen konar-göçer karakterlerini korumayı bilmişlerdir. Yaşadıkları bölgenin kurak olması sadece hayvancılıkla iktifa etmelerine yetmez. Merv'deki Teke Türkmenleri eskiden yerleşiklerin işlediği topraklarda otururlar. Genellikle karma ekonomileri vardır. XIX. yüzyılda Türkmenler konar-göçer (çavra) ve yerleşik (çomur) diye ikiye ayrılırlar. Fakat bu ikisi arasında fark yoktur. Pek az kabile tam yerleşik veya tam konar-göçerdir. Türkmenler hayvancılığı, çiftçiliği, zenaatkarlığı, savaşçılığı ve Hazar kıyılarında balıkçılığı belirli oranlarda yaparlar. Türkmen aile fertlerinin bir kısmı hayvanlara bakarken bazıları da toprağı işler veya bu işi yapan kölelere nezaret eder¹⁸⁷.

Oturdukları yerin kuzeyinde vaha toprakları, güneyinde İran yaylası bulunur. Bu sebeple iki kültürden de etkilenmişlerdir. Bölgenin kurak olmasına rağmen konar-göçer hayatından vaz geçmemişlerdir¹⁸⁸. Bu yaşam tarzı onlara

¹⁸⁶ Khazanov, age. s.199

¹⁸⁷ Bacon, age. s.24

¹⁸⁸ Bacon, age. s.28

atalarından miras kalmıştır. İran'ın Şii olması onların üzerlerinde etkili olmamıştır. Onların Şii olmalarını yaptıkları yağmaların sebebi olarak gösterirler. Yağmalarını meşru bir zemine oturttuklarını düşünürler.

II.BÖLÜM

İKTİSADİ YAPI

1. COĞRAFİ YAPI

Harezmi, Ceyhun nehrinin iki tarafında bulunan ülkenin ismidir. Bu ülkede XIII. yüzyıla kadar bir İran kavmi yaşamıştır. Zaten bölge ismini bu kavimden almıştır. Ceyhun nehri, farklı bölgelerde Nil nehri ve Mezopotamya'nın oynadığı rolü bölgesinde üstlenmiştir¹⁸⁹. Türkmenistan'da subtropikal iklim görülür. Gece ve gündüz arasında büyük ısı farkları görülür. Kışlar kısa ve soğuk geçer. Yazlar ise uzun ve sıcaktır. Bahar ortalarında itibaren ülkede yağış görülmez. Okyanuslara uzak olması etrafının dağlarla çevrili olması Türkmenistan'ın iklimini belirler. Fakat ani ısı değişiklikleri görülür. Tipik karasal iklim burada egemendir¹⁹⁰. Harezmi bölgesinin en büyük özelliklerinden birisi yaz aylarının dayanılmaz sıcak geçmesidir. Fakat doğudan ve güney doğudan esen rüzgarlar sıcaklığı hafifletir. Sonbaharda nadiren yağmur yağar. Kışın sıcaklık -16, -18 dereceye kadar düşer. Nadiren kar yağar¹⁹¹. Yazları sıcaklığın 70-80 dereceye çıktığı görülür. Çölde esen rüzgarlar insan hayatını tehdit edecek seviyededir. Bitki örtüsü suyun ve toprağın cinsinin farklı olduğu yerlerde değişiktir. Güney kısımlar bozkırlarla doludur. Doğal olarak toprak kıraçtır. Yağışlar ise hem az hem de düzensizdir. Üst yurt, su yönünden fakirdir. Su ancak derin kuyulardan elde edilebilir.

¹⁸⁹ Togan, "Harezmi", İ.A, c.5/1, İstanbul, 1986, s.240

¹⁹⁰ Kanbolat, Hasan, "Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Cumhuriyeti", Türk Dünyası Özel Sayısı II, Ankara, 1997, s.1331

¹⁹¹ Muravyev, age. s.109

Hive ve çevresi bozkırlarla çevrilidir. Ceyhun'un güney batısı, büyük bir ovayla kesilir. Ve uzun kayalar eski deniz kalesine benzer. Ceyhun'un doğusunda Aral Denizi boyunca uzanan Hive'nin kuzeyinde Kuba dağları vardır¹⁹². Küçük Balkan 12 mil uzunluğunda bir silsiledir. Tepelerin yüksekliği aşağı yukarı eşit olduğu için tek parçaymış gibi görünür. Burası İran dağları gibi çıplak değildir. Bazı yerlerinde maviye yakın bir yeşillikte bitkiler vardır. Wambery'e göre, buranın yüksekliği üç bin kadem kadardır. Büyük Balkan diğerinden gerçekten çok büyüktür. Zirveleri daha yüksektir. Bu silsilenin bir ucu Hazar Denizi sahilinde aynı adla anılan bir körfezde sona erer. Diğer ucu kuzeye doğru uzanır. Türkmenlere göre bu dağda değerli madenler vardır. Bu tip yerlerde insanlarla karşılaşmak pek mümkün değildir. Eğer birisiyle karşılaşıldığında mutlaka tedbirli olmak gerekir. Çünkü çöllerde birisiyle karşılaşmak gerçekten tehlikeli olabilir. Mutlaka bir çatışma çıkar. Düşmanlardan korunmak için geceleri ateş yakılmaması gerekir¹⁹³. Balkan dağlarının kenarlarında Türkmenler yurtlarını kurmuşlardır. Burada birkaç tuzlu su kaynağı vardır. Hiç bir yerde çim veya bitki çeşidi görülmez. Burada bulunan koyun ve deve sürüleri bazı yerlerdeki kuru çalılıklarla beslenirler¹⁹⁴.

Güneyde bulunan Kopet dağı İran platosunun başlangıcıdır. Bu dağ aynı zamanda İran sınırını da oluşturur. Burada 10.000 fite kadar olan tepeler vardır. Kopet dağının eteklerinde devamlı kar yoktur. Kuzey yamaçlarında pek az su kaynağı bulunur¹⁹⁵. Üst yurt dediğimiz bölge dümdüz bir seki şeklindedir. Burası Aral'dan 230, deniz seviyesinden 190 metre yüksekliğindedir. Tamamıyla susuz olup

¹⁹² Muravyev, age. s.108

¹⁹³ Wambery, age. s.96

¹⁹⁴ Muravyev, age. s.29

¹⁹⁵ Bacon, age. s.21

kuru, çıplak ve çorak arazilerle doludur. Bu bölge Mangıslak olarak bilinir. Türkler, burada balıkçılık ve korsanlık yapmışlardır¹⁹⁶. Hive’de Aral gölü dışında önemli bir su tabakası yoktur. Bu büyük göl Ceyhun ve Seyhun’un sularıyla beslenir ve taze su içerir¹⁹⁷. Bu nehirler sayesinde bölge hayat bulur. Tarım, ticaret ve ulaşımında büyük önemi vardır. Hive Hanlığı’nda en önemli nehir, geniş ve derin suları olan Ceyhun’dur. Yerlilerin söylediğine göre Ceyhun’un bir tarafıyla diğer tarafında duranların birbirlerini görmesi ve bu iki taraftan iletişim kurmak imkansızdır. Birbirleriyle konuşmaları için bu nehrin ortasında üçüncü bir kişiye ihtiyaç vardır. Buna göre nehrin genişliği 60 adımdır. Bu nehir yapay kanallarla en uzak yerleri bile sulayabilmektedir. Böylece verimsiz topraklar sulanmış olur¹⁹⁸.

Ceyhun nehri, Hazar denizine döküldüğü dönemlerde Karakum’un batı köşesi olan Balkan dağları ve körfez civarlarında az da olsa şehir hayatı vardı. Daha sonraları Kızıl Su¹⁹⁹ şehri demiryolu geldikten sonra inşa edilmiştir²⁰⁰. Daha sonraları bu nehir yatağını değiştirerek Aral gölüne dökülmeye başlamıştır. Ceyhun nehrinin çevresinde dut ağaçları vardır. Bunlar parmak kalınlığındadır. Her bahar mevsiminde Ceyhun nehrinin suları taşar. Bu zamanda nehrin bir yakasından diğerine geçmek çok zordur. Suyu sarı ve akıntısı çok fazladır. Ceyhun’un suyu yatağındaiken içmeye o kadarda elverişli değildir. İçmeye elverişli olan su açılan kanal ve hendeklerde bulunur. Halk su ihtiyacını bu kanallardan sağlar. Burada su içindeki pislikler çöker ve su temizlenmiş olur. Türkistan’da Ceyhun’un suyunun

¹⁹⁶ Togan, age. s.15

¹⁹⁷ Muravyev, age. s.103

¹⁹⁸ Muravyev, age. s.103

¹⁹⁹ Ruslar bu şehri yeniden inşa ettikten sonra Krasnovodsk ismini vermişlerdir.

²⁰⁰ Togan, age. s.16

olağanüstü nitelikleri olduğuna ve sağlık açısından yararlı olduğuna inanılır. Kutsal saydıkları Nil'in suyunu dahi buna yeğlemezler. Hükümet bu nehrin geçit veren yerlerinden geçiş vergisi alır. Bunu için bir görevli vardır. Han'ın, Petek adını verdikleri pasaportu taşımayan yabancılar buradan geçemez. Bu pasaport küçük bir ücret karşılığı olarak çıkarılır²⁰¹. Mac Gahan, bu nehirde bulunan balıklardan bahsederken: "Mezkur nehirde tuttuğumuz balıkları her gün pişirip yer ve şimdiye kadar yalnız Amerika kıtasında vaki Misisipi nehrinde bulunduğu zahib olunan bir nvi blik bu Ceyhun nehrinde dahi görüldüğünden taazzüb ederdik. Bu balığın adı Oxinus'dır."²⁰² Nehrin kimi yerlerinde akıntı çok fazladır. Kayıklar dengesini zor sağlar. Nehrin kimi yerlerinde otlar ve kamışlar vardır. Bazı yerlerde de bu ot ve kamışlardan adalar oluşmuştur.

Türkistan'ın Hazar denizi sahilleri düzlüklerden oluşur. Uzakta tepeler vardır. Gürgene ırmağının bulunduğu yerden gelen gemiler karaya yanaşabilirler. Fakat burada su sığlaşmaya başlar. Bu yüzden gemiler biraz geriye demir atarlar. İçi oyulmuş ağaç kütüklerinden yapılmış kayıklarla karaya ulaşılabilir. Gürgene nehrinin suyu hiçbir zaman çekilmez ve derinliğini korur²⁰³. Balkan bölgesinde Türkmenlerin Kuli Derya veya Aji Kuyusu dedikleri büyük bir göl vardır. Burasını kuzeyden güneye 57 mil uzunluğundadır. Bu Kuli Derya'nın çevreden su kaynakları ile beslenir. Bu kaynaklar yer yüzü şeklini oldukça bozmuştur. Bunlar doğal bir haldedir²⁰⁴. Etrek nehri, İran'ın kuzeydoğusundaki Kopet dağlarından doğar. Yaklaşık 500 km. uzunluğundadır. Yolculuk esnasında gece konaklamalarında

²⁰¹ Wambery, age. s.132,133

²⁰² Mac Gahan, age. s.266

²⁰³ Wambery, age. s.45

²⁰⁴ Muravyev, age.s.34

mutlaka gözcüler koyulur. Bunlar uyuyanların emin bir şekilde korunmasının sağları. Etrek nehri su taşmadan önce on iki yada on beş adımdır. Su taşınca bu iki katına kadar çıkar. Akıntı güçlü olmaz fakat sular develerin karnına kadar çıkar. Nehrin dibi kaygan ve çamurludur. Buralardan Hive'ye özellikle mandalar götürülür. 83 Etrek nehri çok derinden aktığı için ekincilik alanında fazla yararlanılamaz²⁰⁵. Su ihtiyacını karşılamak için deriden yapılmış kırbalar kullanılır. “Çölde bir damla su, adeta bir damla hayat gibidir. Onun için her hacı suyunu göz bebeği gibi korur.”²⁰⁶

Irak-ı acem sınırı, Mazenderan geçidi ile son bulur. Bu geçit Hazar denizi sahillerine ulaşır. Burası eskiden “Hazar Kapıları” adı verilen geçidin bir koludur. Burası geçildikten sonra artık çorak ve çıplak arazilere rastlanmaz. Bereketli, çayırılık ve balta girmemiş ormanlar buralardan itibaren görülmeye başlar. Şiilere küffar gözüyle bakılır ve “yeryüzünün en güzel yerlerinin küffarın elinde olması garip değil mi?” diye yolcular birbirlerine sorarlar. Bu çevredeki ormanlar içinde kaplanlar da bulunmaktadır. Ormanda ayrıca çeşitli yırtıcı hayvanlarda bulunur. Çok sayıda bulunan çakallar insan hayatı için bir korku veremez. Bir sopa ile dahi kovalanabilirler. Çakallar insanlara o kadar yaklaşıyordu ki , tekme ve yumruklarla bile mukavemet etmek gerekebilir. Buralarda da portakal ve limon ağaçları bulunur²⁰⁷.

Karakum çölü, Aral gölünün ve Hive'nin güneyindedir. Karakum, Amuderya'nın güneybatısına düşer. Burası hareket halindeki kum tepelerinden ve

²⁰⁵ Togan, age. s.16

²⁰⁶ Wambery, age. s.85

²⁰⁷ Wambery, age. s.32,33

taşlardan meydana gelir. Faydasız bir alandır. Bazı yer altı bitkileri ve çalılar vardır. Bu küçük bitkilerin üzerinden Saxaul ormanları yükselir. Bunların boyları altı metreye kadar ulaşır. Kış aylarında yapraklarını döker. Otlar ve çalılar aşırı otlatma yüzünden yok edilmemişse ve saxaullar odun için kesilmemişse bitki örtüsü, kumları yerlerinde tutmaya yeter. Amuderya ve Siriderya'nın arasında Kızılkum çölü vardır. Burada arazi çeşitlilik gösterir. Kum tepelerinin aralarında kayalıklar ve kil-kum karışımı topraklar bulunur. İlbaharda yapışlarla birlikte bitki örtüsü zenginleşir. Üst yurt, Karakum ve Kızılkum'un toplam genişliği 300.000 mil karelik bir alanı kapsar²⁰⁸.

Hive'nin etrafını çeviren bozkırların bulunduğu bölüm verimsiz çöllerle kaplıdır. Çok nadirde olsa bazı yerlerde yeşillikler görülür. En yaygın bitki altın çubuk olarak adlandırılır. Bu bitkinin yapakları yoktur. Mangal kömürü yapmada kullanılır. Bu bölgede orman kalıntıları bulunmaktadır. Çürümüş gövdeleri ve siyah toprakları büyük bir değişim olduğunun ispatıdır. Bozkırlarda taze su aramak bir fayda vermez. Çünkü baharları sular tuzludur. Kumun olmadığı yerler sağlam, kuru ve beyaz-gri renktedir. Geniş olmayan fakat iyi sulanan Hive, pek çok verimsiz arazilerin ortasında bir vaha olarak kabul edilir. Hiveliler'in söylediğine göre doğuya gittikçe nüfus artar ve verimlilik oranı yükselir. Tarım alanları ve verim artar. Muravyev'e göre, Kırgız sınırları olan ülkenin kuzeyinde ormanlar bulunmaktadır. Kırgızlar kereste bakımından zengindirler. Kendi yaptıkları ulaşım araçlarıyla Amuderya yoluyla Buhara'ya kadar ulaşırlar²⁰⁹. Bu yolla ticari faaliyetlerini sürdürürler. Bu onlar için kara yolundan daha elverişlidir.

²⁰⁸ Bacon, age. s.24

²⁰⁹ Muravyev, age. s.107

Çöllerde bazı yerlerde kum azalmaya başlar. Bunun sonucunda develerin ayaklarından bir ses çıkar. Bu tür toprağa “takır” adı verilir. Kızılca renkli olanına da “kızıl takır” denilir. Develer çölde bulunan kimi diken ve otları yiyerek doyabilirler. Wambery’e aktardıklarına göre birkaç yıl önce bir Frenk buralar gelerek bütün yolları ve pınarları, tepeleri kâğıt üzerine aktarmış. Han bunu öğrenince çok öfkelenmiş. Bu konuda yabancıya bilgi verdiği anlaşılan iki kişiyi idam ettirmiş. Yani buralarda yabancı olduğundan şüphelenilen kişiler kesinlikle bu topraklardan içeri adımını atamazlar²¹⁰.

Çölde inişli çıkışlı yollara gelindiğinde develer birinin kuyruğu diğerinin burnuna gelecek şekilde bir zincirle birbirine bağlanır. Böylece deve önde gidenin hareketine ayak uyduramadığı zaman burnuna geçirilen ip çekildiğinden hayvanlar büyük acı çekerler. Bu tür yollarla karşılaşıldığında develerin üzerinden inilip yüklerinin hafifletilmesi gerekir. Kervanda bulunanların geceleri kaybolmaması için bazı yöntemleri geliştirilmiştir. Yolda kervandan uzaklaşmış olanlara seslerini duyurabilmek için önceden hazırlamış oldukları soruları sesli bir şekilde birbirlerinesorularlar. Bu şekilde onlara yerlerini belli etmiş olurlar²¹¹. Şiddetli rüzgarın etkisiyle bu sesleri duyamayan yolcular ise büyük bir tehlikeyle karşı karşıya demektir.

Çöllerde yabancıların mutlaka yanlarına bölgeyi bilen bir kişiyi alması gerekir. Bunun için de bir miktar para ödemesi gerekir. Bu tür çöl yolculuklarında

²¹⁰ Wambery, age. S.88

²¹¹ Wambery, age. s.91

kullanılması gereken en iyi hayvan deve dir. Muravyev'in yolculuğu esnasında yanlarında papaz da vardır. Murayev'in yolculuğuna öncülük edecek olan Said, Suji kabilesindedir. Yolculuk için at ve develer kullanılmıştır²¹².

Çölde mayıs ayında bazı sapa yerlerde yağmur suyunun birikme ihtimali vardır. Yolcular bu yerleri bularak su ihtiyacını giderebilir. Eğer daha önceden temin edilen sular temiz değil ise develerin üzerinde taşındığından çamur gibi bir hale bürünür. Çölde düzenli bir şekilde seyahat edilirken günde üç mola verilmesi uygundur. İlk mola güneşin doğuşundan önce verilir ve o gün için gerekli olan ekmek pişirilebilir. İkinci mola öğle üzeri verilir, bu moladaki amaç sıcaktan güçsüz düşen hayvanların dinlenmesini sağlamaktır. Üçüncü mola ise gün batımından bir süre önce yapılır, bu molada da yemek yenilir. Türkmenler, yanlarında bulunan koyun iç yağlarını da ekmeklerine katık yaparak yerler. Fakat çölde yemek hususunda uyulması gereken kurallardan birisi de yemeğin az yenmesidir. Ancak bu şekilde susuzluğa ve yolculuğun güçlüklerine daha iyi katlanılabilir²¹³.

Ayak izleri ve kamyon izlerini rüzgarlar sürekli yok ederler. Fakat bu izler yolu gösteren tek işaretlerdir. Sınır taşları, oturulmayan yerlere dikilir. Issız çöl ortamında güneş, yolcular için tek rehberdir. Çölde yaşayan yerli çocukların kendilerine yolu gösterecek hiçbir işaret olmamasına rağmen kaybolmamaları ilginçtir. Develerde de bu durum aynıdır. Buldukları yerlerden 300-400 ml uzağa gitmelerine ve hiçbir işaret olmamasına rağmen rahatlıkla kaybolmadan geri

²¹² Muravyev, age. s.27-29

²¹³ Wambery, age. s.94

dönebilmektedirler²¹⁴. Çölde bazı bölgelerde zehirli otlar vardır ve develeri bunlardan uzak tutmak gerekmektedir.

Büyük çöle inildiğinde ise uçsuz bucaksız kavramının ne demek olduğunu anlamak mümkün olur. Burası insanın hayal edebileceği en büyük genişliklerdendir. Çölde bazen önceden birisinin kullandığı fakat şimdi terk ettiği mahfelere rastlanır. Türkmenlere göre, bir insanın üzerine oturarak kullandığı eşya kutsal kabul edilir. Ayrıca onu harap etmek günahtır. Yolda su ihtiyacını gidermek için bazen mecburen acı sular kırbalara doldurulur. Fakat bu su ise insanı ishal yapar ve akıl almaz acıları yaşamasına sebebiyet verir. Bu acı sular kaynatıldığı vakit acılığı bir miktar azalmaktadır. Yolculuk esnasında başkasından su istemek kervanda bulunanlar tarafından hoş karşılanmaz. Kervanbaşları yanlarında bir miktar fazladan su bulundururlar fakat bunu hiçbir zaman kervanda bulunanlara söylemezler. Kervanbaşı, suyu ancak susuzlukları en son raddeye geldiği zaman verir. Bu hiç kuşkusuz çok önemlidir. Çölde susuzluktan acı çeken bir adama bir damla su vermenin yüz yıllık günahın bağışlanmasına neden olacağı anlamında bir söz de vardır. Yemek hazırlamak için mutlaka ateş yakmak gerekir. Bunun içinde çalı çırpı gibi otlara ihtiyaç duyulur. Fakat bunun olmadığı yerlerde deve tezekleri kullanılabilir. Buna rağmen yağmacıların fark etmemesi için ateş yakılmaması iyidir. Doğal olarak çok az ateşte yarı pişmiş mayalı ekme yenilebilir. Çölde birinci tabakası killi olan topraklarda yağmur suyunun birikme ihtimali çok güçlüdür. Ceren ve yaban eşeği terslerinin varlığı buna ayrıca delil teşkil eder²¹⁵. Çölde güneşten korunmak için şemsiye kullanılmaktadır. Çöl içersinde at gübrelerinden ve izlerinden

²¹⁴ Muravyev, age.s.109

²¹⁵ Wambery, age. s.98-101

oradan kaç kişinin geçmiş olduğu kılavuzlar tarafından bilinebilir²¹⁶. Bu çöllerde yolculuğa çıkanları her zaman için tehlikeler beklemektedir. Yanlarında bulunan kişiler dahi kervandakileri soymak isterler²¹⁷.

Hive ve Buhara arasında Teke Türkmenleri çapul faaliyetleri yaparlar. Bu yol çok işlektir. Sürekli kervanlar gidip gelirler. Ceyhun nehri kış aylarında donduğu için üzerinden karşı tarafa geçmek mümkündür. Can Batur Dorgan çölünde, “Tebad” denilen doğu rüzgarının kaldırdığı rüzgar, kervanların kumlar altında kalmasına, hayatlarını yitirmelerine sebep olabilir. Çöllerde zemin tozlu ve yumuşak olduğu zaman develerin ayağında hiç ses çıkmaz. Yağmacılardan ay ışığı olmadığı zamanda korunmak mümkündür. Gece yarısına doğru kumlar gevşediği için hayvanların üzerinden inilmesi gerekir. Çöllerde esen şiddetli rüzgarlar deniz dalgalarına benzer yüksek tepeler oluşturur. Kimi yerlerde önceki yolcuların cesetlerinin kemiklerine de rastlamak içten bile değildir. Bu kemikler toplanır ve daha sonra bu yoldan geçeceklere yol gösterici olması için kazık gibi yere çakılır. Güneşin etkisiyle yolcuların yanında bulunan sular buharlaşır ve bu sebeple su giderek azalmaya başlar. Çölün sıcaklığından ve rüzgarından korunmak için geceleri altı saat kadar yol gidilebilir. Fakat gidilecek yere daha önce ulaşmak ve rüzgarın de etkisinden çabucak kurtulmak için gündüz de bir bu kadar yol gidilmesinde fayda vardır. Susuzluktan ölenlerin hali ise içler acısıdır. Bunların dili simsiyah kesilir, damağı koyu mavi bir renk alır, dudakları kösele gibi olur, ağzı açılır ve dişleri soyulur. Artık bu duruma gelen bir kişinin ölmekten başka bir kurtuluş yolu yoktur. Başka zamanlarda gösterilen cömertlikler çöl ortamında hele bir de konu su olunca

²¹⁶ Mehmet Emin Efendi, *age*. s.112

²¹⁷ Muravyev, *age*. s.

tamamen değişir. Develer Tebad'ın geldiğini yolculardan daha önce anırlar. Bu durumda başlarının kumun arasına sokmaya çalışırlar. Kervandakilerin ise develeri siper almalarından başka bir çareleri yoktur. Kumlardan vücuduna temas edenler kendilerini bir ateş yağmuruna kapılmış gibi hissederler. Eğer çölün orta kısmında bu fırtınaya rastlanıldığı takdirde bundan kurtulmak kabil değildir. Bu rüzgarın etkisiyle sıtma ve kusma belirtileri görülebilir. Ayrıca hava dayanılmaz bir hal alır. Yollarda rastlanılan kuyulardan bir kısmı insanların kullanmasına elverişli değildir. Bu nedenle sadece hayvanlar bundan yararlanabilir. Bu susuzluk ortamında bir çok insan buralarda telef olmuştur. Hiçbir acı susuzluktan ölmek kadar dehşet verici deęildir²¹⁸.

Hive ile Yeni Ürgenç arası dört fersah mesafedir. Fersah yol ölçülerinden birinin adıdır. Farsça Fersenk kelimesinden Arapça'ya fersah olarak geçmiştir. Kamus-ı Osmani'de üç mil tulünde mesafeye denk olunur denmektedir. Askerlikte at ile bir saatte gidilen mesafeye eşittir. 6.000 zira'dan ibaret olan 1 fersah 6.232 metredir. Arap fersahı 3 mil veya 12.000 zira yani 5.762 metredir. Wambery'nin kitabında fersah yerine taş kelimesi kullanılmaktadır. Bu hesaba göre Yeni-Ürgenç'le Hive arası 25 km'dir²¹⁹. Hive ve Gürgan arası 30 menzil ve Krasnovodosk – Hive arası 26 menzil sayılır²²⁰.

Türkmenler, saat hesabını bazı yıldızların doğuş ve batışları üzerine hesap ederler. Seneleri dahi fare(sıçgan), sığır,tavşan(tavşan), ilân(yılan) gibi isimler takarak hesaplarlar. Demirkazık yıldızından dolayı küçük ayı yıldız kümesini

²¹⁸ Wambery, age .s.137-144

²¹⁹ Mehmet Emin Efendi, age. s.121

²²⁰ Mehmet Emin Efendi, age. s.88

tanırlar. Demirkazık yıldızının yanında bulunan iki parlak yıldızı ise “ağ at” ve “boz at” ismiyle anar ve bunların daima Demirkazık etrafında döndüğüne inanırlar. Büyükayı yıldızına ise “yeti karakçı” yani “yol kesici” ismini verirler. Ülker yıldızını, terazi burcunu ve bazı yıldız kümelerini tanırlar. Gündüz poyraz estiğinde bazı otların tepeleri güneye doğru eğildiği için yönü bu şekilde tayin ederler. Yol uzaklıklarını saat, km, mil gibi birimlerle ifade etmeyi bilmezler. Kuyuların bulunduğu yerlere göre uzaklıkları haber verirler. Bir devenin gece yarısından gün doğuncaya kadar ve sonra da öğle öncesinden ikindi sonrasına kadar yürüdüğü mesafeye “menzil” adı verirler²²¹. Bazı hayvanların durumları Türkmenler için takvim, termometre ve barometre yerine geçer. Sefer edilecek olursa güneşin batışından zühal yıldızının görüldüğü semte dikkat ederler. Eğer zühal yıldızı sağ tarafta görünürse sefer hayırlı, sol tarafta görülürse uğursuz sayılır. Hele yıldız tam karşıdan doğarsa bütün bütün tehlike emaresi olduğundan yıldız yer değiştirmeye kadar beklerler. Yolculuğun hayırlı olması için değirmen taşı gibi bir ekmek yaparlar. Bu ekmek yola gidenlerle onları uğurlayanlar arasında bölüşülür. Böylece ekmeğin seferin kaza ve belasına karşı bir sadaka olduğuna inanırlar.

2. TARIM

Dönemin şartlarına göre düşünüldüğünde tarımın konr-göçerler ve yerleşikler açısından önemi daha iyi anlaşılabilir. Günümüzde de sanayii ve teknoloji ne kadar gelişmiş olursa olsun temel ihtiyaçlar ve ekonomik dengeler tarım üzerine kurulmuştur. Bölgenin coğrafi şartları nedeniyle tarım alanları sınırlıdır. Buna mukabellen sulama kanalları vasıtasıyla ekilebilir topraklardan istenilen seviyede

²²¹ Mehmet Emin Efendi, age. s.1

ürün elde edilebilir. Özellikle Hive şehri bölgesinde sulama kanalları ileri seviyededir. Amuderya civarındaki su kanalları bölgeye hayat vermektedir. Türkmenler serbest bir hayat tarzı benimsediklerinden onlara bu gücü veren gene tarım ürünleridir. Fakat asıl geçim kaynaklarını hayvancılık oluşturur. İklimin elverişli olamaması onların tarım alanlarının sınırlandırmaktadır. Buğday temel besin kaynağıdır. Meyvecilik, özellikle Hive çevresinde doruk noktadadır. İklimin elverdiği her çeşit meyveyi yetiştirmek mümkündür. Bu meyveler haklı olarak yakın ve uzak diyarlarda ün kazanmıştır. Ticari açıdan bölge halkına ve topraklara değer kazandırır. Üretimi artırmak her dönemde yapılan işlerdendir. Bunun için uygun arazileri kazanılmaya çalışılır.

Konar-göçerlerin ekonomik alanlarını coğrafi ayırımlar ve ekolojik sınırlar belirler. Vahalarda tarım alanlarında sulama yapılır. Tarımdan elde edilen ürünler yarı konar-göçerleri geçindirmek için yeterlidir²²². Suni kanalların açılmasıyla sulu tarımın yapılması eski zamanlardan beri yapılmaktadır. “ mirab” denilen su emirinin görevi kanalların bakımını ve sulama taksimatını yapmaktır. Mirablık, Harezmi tarihinde en önemli memuriyet görevlerindedir²²³. Türkmenlerin tarım hayatında en önemli yerler arasında güneyde Kopet dağının etekleri ve bazı kaynak ve çay kenarları gösterilebilir. Doğuda Te, Tecend ve Murghab nehirleri kıyılarında tarım arazileri geniştir. Ekinler genelde vahalarda yetiştirilenlerle aynıdır. Arpa, buğday, darı, nadiren pirinç, karpuz, kavun ve diğer meyveler bulunur²²⁴. Türkmenler, tahıl yönünden darlık çektikleri zamanlar kendileri için gerekli olan tahılları Astarabat

²²² Barfield, Thomas, J., *age*. s.33

²²³ Gündoğdu, *age*. s.215

²²⁴ Bacon, *age*. s.55

veya Hive'den alırlar²²⁵. Vaha kültüründe halk yerleşiktir. Birbirine yakın kurulmuş evlerde nehirlerin ve sulama kanallarının çevresinde yaşarlar. Suyun bittiği yerde çöl başlar. Buralarda ekonomik olarak ziraat, zenaat ve ticari faaliyetler yürütülür. İklimin kurak olması sebebiyle ürün alabilmek için sulamanın yapılması gerekmektedir. Tahıl, vaha kenarlarındaki dağ eteklerinde sulamadan ekilebilirse de verim istenilen ölçüde olmaz. Vahalarda nüfusun istenildiği gibi beslenebilmesi için sulama kanallarına azami miktarda özen göstermesi gerekir. Büyük nehir kenarlarında tarlalar sulama kanallarının ağlarıyla örülmüştür. Bunların killerle tıkanmasını önlemek ve eşit miktarda su paylaşımını sağlamak için görevliler mevcuttur. Su alma hakları arazi haklarından daha önemlidir. Buğday, daha çok ekmek için, arpa da hayvan yemi elde etmek için ekilir. Fakir olanlar arpa yemeği de yaparlar. Ak darı fazla su istemez. Bu yüzden sulanmayan bölgelerde konar-göçerler tarafından ekilir. Yüksek verimli olan süpürge darısı (cuğara) köylük yerlerde oldukça önemlidir. Tohumları, insanlar, hayvanlar ve kümes hayvanları tarafından yenebilir. Saplari; saman, yakıt ve hasır yapımında kullanılır. Çiftçiler küçük oranda fasülye ve çeşitli yağlı tohumlar ve susam ekerler. Suyun bol olduğu yerlerde iftar sofralarında devamlı bulunan pirinç yetiştirilir. Ayrıca kaba yonca, pamuk, afyon çiçeği, keten, kenevir ve tütün yetiştirilir. Vahalarda eskiden beri karpuz ve kavun ziraati meşhurdur. Birkaç çeşit kabak yetiştirilir ve bazıları yenir. Diğerleri ise kurutularak kap haline getirilir. Sebze ve meyve bahçeleri genelde evlerin etrafında bulunur ve çevresi yüksek duvarlarla kapatılır. Zengin kasabalıların yazlık yaylaları olur. Buralara yazın çıkarlar. Ev ortamı geniş ise avlularda üzüm çardakları bulunur. Meyve bahçelerinde kayısı, şeftali, ayva, incir, nar, elma, badem ve diğer meyve ve kuruyemiş ağaçları yetiştirilir. Bu bahçelere havuç, soğan, şalgam, bezelye, turp,

---

²²⁵ Muravyev, age. s.29

salatalık ve kırmızı biber gibi sebzelerde ekilir. Dut ağaçları vahalarda bol miktarda vardır. Meyveler kurutulup dövülerek şeker yerine kullanılır. Yaprakları ise ipek böceklerine verilir. Halk çiçek yetiştirmeye de meraklıdır. Küçük bahçelerde kadife çiçeği ve gelincik yetiştirilir. Dere ve kanal kenarlarındaki kavaklar rüzgarı engellemeye ve kerestesi de ev yapımı ve tahta işlerinde kullanılır. Söğütler ve kara ağaçlar kasaba ve köylerde gölgelik ve süs olarak işlev görürler²²⁶.

Hive'de çok çeşitli meyveler bulunmaktadır. Rusya'ya buradan çok miktarda kuru meyve sevk edilir. Özellikle kavunların tadı mükemmeldir. Kavunun mevsimi haziran ayıdır. Bu dönemde büyük ticari önem taşır. En pahalı olduğu dönemlerde bir kavun beş kapike satılmıştır. Fakat bu yerli halk için çok fazladır. Karpuz, nar ve incir kavundan daha sonra hasat edilir. Hive'de yetişen hıyar, kavun biçiminde olup içindeki çekirdekleri yine hıyara benzer. Ayrıca Hive'nin etrafı dutluk alanlarla kaplıdır²²⁷.

Hive'de meyve ağaçlarının bakımı ile fazlaca ilgilenilmemesine rağmen toprağın kuvvetli ve verimli olması sebebiyle kaliteli meyveler elde edilir. Ziraatte kullanılan aletler de ilkel denilecek seviyededir. Kullanılan aletler arasında saban, bir-iki tarak, öğendire ve tırpan vardır. Mahsulleri taşımak için kullanılan arabalar eski ve ağırdır. Zahire ambarlarında yulaf, arpa ve kuru ot bulunur²²⁸. Hive çevresinde pirinç ve buğday tarlaları da vardır. Harman vakti bargirler ile harman yerlerine getirilir. Buradaki bahçelerin toprağı bir nevi sarı kumdur. Buralar çöller ile

²²⁶ Bacon, age. s.60-62

²²⁷ Mac Gahan, age. s.190

²²⁸ Mac Gahan, age. s.193

çevrilmiş olduğundan rüzgarın şiddetiyle çölden gelen kum, bu bahçelerin her tarafına yayılır. Ceyhun nehri taşıdığı zaman bu rüzgarlar ile gelen kumu geri götürür ve arazinin kuvvetini daha da artırır. Bu durum her yıl tekrar eder durur. Bu vesileyle yıllar geçtikçe önceden bahçe olan toprakların bir kısmı zamanla çölleşir²²⁹. Çevredeki bu bahçeler aslında şehrin güneyine doğru daha da genişletilebilir. Fakat halkın bu yönden biraz tembel olması buna mani olmaktadır. Türkmenler, Özbek ahalisi kadar ziraat işleriyle uğraşmazlar. Hububat işleriyle fazla ilgilenmezler ve arazilerinin çoğunu nadasa bırakır veya mera olarak kullanırlar²³⁰. Çöl ortamında bazı yerlerde kuşkonmaz da yetişir. Bunlar yaklaşık 60 cm boyunda, bir parmak kalınlığında ve son derece lezzetlidirler. Fakat bazen içleri odun gibi sert olur ve bu durumda yemeye elverişli olmazlar. Yaban soğanları da bulunabilir²³¹. Su arklarının çokluğu ve Ceyhun suyunun özelliği nedeniyle Hive çevresindeki toprağın verim gücü çok fazladır. Buralar Avrupa'nın en güzel ve en işlenmiş toprakları kadar bakımlıdır. Hive çevresinde kavak ağaçları, her tarafında rastlanabilecek kalecikler, sık otlular ve ekin yığınlarıyla dolu ovalar bulunur²³². Başlıca ürünleri buğdaydır. Pirinç (özellikle Köklen adı verilen türü) çok önemlidir. İpeğin en iyi cinsi Şahbad ve Yeni Ürgenç ipeğidir. Pamuğu ve kökünden çok değerli bir tür kırmızı boya çıkarılan Ruyan adlı fidan da önemlidir. Meyvelerin güzelliği İran, Türkistan ve Avrupa'da da bilinir. Özellikle Hezarebs elması, Hive'nin şeftalisi ve narı ünlüdür. Kavunu hiçbir şeyle kıyaslanamaz. Bu kavunun ünü Pekin'e kadar yayılmıştır. Çin Tataristan'ında Hakan'a gönderilen armağanlar içinde Ürgenç kavunu da bulunur. Bu kavun Rusya'da da çok değerlidir. Bu kavunu eğer

²²⁹ Mac Gahan, *age.* s.213,214

²³⁰ Mac Gahan, *age.* s.214

²³¹ Wambery, *age.* s.90,91

²³² Wambery, *age.* s.105

bozulmadan saklayabilirlerse kışın değeri çok fazla olmaktadır. Rusya'da değış tokuş için ağırlığı kadar değeri vardır²³³.

Buralarda tarım bayağı ileri gitmiştir. Her çeşit hububat , pamuk ve boya için bitkiler ekilir. Meyvecilik bakımından yeryüzünün en mükemmel bahçesi sayılır. Emeviler ve Abbasiler döneminde Arabistan'a hediye olarak karpuz gönderildiğı belgelerde yazılıdır. Burada yetiştirilen bir cins elma Rusya'ya götürölüp satılır. Ceviz , fındık, muşmula gibi meyveler buralarda bilinmez. Şeftali, zerdali ve üzümün en iyi cinsleri buralarda yetiştirilir²³⁴.

Tarımın sağlıklı ve verimli bir şekilde yapılabilmesinin en önemli şartı sudur. Türkler'de sulama kanallarının açılması eski dönemlere dayanmaktadır. Bu adet Hun ve Göktürk dönemlerine kadar uzanmaktaydı. O dönemlerde kanallar kayaların yarılması şeklinde yapılyordu²³⁵.

Yukarıda belirttiğimiz görkemli bahçelerin ve kaliteli ürünlerin beslenme kaynağı sulama kanallarıdır. Bu kanallar bölgeye hayat verir. Eğer bu tip bir sulama imkanı olmasa buralarda yaşamak imkansız gibidir. Hive kanal bakımından zengindir. Bu kanallar sularını Ceyhun'dan alırlar. En önemli kanalı Gyuiktamon'dur. Bu kanalın kuzey batı tarafında üç ayır kol vardır. Ayrıca iki kanalı daha vardır. En güneydeki Khisarist, Ceyhun'un sularıyla beslenir. En kuzeyde Arna kanalı bulunur. Bu kanallar küçük akarsularla beslenerek ülkenin her

²³³ Wambery, age. s.125

²³⁴ Mehmet Emin Efendi, age. s.154

²³⁵ Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, İstanbul, 1988, s.55

tarafına akar ve sulama imkanı sağlar. Bölge halkı belirli yerlerde kuraklığa karşı havza olarak yapay göller yapmışlardır. Ana kanallar 20 yarda genişliğindedir ve bunların suları yüksek seviyededir²³⁶.

Hive bahçelerinin arasındaki kanalların bazılarının kalitesi oldukça yüksektir. Saf ve berraktır. İçme suyu yönünden bire birdir. Şehre gelen kanallar bahçelerin sulamasını tamamladıktan sonra fazla suyunu çöle akıtır. Bu akan su güneşin tesiriyle buharlaşıp gider²³⁷. Su kuyularından uzunluğu yirmi beş kulaca varan kuyular bulunur. General Lomakin “uzun kuyu” nun yanına bir kuyu daha kazdırıp burayı bir askeri üs haline getirmek istemiştir fakat Tekeliler’e yenilmeleri sebebiyle bundan vaz geçmek zorunda kalmıştır²³⁸. Kopul deryasına eskiden Ceyhun nehrinden lodan kanalı akarmış. Bu göl o zamanlar daha büyük ve suyu daha tatlı imiş. Bu kanal kapandıktan sonra sular buharlaşarak azaldığından suyunun tadı da acılaştığından şimdi buraya acı göl denilmektedir. Vaktiyle Lodan boyunda Türkmenler oturur ve oradan Hive’ye kadar olan araziye ekerlermiş. Türkmenler Hive Hanı Mehmet Emin Han’a isyan ettiklerinden yola getirilmeleri için Lodan kanalının başına bir bent yapıp suyun akmasını engellemişlerdir. Bundan sonra ahalinin aman dilemesine rağmen Mehmet Emin Han kendilerine Hive’ye yakın yerlerde toprak vermiş fakat bir daha kanala su bırakmamıştır²³⁹. Bu bölgede su kanalları her sene temizlenir. Ahali bunun için birkaç gün çalışmak zorundadır. Üzerine nezaret için hükümet tarafından bir memur tayin edilir. Bu memurun diğer

²³⁶ Muravyev, age. s.156

²³⁷ Mac Gahan, age. s.214

²³⁸ Mehmet Emin Efendi, age. s.107

²³⁹ Mehmet Emin Efendi, age. s.108-

memurlar gibi maaşı yoktur fakat geçimini her ameleden topladığı bir tenge ile sağlar. Bütün bu işlerle su nazırı ilgilenir.

3. TİCARET

Tarihi ipek yolu bölgenin yüzyıllar boyu canlı kalmasını sağlamıştır. Türkistan bölgesinin belli başlı büyük şehirlerinden geçen milletlerarası bu ticaret yolu tarih boyunca bir taraftan bölgeyi iktisaden kalkındırıp halkın refah seviyesini fazlasıyla yükseltirken diğer taraftan da doğu-batı kültür ve medeniyeti için bir köprü ve buluşma vasıtası olmuştur. Merv şehri, ipek yolu vasıtasıyla İç Asya ve Hindistan'a açılmak isteyen bir çok tüccar ve seyyah için büyük bir konaklama merkezi idi. Bu yol daha sonra Çin'e kadar devam etmekteydi.

Türkistan bölgesinin üretiminin bol olması ve canlı ticaret merkezlerini içinde barındırması dolayısıyla Ruslar bu bölgeye kayıtsız kalamadılar. 1556'da Ruslar, Astrahan'ı işgal ettikten sonra İdil nehrinin 10 km. aşağısında yeni bir Astrahan şehri ve kalesi kurdular. Bu şehre Rus askerleri yerleştirildi. Artık bu şehir Ruslar'ın İdil ve Hazar sahillerindeki en önemli dayanak noktası haline geldi²⁴⁰. XIX. yüzyılda da Astrahan, Ruslar için adeta ticari bir üs olma durumunu korudu. Astrahan'dan hareketlenen kervanlar Aral'ın kuzeyindeki Kazak bölgesinden geçerek Harezm'e ulaşmaktaydı. XVIII. yüzyılın başlarında Ruslar'ın Kazak topraklarını işgal etmeleri, bu ticaret yolunun tehlikeye girmesine sebep oldu. Kazaklar, topraklarını ele geçiren

²⁴⁰ Kurat, Akdes, Nimet, **Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara, 1992,s.280

Rus kervanlarına her fırsatta saldırmaya başladılar. Bir diğer yolda Astrahan'dan hareket eden tüccarlar, kayıklarla Hazar'ın kuzeyinden geçerek Mangışlak'a oradan da Hive ve diğer Türkistan şehirlerine ulaşıyorlardı²⁴¹. Bu ikinci yol güvenlik açısından daha uygundu. Çünkü bu sahada bulunan Türkmenler, Rus işgaline kadar hiçbir suretle kervanları rahatsız etmemişlerdir.

Ruslar, Harezmi bölgesi işgalini Hazar kıyılarından başlayarak gerçekleştiriyorlardı. İlk etapta kıyıda limanları elde ettiler ve buralara yerleşmeye başladılar. Türkmenlerin ve Hiveliler'in fabrika ve ambarları terk etmelerini istediler. Han'ın emriyle Ruslar için şehirler ve köyler ticarete açıldı. Rus tacirleri ve kervanları şehirlerde serbestçe geçerek seyahat edebildiler. O dönemde bütün tüccarlara alışverişlerinden dolayı zekat verdiriliyordu. Hanlık ile alışveriş yapan Rus tüccarlar bu zekattan muaf tutuldu. Ayrıca bu Rus tacirlerin ticari malları Hive'ye komşu olan şehirlere bedava götürüldü. Bu Ruslar'ın çok hoşuna gitmiştir. Rus tüccarlar için arazi edinme imkanı dahi sağlanmıştı. Ruslar'ın otoritesi ve yapılan sözleşme ile ticari alışverişlerde Rus yetkililer vergi koyabilirlerdi. Ruslar ve Hiveliler arasında ticari anlaşmalara saygı gösterildi. Rusların bütün şikayetleri hemen incelemesi Hiveliler'i bir hayli memnun etmiştir. Rus tüccarlar sorunlarını halletmek için Hiveliler'den daha çok önceliğe sahiptiler. Rus tebaasına karşı Hiveliler'in şikayetleri Rus otoritesine sunuluyordu. Uygun Rus pasaportuna sahip olmayan Rusya'dan gelen kişiler buraya kabul edilmezlerdi. Uygun olup olmadığı incelendikten sonra gerekirse geri gönderilirlerdi. Ayrıca kölelik bundan böyle yürürlükten kaldırıldı. Son olarak Hanlık savaş masraflarını karşılamak üzere 2.200.000 ruble vermeye mecbur edildi. Fakat eksik gelirden dolayı bu dönemde

²⁴¹ Saray, Mehmet, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara, 1999 s.344

yüzde beşlik miktarı ödenebildi. İki yılda 100.000 ruble ödenmesi kararlaştırıldı. Ve bu 1881'e kadar azar azar artacaktı. Bir yılda 200.000 ruble olduğunda Rus kâğıt parası veya gümüşle ödediler. İlk ödeme 1 december 1873'te, son ödeme ise 1 november 1893'te oldu²⁴².

Ruslar'ın Hive'ye girmesiyle birlikte zengin tüccarlar şehrin 20 mil kuzeyinde bulunan Ürgenç şehrine gittiler. Artık burası yeni ticaret merkezi oldu. Ancak Hive içinde üç yüz kadar dükkan vardır ve buralarda pazartesi ve perşembe gününden başka alış veriş olmaz. Dükkanlardaki malların miktarı ise azdır. Bu dükkanlardaki mallar yaş ve kuru yemiş ile baharat ve Buhara yoluyla Hindistan'dan getirilen çay, şeker, ve Rusya ile Buhara'da üretilen bez kumaş ve ayakkabılar ile çay fincanları ve muhtelif eşyalardır. Hive'de alınıp satılan malların geneli Rus malıdır. Fakat İngiliz malı basma, kalikat ve tülbentler de bulunur. Bu malların üzerlerindeki damgada Glasgow kaşesi vardır ve Rusya'dan getirilenlere tercih edilir. Rusya'dan getirilen basmaların yardası on beş kapike satılır. Bölge halkı Rus tüccarları vasıtasıyla şarap ve sigara alabilmektedir. Rusyalılar'ın Hive'yi işgaliyle birlikte Rusya tüccarları da artık İngiltere tüccarlarına rakip olmaya başladılar²⁴³. İran'da yaşayan Türkmenlerin ekonomisi ile Rusya'da yaşayan Türkmenlerin ekonomilerinin arasında küçük farklılıklar vardır²⁴⁴.

Daha önceleri bölgede siyasi hakimiyet gösteremeyen ve bu konuda bir gayret sarf etmeyen Soğdlular, Gök-Türk döneminden bu yana Orta Asya'nın her

²⁴² Schuyler, age. s.364

²⁴³ Mac Gahan, age. s.189-192

²⁴⁴ Khazanov, age. s.59

tarafında koloniler kurmuşlardı²⁴⁵. Bu ticaret yolu doğal olarak bölge halkının bilgi ve görgüsünün artmasında da etkili oluyordu. Soğdlular, İslâmiyet'in İç Asya'da yayılması esnasında ipek ticareti üzerinde neredeyse tek söz sahibi durumuna gelmişlerdi²⁴⁶. Daha sonraları Soğdlular kadar olmasa da bölge ticaretinde Sartlar etkin duruma gelmişlerdir.

Yerli ve dış ticaret Sartlar'ın elindedir. Han pazarlama için ülkenin değişik yerlerinde farklı günler belirlemiştir. Haftalık pazarlar büyük şehirlerde kurulur. Hive'de pazarlar, cuma ve pazar günleri kurulur. Pazar günleri küçük Avrupa şehirlerindeki pazar günlerine benzer. Bu günlerde herkes acelecidir. Pazarlarda dükkanlar, dükkan vergisini ödeyenler ve Han'a pazar parasını ödeyenler tarafından kurulur. Türkmenler tahılı pazarlardan alırlar. Toprağı işlemede ve köle dağıtımındaki başarıları yüzünden Hiveliler'in bu özellikleri yok olmak üzere. Asya'nın ortasında bulunmasından dolayı Rus pazarı ve ürünleri için önemli bir bölgedir. Ruslarla olan ticaret, para seven Sartlar'ı ve Buhara ve diğer Asya ülkelerini onarım için teşvik etmektedir. Ruslarla Sartlar'ın bu iş birliği ise Hive'nin daha da zenginleşmesini sağlamaktadır. Kısıtlamaların kaldırılmasıyla Hanlık'ın çekici bir bölge haline getireceği muhakkaktır. Böylece Hive'nin Asya ticaretini, Hindistan'dan Hazar denizine kadar, Doğu Avrupa'dan Rusya içlerine kadar olan ticaret hacmini kontrolü altına alması mümkün olabilir²⁴⁷. Yapılan ticaret; köyleri, kasabaları, vahaları, şehirleri birbirine bağlar²⁴⁸.

²⁴⁵ Barthold, age. s.20

²⁴⁶ Soğdlular'ın İslâmiyet'in yayılması esnasında aldığı tavır için Zekeriya Kitapçı'nın (Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler, Konya, 1999,s.176) eserine bakılabilir.

²⁴⁷ Muravyev, age. s.144,145

²⁴⁸ Bacon, age. s.69

Hiveli tüccarların Buhara'dan getirdikleri mallar Hive için gerektiği miktarda ayrıldıktan sonra Rusya'ya Orenburg ve Astarahan üzerinden taşınır. Bu malların bir kısmı Buhara'nın değerli malları olurken bir kısmı da diğer ülkelerden gelen basma, pamuk bez, gümüş, yarı gümüş mallar, kaşmir, ipek, kemer, Çin porseleni, y nl  mallar, Buhara'nın kuzu derisi, tütün ve diğer mallar olarak sayılabilir.  rge'ten Buhara'ya kervanların ulaşması 6-7 gün almaktadır. Amuderya'dan getirilen sallar iplerle bağlanır. Bunlar 50 atı kapsayacak büyüklüktedir. Hiveliler Avrupalı tüccarlardan; İngiliz kalın kumaşlarından, altın ve gümüş eşyalar, dikiş iğnesi, traş makinesi, makas, iyi kalite keten bezi, ayna, yazı k Ğitleri, bal, kurşun, bakır, demir kaplar alırlar. Rus ve Hiveli tüccarlar için Mangışlak, ideal bir geçit yeridir. Ruslar buradan mallarını Astarhan'a ulaştırırlar. Fakat kervanlar Orenburg'a doğru Kırgız steplerine giderler. Bu 29 günlük bir yolculuktur. Bir ok Hiveli Astarhan'a direk geçse de Mangışlak mal alış verişinin yapıldığı yerdir. Orenburg'a giden Sartlar, Kırgız steplerini kullanırlar. Bunun için onlarla anlaşma yapmışlardır ve bu anlaşmayı onlarla ilk defa Sartlar yapmıştır. Orenburg'a gitmek için deve başına on dukat öderler. Her deve 670 pounda taşır. Bir kervan  rge'ten Orenburg' a 33 günde yol alır. Sartlar'ın d zenbazlıkları ve kurnazlıklarına rağmen Astarhan'daki Ermeniler tarafından sıkça kandırılmışlardır. Ermeniler'in elinden geçen Sartlılar'ın evine eli boş döndüğü sıkça görülür. Astarhan'a giden bir Sartlı'nın orada Türkmen bir kadınlı evlendiği ve Ermeni tüccarla iş hayatını birleştirdiği ara sıra görülür. Han, Hive'nin dışına altın ve gümüş çıkarmayı yasakladığı için halk parasının evinde

saklar. Bu yüzden ticari bütünlük değiş tokuş şekliyle olur. Hive sabunu da kalite ve ucuzluğuyla bilini²⁴⁹.

İranlılarla aralarındaki husumet ticaretlerine de olumsuz şekilde yansımıştır. Buna rağmen Hive'yi tanıyan İranlılar çok hızlı bir şekilde alışverişlerini tamamlayarak geri dönerler. Bağımsız Karakalpaklar, Türkmenler ve Kırgız Kazaklarıyla yapılan ticaret serbest ticaretin en önemli bölümüdür. Hiveliler bunlardan koyun, deve alır. Türkmenlerden daha çok yün ve keçe alırlar. Kırgız Kazaklarından step atı alırlar. Bu atlar açlığa, susuzluğa ve zorluğa dayanıklı ve cesaretli atlardır. Dengelerini kaybetmezler²⁵⁰.

Hazar denizinin kenarında bulunan Aşur Ata isimli yerden Gümüştepe' ye Türkmenlerin vasıtasıyla birkaç saatte gidilebilir. Burada Rusya'nın hizmetinde bulunan Türkmen reislerinden Hazar Han yoksul hacılara yardım etmiş ve onların ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bu Türkmen halkı arasında Allah rızası için hacıları gemileriyle parasız Gümüştepe' ye kadar götürenler de vardır. Bu gemi yolculukları esnasında rüzgarın vaktini iyi ayarlayıp ona göre yola koyulmak gerekmektedir. Salapurya denilen bir direği ve iki yelkeni bulunan uzakta demirlemiş gemilere, kayıklar sayesinde ulaşılabilir. Hazar denizinin doğusunda bulunan Yomut kabilesinin Çerakin adlı adasından buraya petrol ve katran getirirler bu gemilerle dönüşte buğday götürürler²⁵¹.

²⁴⁹ Muravyev, *age.* s.145-147

²⁵⁰ Muravyev, *age.* s.147

²⁵¹ Wambery, *age.* s.38,39

Hiveli tacirler ürünlerini güvenli bir şekilde hiçbir engele takılmadan hatta prensin özel koruması altında taşırlar. Önemli ticaret yollarından birisi de Astarhan-Hive arasındır. Şartlar oraya sadece evde imal ettiklerini değil Hindistan ürünlerini de getirirler²⁵². Çöl yolculuğu sırasında İğdur Türkmenlerinin kervanları sürekli gidip gelmektedir. Bir kervanın 200 adam ve 1.000 deveden oluştuğu görülmüştür. Bu kadar kalabalık bir kervan doğal olarak büyük bir curcuna yapar. Ayrıca Hive'den gelen mısır yüklü kervanlarla da karşılaşılır²⁵³. Şehre ilk defa girilirken kervansaraya uğranır. Burası bir gümrük yeri gibidir. Burada kimlikler ve eşyalar gözden geçirilir. 106 Hive'de Gümrük Müdürlüğünü yürüten kişi Emir'in birinci adamıdır²⁵⁴.

Çarşıya şehrin dar sokakları arasından girilir. İçeride insanın başını ağrıtan tarif edilmez gürültü ve kalabalık vardır. Bu çarşı aslında Hive' nin bir sokağıdır. Duvarlar üzerine direkler konulmuş ve üzerine ufak dallar konularak toprakla örtülmüştür. Böylece ışıktan ve harareten kurtulmuş olurlar. Kayısı, şeftali, erik, kavun, üzüm gibi meyveler, Çin işi tabak, porselen, kase ve Orta Asya ya has bütün eşyalar burada bulunur. Fakat burada dükkan şeklinde hiçbir yer yoktur. Çarşının bir tarafında bakkal, kasap, berber gibi esnaflar bulunmaktaydı. Diğer bölümde ise satıcılar mallarını üst üste yığılmış bir vaziyette müşteri beklemekte idiler. Çarşılar birbirlerine yakın bir şekilde kurulur. Alışverişe devam etmek için başka bir çarşıya geçmek mümkündür. Çarşının ortasında bir kubbe de vardır. Çarşı içerisindeki dükkanların genişliği 8-18 adım genişliğindedir. Akıla gelebilecek bütün eşyalar ve Çin işi mamuller burada bulunabilir. Şeker, çay, ipek, pamuk, hilatlar (cebe ve zırh

²⁵² Muravyev, age. s.126

²⁵³ Muravyev, age. s.42

²⁵⁴ Wambery, age.s.107

gibi elbise üzerine giyilir), yemeni, papuç, çizme, tütün gibi ilk etapta lazım olan mamulleri de bulmak mümkündür. Dükkanların içindeki meyvelerden tadına bakmak için yemek hiçbir suret ile yasak değildir. Mal sahibi seve seve buna göz yumar. Özbek pilavı ve arpa ekmeği buralarda çok meşhurdur. Hiveliler Akkuyruklu diye tabir olunan yeşil çaydan içerler. Bunu İngilizler'den alırlar. Dükkanların önlerine serili bulunan kalıçelere saatlerce oturulabilir. Buraya Asya'nın her tarafından tüccarlar gelmektedir. Hiveliler koyun derisinden büyük ve uzun bir külah takarlar. Çarşıda Özbek ve Kırgız tüccarlar da bulunur. Kırgızlar, çarşının içinde dahi develerinden inmezler. Kalabalığın içinde insanlara çarptıkları halde buna hiç aldırış etmezler. Genelde develerinin üzerlerinde getirdikleri koyunları satarlar. Buhara tüccarları da en çok esir ve ipek almak için uğraşırlar. Çarşıda Yamud Türkmenlerine de rastlanır. Bütün Hive kadınları başlarına beyaz uzun sarık sararlar. Yüzlerini at kılından örülmüş peçe tutarlar. Bu haliyle kadınların yüzünü görmek mümkün değildir. Fakat bazılarının ayaklarında sarı meşinden yapılmış ayakkabılar görülmektedir. Kadınlar evlerinde iken gayet güzel elbiseler giyerler. Fakat sokağa çıkarken ise eski elbiseleriyle çıkmaları adetten olmuştur. İlk bakışta fakir oldukları izlenimini vermelerine rağmen bu şekilde davranmaları Mac Gahan tarafından hoş bir davranış olarak görülmemiştir. Mac Gahan, Avrupa kadınlarının açık saçık gezmelerine alışık olduklarını fakat Hive de bulunan kadınların gayet kapalı olduklarından dolayı kadın görme arzularını tatmin edemediklerini belirtmektedir. Bu çarşıda yapılan alış-verişler ufak çapta olmaktadır. Tüccarların yaptığı büyük çapta olanları ise kervansaraylarda gerçekleşir. Bu kervansaray 1823'te Hive Hanı Muhammed Rahim Han tarafından yaptırılmıştır. Orta Asya da bulunan diğer kervansaraylara burası tercih edilmektedir. Bu kervansarayda Rus, Çin, Hind ve Orta

Asya eşyaları satılmaktadır. Hive çarşı ve pazarlarında sürekli olarak memurlar dolaşır. Kantar ve terazilerde bir hile olup olmadığını kontrol ederler. Namaz vakti olunca halkı camilere götürürler. Halktan birisi bu uygulamaya karşı çıkarsa eğer çarşının ortasında yatırılıp darb edilir. Bu memurlara çarşı ağası denilir²⁵⁵.

Türkmenlerin yaptığı haramliklere “Alaman” denilir. Kabile reislerine “Aksakal” denir. Ruslar, Hazar denizinde Türkmen korsanlarına üstünlük sağlamak için Aşur Ata’ yı istila etmişlerdir. 25 yıldır onların elindedir. Buranın Ruslar’ın eline geçmesinden önce Türkmen haydutları başka yerlere bu deniz vasıtaları sayesinde kuvvetler çıkararak buraları yağma ederlerdi. Buradan başka yerlere dağıtılan nefit Aşur Ata’ nın etrafında toplanır. Rusya göçmenleri ve Ejder Han’dan gelen ticaret gemileri Aşur Ata’ya gelen Rus gemileri sayesinde Türkmen haydutların saldırılarından korunabilirler. Bu ticaret gemileri sahillere Rus vapurları eşlik etmeden yavaşamazdı. Dönüşlerinde ise yine aynı şekilde yardım etmeleri gerekirdi. Ruslar, Türkmenlerin bu esir ticaretini bırakmaları için çok masraf yapmışlardır. Fakat bir netice alamamışlardır. Aşur Ata civarına gelen gemiler izin belgesi almak zorundadırlar. Buna İranlılar da uymak zorundadır. Adanın iskelesine gelindiğinde bu belgenin ibraz edilmesi gerekir. Rus memurları gemide esir, silah ve kaçak olup olmadığını önce sorarlar sonra da arama yapar. Bu uygulamaya Türkmen gemileri de tabi tutulur. Türkmen ticaret gemileri kayıtlara işlenir ve her istenildiğinde belgelerini göstermek zorundadır. Fakat korsan Türkmen gemileri bu kurala uymazlar. Buna karşılık Rus karakol gemileriyle karşılaştıklarında ise batırılmaktan

---

²⁵⁵ Mac Gahan, age. s.184-187

kurtulamazlar²⁵⁶. Ruslar, bu yolla hem ticareti yeniden canlandırmaya çalışıyorlar hem de kendilerine karşı koyması muhtemel olan kabilelere göz dağı veriyorlardı.

Buradaki Yomutlar aralarında düzenledikleri poliçe türünden borç senetleri ile alış veriş yaparlar. Ancak borç senetlerini borçlular yanlarına alırlar. Bu bütün ülkede bu şekilde gerçekleşir. Bunun nedeni sorulduğunda alacaklı kendisi için bunu bir anlam ifade etmeyeceğini ancak borçlunun zaman zaman buna bakarak borcunu hatırlaması için o kişiye verildiğini anlatmıştır²⁵⁷.

Hive'de yapılan ticaretin ekserisi Rusya ile yapılır. Bin, iki bin develik kervanlar bulunabilir. Kervanlar ilkbaharda Orenburg'a , sonbaharda Ejderhan'a giderler. Pamuk, ipek, kürk ve Nogay Tatarlarına özgü elbise ile meyveler gönderilir. Meyveler Nişni panayırında satılır. Dönüşlerinde ülkelerine semaver ve demirden dökme diğer kap-kacak, Amerikan bezi-döşeme örtüsü yapılan kumaşlar getirirler. Burada kadınlar bundan gömlek yaparlar. Astar, birinci kalite tülbent ve yafta, çuka²⁵⁸, şeker, demir, tüfek ve ticaret dilinde mead-ı turfa(az rastlanır mallar) denilen eşya getirilir. Ruslar, Hazar denizinde dalyanlar kurmak ve onları korumak için karakol gemileri bulundururlar. Ayrıca Hive'den Rusya'ya çok miktarda balık gönderilir. Hive'de yapılan giysiler Herat'ta yüksek fiyatlarla satılır. Fakat bunlar Buhara yoluyla gönderilir. Türkmen yağmacılarının saldırılarından dolayı geniş bir ticaretin yapılması zordur. İran ile yapılan ticaret (Hive'den Esterabad'a kadar transit) Yomutlar aracılığıyla yapılır. Bunlar her yıl Hive'ye yüz-yüz elli deve yükü

²⁵⁶ Wambery, age. s.40-43

²⁵⁷ Wambery, age. s.93

²⁵⁸ Mersin balığına benzeyen büyük bir balık türüdür.

neft ve tarak yapılmak üzere şimşir getirirler. Hive'nin başlıca ticari ilişkileri Buhara ile gerçekleşir. Buhara'ya çok miktarda giysi ve örtü gönderilir. Oradan ise kâğıt, hediyelikler eşyalar, uzak yerlerden gelen baharat, ıtriyat ve çay getirilir. Ülke içinde bazı yerlerde haftada birkaç defa panayırlar kurulur. Türkmen saldırılarından kuşku duyulan yerlerde dahi panayırlar ve pazarlar kurulur. Çamurdan yapılan külbeler içinde kurulan pazarlar bir düğün yerinin andırır. İğne veya başka küçük eşyaları almak üzere halk buralara on, on iki mil mesafeden gelir. Buralara gelmek bu insanlar için güzel bir duygudur²⁵⁹. Hive'de kar gibi beyaz sarıklar giyilir.

Burada ticaret genellikle Buhara ve Rusya ile olmaktadır. Rusya'da kurulan panayırlara yılda üç bin deve yükü yani tahminen beş yüz bin kıyye kadar pamuk ve on dört bin kıyye kadar ipek ve dokuz bin kıyye²⁶⁰ kadar kamçı başı ihraç olunur. “Çapan” dedikleri donlardan hazır dikilmiş olarak yirmi beş bin kadarı Orenburg'a gönderilir ve satılır. Ural dağları ve Sibiryta eteklerinde bulunan halk bu elbiseleri giyer. Buralarda bizim “Astragan” derisi dediğimiz kuzu derileri ihraç olunur. Bu çok fazladır ve Rusya'da her destesi kırk karbona satılır. Bu mallara karşılık Rusya'dan basma, çuha, mendil, iğne, çakı, ustura, cam, deri, bakır, demir gibi şeyler alırlar. Buhara'dan Hive'ye tömbeki ile dokumalar gelir²⁶¹. Köhne-Ürgenç'te de pazar kurulur. Burası beş altı yüz haneden ibarettir. Etrafında pek çok Türkmen avulları bulunur. Şehrin etrafında “bac-gir” yani gümrükçü denilen şahıs bulunur. Şehre dışarıdan tacir veya yolcu her kim girerse atına, silahına varıncaya kadar bu memur deftere kaydeder. Sonra divan beyi denilen “rüsumat nazırı”nın yanına

²⁵⁹ Wambery, age. s.126,127

²⁶⁰ 1300 gr'lık ölçü birimi

²⁶¹ Mehmet Emin Efendi, age. s.153

varılır. Eşyanın kıymeti takdir edildikten sonra kırkta bir oranında vergi alınır²⁶².
 Çöllerde birkaç bin develik kervanlara da rastlanabiliyor. Pamuk,ipek ve diğer mallardan taşırlar. Bu kervanların başında kılavuz ve kervan başı bulunur. Asya kervanlarının her birinde böyle bir adam bulunur. Yollarda develerin dinlenip yüklenmesine nezaret ederler ve dört tarafı gözden geçirerek düşman izi olup olmadığını araştırırlar²⁶³.

4. HAYVANCILIK

Konar-göçer hayatın dayandığı en önemli nokta hayvancılıktır. Toplumunda sosyal yaşantının düzenlenmesinden ekonomiye kadar pek çok alanda işlevi vardır. Bu durum hayvanların diğer bölgelere nazaran daha değerli olmasına neden olmuştur. Türkmenler arasında en çok değer verilen hayvan attır. Onlar küçük yaştan itibaren bir ata sahip olmayı hayal ederler. Zaten savaşlarında ve yağmalarında bilekleri kadar atlarına da güvenmeleriyle başarılı olmuşlardır. Besin değeri yönünden koyunlar en değerli hayvanlardır. Koyun sürülerinin büyük olması aile için çok önemlidir. Gerek beslenme gerekse ticari amaçlar için kullanılır. Ayrıca evliliklerde başlık parası için belirli miktarda hayvanı kız tarafına vermek gerekmektedir. Bundan dolayı koyun sürülerinin değeri bir kat daha artar.

²⁶² Mehmet Emin Efendi, age. s.115

²⁶³ Mehmet Emin Efendi, age. s.106

Türkmenler arasında 400-800 baş hayvanlık küçük sürülere sahip olanlar da vardır. Bunları bir çoban idare eder. Bir çobanın binden fazla koyunu idare etmesi zor olduğu için ailenin çocuklarına da sorumluluklar verilir. Bu şekilde onlar sürüleri otlatırlar. Çocuklar arasında en kabiliyetlisi bu işler için seçilir. Doğal olarak etrafta bulunan otlakları daha iyi bilenler tercih edilir²⁶⁴. Anadolu'daki konar-göçerlerin ekonomik hayatında da en önemli noktalardan birisi hayvancılıktır. 80.000 koyuna sahip olan unsurlara rastlanır.²⁶⁵

Aileler sürekli olarak hayvan sürülerini çoğaltmaya çalışırlar. Fazla oğlu olan ailelerin zamanla bu sürülerinde azalma görülür. Çünkü kızın ailesine bunu vermek zorundadırlar. Fakat aynı ailede kızların da olması sürülerine yenilerini katmalarına neden olur. Ayrıca ailedeki diğer erkekler de sürülerin çoğalmasını sağlarlar. Her bir ev halkı kendi kaynaklarını bulmak ve idare etmekle sorumludur. Aralarında uyuşmazlık olduğunda bunu çözerler. Konar-göçer yaşamın en büyük avantajı çadırların bulunduğu kamp yerlerinin büyük olmasıdır. Kimse kimsenin çadırının bulunduğu alanlara giremez. Ya bulunduğu bölgenin sonuna ya da onun karşı tarafına yerleşebilir. Ev halkı birbirine karşı büyük bir güven duyar. Onun bireysel kabiliyetleri ve karakteri alanının genişliği ile yakından ilgilidir. Akrabaların fazla olması ve onların cömertliği ile mallarında bir artış görülebilir. Bireysel yetenekler neticesinde koyunların büyüüp gelişme ve miktarında artış görülebilir. Bütün bu gelişmelere rağmen şiddetli hava şartları, susuzluk, hırsızlık gibi olaylar sürülerin gelişme ve çoğalması için engeldir²⁶⁶. Konar-göçerler ve tarımcılar farklı türlerden

²⁶⁴ Barfield, Thomas, J., age. s.32

²⁶⁵ Bulduk, age. s.76

²⁶⁶ Barfield, Thomas, J., age. s.104

hayvanlardan yararlanırlar ve bu konuda aralarında sorun yaşanmaz. Akrabalar arasında bu konuda bir sorun çıkmaz. Bahçelerin civarında mera alanları vardır. Bu alanlar hayvan yetiştiriciler için önemlidir fakat tarımla uğraşanlar için toprak kaybı olarak nitelendirilir²⁶⁷.

Konar-göçer hayatta hayvanlar arasında iki tür çok önemlidir. Bunlar koyunlar ve atlardır. Koyun ve atlar çok çeşitli bitkiler yerler. Bölgede çok eskiden beri koyunların insan yaşamındaki önemi anlaşılmış ve ona uzun zamandan beri itina gösterilmiştir²⁶⁸.

Asya steplerinde bulunan konar-göçerlerin tarım ve taşımacılık hayatında eşeğin önemli bir rolü olmadı. Türkmenlerin bununla ilgili ilginç bir atasözü vardır. “Fakir adamın serveti bir eşek ve uyuz tekedir”. Hayvanlar ulaşım ve binmek için kullanılır. Asya’da konar-göçer tiplerin özelliklerinden birisi de küçük hayvan sürülerinin birlikte otlatılmasıdır. Bu hayvanlar çok amaçlı kullanılırlardı. Bacon da bu konar-göçerlerin tipini doğru bir şekilde tanımlar. Türkmenler hayvanların bakımında ve onların çeşitli ihtiyaçlarının giderilmesinde uzmanlaşmışlardı. Farklı türden olan hayvanlar birlikte otlatılmaya götürülürdü. Fakat kışları nadiren otlatılırdı. Bu bölgelerin kışları kar altında kalmasına rağmen karların altında kalan otlar hayvanlar için kışları yiyecek olarak kullanılmaktaydı. Atlar kar altında kalan yiyeceklerinin birkaç tekme ile on santimetrelilik derinlikten dahi çıkarabilirlerdi. Bu

---

²⁶⁷ Khazanov, age. s.35

²⁶⁸ Khazanov, age. s.46

atlar için zor bir şey değildi. Atlar otuz kırk santimetrelik hatta eli santimetrelik otlara dahi ulaşabiliyorlardı²⁶⁹.

Asya tipi göçmenlerin hepsinde görülen bazı temel unsurlar vardır. Sebze yiyeceklere ilave olarak et ve süttten yararlanırlar. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Hive Hanları Türkmenlere çok sert cezalar vermişlerdir. Ayrıca Türkmenlere, pazarlara girme yasağı getirmişlerdir. Onlar pazarlarda ihtiyaçları olan tahılları alabiliyorlardı. Mevsime göre beslenme için çeşitli et ve süt ürünleri vardır. Yazın süt ürünleri kışın et ürünleri tercih edilir. Koyun eti ve keçi eti genel olarak tüketilen en yaygın etlerdir. Fakat at eti de yiyecek olarak kullanılır. At eti yüksek kalorili olduğu için önemlidir. İçinde, mineraller, amino asit, A ve B vitaminleri vardır. Bütün hayvan sürülerinden süt elde edilir²⁷⁰. Türkmenler için pazarlardan istedikleri gibi alış veriş yapma imkanının olmaması doğal olarak yanında bazı sıkıntıları da getirmektedir. Genelde kendi ürettikleri ile yetinmek zorunda kalmışlardır.

Orta Asya için atın büyük bir önemi vardır. Dünyanın hiçbir yerinde at bu kadar önemli değildir. Bu çöllerde at insanın adeta ikinci bir yarısıdır. Türkmenler anasından yarı at yarı insan olarak doğmuş dense yeri vardır. Gerekğinde kendi canından evla tutarlar atlarını. Kendisinden önce atına önem verir. Kaçtığında yakalanmayacak ve kovaladığında avını hemen tutması gerekir. At, Türkmenlerin en büyük süsü sayılır. Avulunun önüne bir at bağlamak ululuk ve büyüklük alametidir. Kılıcı ise daima boğazında asılıdır. Bununla gururlanırlar. Atı ile de iftihar eder. Bir Türkmen'e dileği sorulduğunda alınacak cevap at ve iyi bir silah olacaktır. Çünkü

²⁶⁹ Khazanov, age. s.49

²⁷⁰ Khazanov, age. s.53

bunlara sahip olduğunda dünyaya hakim olacağına inanır. Türkistan’da birkaç cins at bulunur. Fakat içlerinden “bedevi” dedikleri atların namı “halis kan” dır. Güranlılar’ın atları ufak yapılı ve zayıf ise de gayet hızlı koşar ve çabucak yorulmaz. Teke Türkmenlerinin atları gayet yüksek, cüsseli, güzel ve gösterişli olurlar ise de süratli koşamazlar. Çabuk yorulurlar. Bir de “Yabu” dedikleri atlar Osmanlı topraklarındaki beygir kalitesindedir ve adi yollarda kullanılırlar²⁷¹.

Türkmenler savaşa gideceklerinde üç ay evvelden atlarına idman yaptırmaya başlarlar. Yonca ve kuyruk yağı ile beslerler. Bu yem atların içini temizleyip karnını çeker. Saman tavi denilen yalancı semizlik kaybolur, böylece at asıl sağlam etiyle kalır. Bu beslenme neticesinde at artık uzun yol tavına gelmiş olur. Üç-dört gün yoldan sonra at artık yorulmak bilmez²⁷². Hunlar’dan bu yana en ünlü Türk içkisi kısrak sütünden imal edilen kımızdır²⁷³.

Kulun adı verilen yabani atlar sürüler halinde dolaşırlar. Türkmenler bunları avlayarak yiyebilirler. Bu sürülerin sayıları 400-500’e kadar ulaşmaktadır. Yabani at, Esb-i deşti, tavar (Çağatay lügati, Şeyh Süleyman Efendi-i Buharî) Türkmenlerin “kulun” dedikleri bu atların boyları merkepten biraz uzun ve kuyrukları da eşek kuyruğuna benzer. Çöllerde sürü halinde gezerler ve su içmek için su yataklarına gelirler. Vahşi oldukları için insana alıştırmakta zordur. Hayvanlarının bakımında kendileri rol oynarlardı. Merhem gibi şeyleri atlarının ayağına sürerlerdi²⁷⁴.

²⁷¹ Mehmet Emin Efendi, *age.* s.50

²⁷² Mehmet Emin Efendi, *age.* s.50

²⁷³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1999, s.318

²⁷⁴ Mehmet Emin Efendi, *age.* s.95-98

Develer ve atların önemi buralarda ulaşım için kullanılmasından gelir. Binmek için ilk etapta atlar tercih edilir. Belucistan'da konra-göçerler tarafından develer, tarımda faydalanılmak amacıyla kullanılır. Bu onlar için çok önemlidir²⁷⁵. Uzun çöl yolculukların da ise develer hem dayanıklılık hem de yük taşıma bakımından atlara tercih edilir. Atlar, hızlı ve yüksüz ulaşımlarda tercih sebebidir.

Konar-göçerler, hayvanlarını besleyebilmek için yiyecek bulmak zorundadırlar. Fakat kışların sert geçmesi yiyecek sıkıntını da beraberinde getirir. Kışları hayvanları için kuru otlar bulamayan konar-göçerler bu durumdan oldukça rahatsız olmaktadır. Otlar tarlalarında büyüdüğü zaman onları keserler ve stok yaparlar. Daha sonra hayvanlar bunları yerler. Tarlalarına çalılar, yabancı bitkiler ve otlar geldiği zaman bu tarlalar değerlerini kaybeder²⁷⁶. Tarım alanlarının bu şekilde verimden düşmesi ekonomik dengesizliğe yol açar. Hayvanlar kışları nadiren otlatılır. Bu bölgelerin kışları kar altında kalmasına rağmen karların altında kalan otlar hayvanlar için kışları yiyecek olarak kullanılır. Atlar kar altında kalan yiyeceklerinin birkaç tekme ile on santimetrelik derinlikten dahi çıkarabilirler. Bu atlar için zor bir şey değildi. Atlar otuz kırk santimetrelik hatta eli santimetrelik otlara dahi ulaşabilirlerdi²⁷⁷.

Atlar baskınlarda büyük iş gördükleri için çok önemlidirler. Türkmen atları, Kazaklar'ın kaba, kıllı ve kısa atlarına benzemez. Bunlar Arap atları gibi güzel ve gösterişlidir. Atlara büyük itina gösterilir ve kamplarda yetiştirilir. Kısa mesafelerde

²⁷⁵ Khazanov, age. s.61

²⁷⁶ Khazanov, age. s.72

²⁷⁷ Khazanov, age. s.49

binilen dişiler diğer hayvanlarla otlağa salınırlar. Türkmen bölgesi daha çok çöllere kaplıdır. Bu sebeple buralarda attan çok develer işe yarar. Orta Asya'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi burada da koyun ve keçi beslenir. Otlaklar civardaki su kuyularına ve yağmur miktarına göre sınırlanmıştır²⁷⁸. Hayvancılığa vaha ortamında pek rağbet edilmez. Durumu iyi olan bütün erkekler ata binerler. Bu atların bazıları vahalarda yetiştirilir, konar-göçerlerden de alınan atlar vardır. Fakirlerin iş hayvanları ise eşektir. İki tekerlekli yüksek arabaların ve sabanların çekilmesinde atlar ve öküzler kullanılır. Arabalar taşınma vasıtalarıdır. Kervanlarda kullanılan develer konar-göçerlerden alınarak sağlanır. Köylüler kırdaki yaşadıklarından keçi ve koyun beslerler. Bu hayvanları çobanlar tarafından civarda otlatılır. Kasaba ve şehirlerde kullanılan yün ve kasaplık hayvanların çoğu konar-göçerlerden alınır²⁷⁹.

Divan Beyi'nin atları arasında değeri yüz tıllayı yani iki yüz elli lirayı bulanlar da vardı. İstanbul'da ise atlar ikişer, üçer liraya olup en kıymetli atlar on beş, yirmi liraya satılırdı. Hive'de birkaç cins at bulunup kazak atı denilen cins her ne kadar ufak cüsseli ise de her zahmete katlanır. "Yabu" denilen atlar bizim İstanbul atlarına benzemeyip hem dayanıklı, hem de süratli ve rahat olduklarından tüccar ve esnaf bunları tercih ederler. Bedevi denilen atlar küheylan cinsinden olup boyunlarında hiç yele olmayanlar en makbüllerindedir. Bunlar emirlere mahsus atlardır. Bedevi atlarının Teke, Yamud, Hive ve Türkmen denilen cinsleri vardır²⁸⁰.

²⁷⁸ Bacon, age. s.55

²⁷⁹ Bacon, age. s.62

²⁸⁰ Mehmet Emin Efendi, age. s.124

Bununla birlikte, bölgenin ekonomisinde ve ulaşımında etkili olan hayvanlardan başka yabancı hayvanlar da mevcuttur. Fakat bunlardan yararlanma imkanı yok denecek kadar azdır. Bilakis insanları ve tarımla elde ettikleri ürünlerini tehdit ederler. Hive bozkırlarında kurtlara, tilkilere, çakallara ve farelere rastlanır. Hiveliler tarafından Elingirj diye tabir edilen bir fare çeşidi vardır. Bir çok yabancı keçi ve geyik bulunmaktadır. Yırtıcı kuşlardan kartallar ve doğanlar vardır. Kanallarda sazanlar bulunur. Amuderya'da ise çeşitli balıklar vardır²⁸¹. Hive Hanlığı'nın sınırı olan Kaflan Kır yani Kaplan Kır yaylasına kadar olan yerlerde tek tük ceylan ve yabancı eşiği sürüleri görülebilir. Fakat bu civardaki geniş otlaklarda ise her biri birkaç yüz baştan oluşan ceylan ve yabancı eşiği sürülerine rastlanır²⁸². Bu su kanallarından toprakların sulanmasının yanında taşımacılık ve balıkçılık içinde faydalanılır. Gaziabad'ın ilerisinde bir kumsal vardır. Burada bir cins fare vardır ve ona Türkmenler "Kum Sıçganı" derler. Ön ayakları kısa, arka ayakları ise uzun acayip bir hayvandır²⁸³. Av hayvanlarından bazıları da sofralara kadar gelmektedir. Yine bu avlardan birisinde, Mehmet Rahim Han ile Mehmet Emin Efendi, sohbetlerinden sonra keklik ve bildircin kızartması yemişlerdir²⁸⁴.

Wambery, seyahatinde karşılaştığı kimselere buralardaki evliyaullahı ziyaret etmek için bu zahmetli yolculuğa katlandığını söyler. Han hazretleri Wambery'nin bu sözleri üzerine ona bir çemender ve yirmi altın ihsan eder. Fakat o dervişlerin para gibi şeyleri kabul edemeyeceğini bildirmesi üzerine kendisine sadece çemender verilir. Çemender, Kıbrıs eşiğinden daha iri bir eşek cinsidir. Çok dayanıklı ve

²⁸¹ Muravyev, *age.* s.108,109

²⁸² Wambery, *age.* s.102

²⁸³ Mehmet Emin Efendi, *age.* s.122

²⁸⁴ Mehmet Emin Efendi, *age.* s.130

hızlıdır. O zaman için rahat ve güvenilir bir yolculuk aracıdır. Bu nedenle deveden daha değerli ve rahattır. Bu türden şerefli kabirleri ziyaret edenler buralarda beyaz eşeklere binerler²⁸⁵.

Asya steplerinde bulunan konar-göçerlerin tarım ve taşımacılık hayatında eşeğin önemli bir rolü olmadı. Türkmenlerin bununla ilgili ilginç bir atasözü vardır. “Fakir adamın serveti bir eşek ve uyuz tekedir”. Hayvanlar ulaşım ve binmek için kullanılır. Asya’da konar-göçer tiplerin özelliklerinden birisi de küçük hayvan sürülerinin birlikte otlatılmasıdır. Bu hayvanlar çok amaçlı kullanılırlardı. Bacon da bu konar-göçer tipini doğru bir şekilde tanımlar. Türkmenler hayvanların bakımında ve onların çeşitli ihtiyaçlarının giderilmesinde uzmanlaşmışlardı. Farklı türden olan hayvanlar birlikte otlatılmaya götürülürdü²⁸⁶.

5. MALİ SİSTEM

Muhammed Rahim Han, kendi yönetimini Hive’de kurduktan sonra kendi mührüyle demir paralar bastırmıştır²⁸⁷. Hive’de ilk defa darphane Muhammed Rahim Han zamanında kurulmuştur. Fakat bu tarihten önce kullanılan bir Hive sikkesinin olduğu bilinmemektedir. Gürgenc-i Kübra harabelerinde bir çok sikke görülmesine rağmen içlerinde Özbek sikkesine rastlanmamıştır²⁸⁸. Hive parası, altın, gümüş ve bakır olmak üzere üç çeşittir. Üç farklı değerde geçerli para biriminin olması bölgenin refah seviyesinin çokta ileri olmadığını bize gösterir. Bölgede ticaretin

²⁸⁵ Wambery, *age.* s.113

²⁸⁶ Khazanov, *age.* s.49

²⁸⁷ Muravyev, *age.* s.137

²⁸⁸ Suavi, Ali, *Hive Hanlığı Tarihi*, haz. Abdulhaluk Çay, İstanbul, 1977, s.90

gelişmiş olması zamanla yabancı ve farklı para birimlerinin piyasada dolaşmasına neden olmuştur. Farklı yörelerden tüccarların buralarda faaliyet göstermesi bunun başlıca sebebidir. Fakat bu yabancı paralar, piyasada fazla dolaşamıyor ve toplatılıyordu.

Hive paralarının bir tarafında Hanın ismi yazılıdır. Diğer tarafında “Darb-ı fi Dar-ül-İslâm-ı Harezm” ibaresi bulunur. Fakat sikkelerin hepsi aynı ağırlıkta değildir. Ayrıca ayarları yüksek olduğu için üzerindeki yazılar zamanla silinmektedir²⁸⁹. Aşağıda ticaret ve günlük hayatta geçerli olan para birimleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Altın paraya “tilla” ismini verirler. Bir tıllanın değeri Osmanlı parası olan mecediye karşısında 72 kuruşa eşittir. Dolayısıyla yarım tilla bunun yarısına eşittir²⁹⁰. En değerli demir para olan tilla, 12 şilin, 6 penny (İngiliz parasıyla) eş değerdir. Muhammed Rahim’in resminin gösterildiği bir yüz ve (Türkçe karakterlerle) diğerinde ise basım yılı, darphane yeri Arapça yazılı olarak Kur’an’dan alıntılar vardır. İç kısımlarında ise gümüşten değerini gösteren noktalar bulunur²⁹¹. Ali Suavi, bu parayı altın olarak ifade eder ve bizim altın tarzında yuvarlak olup çok güzel darp edildiğini ve 16 frank değerinde olduğunu belirtir²⁹². Altmış adedi bir tıllaya eşit olan “pul” veya “çeka” denilen paralar vardır. Nuhas sikkeleri ise bir Rusya kapikinin takriben üçte birine eşit²⁹³. Diğer bir para da Abbasi’dir. Bir tilla, 14 Abbasi

²⁸⁹ Mehmet Emin efendi, *age*. s.155

²⁹⁰ Mehmet Emin efendi, *age*. s.154

²⁹¹ Muravyev, *age*. s.137

²⁹² Suavi, *age*. s.90

²⁹³ Mac Gahan, *age*. s.187

değerindedir. Abbasi'nin değeri ise 10.75 penny'dir²⁹⁴. Her Abbasi, 1 frank 14 santim değerindedir. Gerçekte böyle bir para bulunmaz fakat bu hesaplamayı kolaylaştırmak için hayali bir birimdir²⁹⁵.

Gümüş paraya "tenge" derler. Mecidiye²⁹⁶ olarak değeri üç kuruştan biraz fazladır. Yirmi "tenge" bir "tilla" sayılır²⁹⁷. Bir tilla, Hive sikkesiyle 18 tenge değerindedir²⁹⁸. 2 Tenge, bir Hive Abbasisi eder. Bir tengenin değeri ise yaklaşık olarak 5.375 penny'dir. Kaliteli, saf ve gümüş madenindedir. Bir yüzünde kaanın Türkçe ismi diğerinde ise tilla benzeri bir şekil vardır. (basım yeri, yılı, Arapça Kur'an yazımları ve değeri içeren noktalarla çevrelenmiştir.)²⁹⁹

Hiveliler'e ait olan bir nevi gümüş sikke Rusların yirmi kapikine denk olarak "tenge" diye tabir olunur. Bunlar Türkistanca üç kuruş kıymetindedir. Dokuz tenge değerinde bir nevi altın sikkeleri vardır. Bu da Rusya rublesinin ikisine eşitir³⁰⁰. Tilla altın ve tenge gümüş ayarları tam ayardır. Hive'nin bir tengesi bizim ikilik gümüş mecidiye şeklindedir fakat daha kalındır³⁰¹.

Bakır sikkeye "pul" derler. Kırk sekiz "pul" bir "tenge" sayılır. Bir "tenge"nin, değeri bazen kırk "pul"a düşer, bazen elli beş "pul"a kadar yükselir³⁰².

²⁹⁴ Muravyev, age .s.137

²⁹⁵ Suavi, age. s.91

²⁹⁶ Yirmi kuruş değerindeki paranın adıdır. Osmanlı paralarının düzeltilmesi hakkında 1844 yılında alınan kararla ilk defa o tarihte basılmış ve pasışahın ism verilmişti. Yine o karara göre yirmi kuruştan başlayan gümüş paraların on, on beş, iki ve bir kuruşluk aksamı basılmıştır. On kuruşluğa "yarım mecidiye", beş kuruşluğa "çeyrek" denilirdi. Ötekileri ise sadece ikilik, kuruş, yirmi paralık diye isimlendirilmiş ve tedavülde buldukları sürece o şekilde anılmıştır. Umumiyetle mecidiye denilen gümüş paraya "sim mecidiye" veya "beyaz mecidiye" de denilirdi. Mehmet Emin Efendi, age. 155

²⁹⁷ Mehmet Emin Efendi, age. s.154

²⁹⁸ Suavi, age. s.91

²⁹⁹ Muravyev, age. s.137

³⁰⁰ Mac Gahan, age. s.87

³⁰¹ Suavi, age. s.91

³⁰² Mehmet Emin Efendi, age. s.154

Bir karapul, yarım farting değerinde, kalite olarak diğerlerinden düşüktür³⁰³. Bu para bizim bakır paralar kadardır. Kalınlığının fazla olması dolayısıyla değeri Fransızlar'ın bir suine eşittir³⁰⁴.

Bütün bu paraların yanında bazan yabancı paralarda kullanılırdı. Daha çok padişah tıllası ya da soylular tıllası denilen şekliyle yaygındır³⁰⁵. Yabancı sikkelerden Hive'de geçerli olan Buhara'nın padişah tıllasıdır. Hive altınından gerek ağırlıkça gerek değerce küçüktür. Felemenk dukası da geçerlidir. Eğer kırılmışsa 10 abbasi yani 20 tenge³⁰⁶ değerindedir. Acem gümüşü de geçerlidir. Beş buçuk Acem Riyali bir Felemenk dukası değerindedir³⁰⁷.

Han'ın yabancı paraları dikkatlice toplatması ve kendi darphanelerinde eritmesi sonucu yabancı paralar bu bölgede daha fazla dolaşmamıştır³⁰⁸. Bu paralar hemen Hive sikkesi ile değiştirilir. Burada maden işletmeciliğinden Rusya ve Çin'den getirilen madenler kullanılır. Çin'den "yanbu" denilen bir cins gümüş külçesi getirilir. Seksen mecdiye değerindedir ve at tırnağına benzer. Üzerinde Çin devletinin damgası bulunur³⁰⁹.

Uzun zamandır ticaret yollarının merkezinde bulunan bölgede zaman zaman eski paralarda bulunmaktadır. Eski bir şehir olan Ürgenç'in kalıntıları arasından altın ve gümüş paralar bulunmuştur. Bu paraların, Han'ın eline geçmesi sonucu o

³⁰³ Muravyev, age. s.137

³⁰⁴ Suavi, age. s.91

³⁰⁵ Muravyev, age. s.137

³⁰⁶ Yirmi tenge 800 karapul değerindedir. Muravyev, age.137

³⁰⁷ Suavi, age. s.91, Mehmet Emin Efendi, age. s.126

³⁰⁸ Muravyev, age.s.137, Suavi, age. s.91

³⁰⁹ Mehmet Emin Efendi, age. s.155

kişilere çeşitli cezalar verildi ve eritilmesi yüzünden fazlaca bölgede hüküm süremedi ve dolayısıyla bu parayı terk etmek zorunda kalmışlardır. Hiveliler, para değişiminde paranın değerini bir kerede söylemede uzmandırlar. Değiş tokuşun yanı sıra sahte tengeleri de çok kısa bir sürede tanıma yetisine sahiptirler³¹⁰. Köhne Ürgenç-Hive arasında Hilalli kalesi civarında yapılan kazılarda harap kalelerde ve civarında eski paralar ve eski eserlere de rastlanmıştır. Üzerinde reyhani ve kufi yazı bulunan altın ve gümüş paralar bulunmuştur. Bazılarının bir tarafında “darb-ı darü'l-İslâm-i harezmi sene 500” değer tarafında ise ayet-i şerife yazılıdır. Bazısında kelime-i şهادet ve darp tarihi olarak da 610 rakamı vardır. Bazısının yazısı hiç okunmamakla birlikte, bir kısmının üzerinde bir takım araç gereç şekilleri, insan ve hayvan resimleri bulunuyordu. Bu paralar içerisinde eski İran paralarına da rastlanmıştır. Bu resimli sikkeler Harezmi ahalesinin ateşperest oldukları bir zamandan kalma olduğu izlenimini verir. Kazaklar ve Hiveliler arasında cari olan adetler bunların eskiden ateşperest oldukları ihtimalini güçlendirir. Hive ahalesinin tamamen kırmızı don giymesi ve kırmızı dokumalara çok rağbet etmesi ateş kültüründen kaynaklandığı söylenebilir. Bu sikkelerin arasında birkaç tane de Romalılar devrinden kalma olanlar vardır. Mehmet Emin Efendi'nin seyahatnamesine bir açıklama getiren Ahmet Mithat Efendi, Harezmi taraflarında İslâmiyet'ten sonra dahi bir takım resimli sikkelerin basıldığı eski paralarla uğraşan ilim adamlarınca bilinmekte olduğunu Mehmet Emin Efendi'nin gördüğü resimli sikkeleri Harezmi'in ateşperestlik zamanından kalmadır diye yazmasının hata eseri olduğunu belirtir³¹¹.

³¹⁰ Muravyev, *age.* s.137

³¹¹ Mehmet Emin Efendi, *age.* s.118

Hive’de kullanılan ölçü ve tartıların hepsi Rusya ölçülerine benzer³¹². Ölçüler çok çeşitlidir. Bir batman on altı kıyye kadar gelir. “Batman”lar, “sarı” denilen daha küçük ağırlık ölçülerine bölünmüş olup her batman, ve her on sarı, yüz ağruya bölünmüştür. Bir ağru, on altı dirhem ağırlığındadır. Bunlardan başka “miskal” ve “denk” gibi küçük ağırlık ölçüleri vardır. Yavaş yavaş Rus ağırlık ölçü birimleri kullanılmaya başlanmıştır. Hatta Rus arşını tercih edilmektedir. Ayrıca hanlığın diğer yörelerinde her yerin ayrı bir ağırlık ölçüsü vardır³¹³. Kadem, yarım arşın veya on iki parmak uzunluğundaki ölçünün adıdır. Aşağı yukarı 37.5 cm ye tekabül eder. Bunun yerine Türkçesi olarak “ayak” da kullanılır³¹⁴.

6. ÜRETİM VE SANAYİ

Daha çok hayvancılığın baş rolü üstlendiği konar-göçer hayat tarzında doğal olarak üretim de bu eksen etrafında gerçekleşmekteydi. Fakat bunun yanında bazı ihtiyaç maddeleri de imkanlar dahilinde üretilmekteydi.

Türkmen kızları konar-göçer toplumun en aktif üreticilerdendir. Onlar vakitlerinin büyük kısmını nakış işleyerek veya dokuma işleriyle geçirirler. Türkmen kızının düşündüğü en önemli şey çeyizini hazırlamaktır. Öncelikle birkaç güzel halı dokur ve nakışlı giyecekler hazırlarlar. Kendi ihtiyaçlarını tamamladıktan sonra diğer kız kardeşleriyle birlikte satmak için halı ve heybeler dokurlar. Bu halılar Avrupa ve Amerika’da da ünleriyle tanınmıştır³¹⁵. Başlıca süsleme sanatları halı ve heybe

³¹² Mac Gahan, *age.* s.187

³¹³ Mehmet Emin Efendi, *age.* s.155

³¹⁴ Mehmet Emin Efendi, *age.* s.67

³¹⁵ Bacon, *age.* s.54

dokumacılığıdır. Ayrıca kızlar ve kadınlar nakış işlerler. Mücevhercilikte gelişmiştir. Nakışlardaki çiçek motifleri Fars etkisinde kaldıklarını gösterir. Başlıklarda ise Kazak keçe süslemelerinin izleri vardır. Halı ve heybe desenleri genelde geometriktir. Bunlar kıvrık boynuz motiflerinden ve İran halılarının desenlerinden oluşur. Geometrik şekillerde XIII. yüzyıl Selçuklu ve XIV-XV. yüzyıl Anadolu halılarının havası görülür. Her Türkmen kabilesinin kendine has bir üslubu vardır³¹⁶.

Konar-göçer yaşam biçiminin üretime yansımada en önemli kollardan birisi halıcılıktır. Koyunculunun yaygın bir biçimde kitleler tarafından yapılması yün ve yüncülüğün de gelişmesini sağlamıştır. Bu koyunlardan yün elde edildikten sonra ürünün muntazam bir şekilde boyanması farklı bir üretim alanının da doğmasına neden olur. Halıcılığın hammaddesi yün ve boyadır³¹⁷. Boyacılığın gelişmesinde hayvan yünlerinin de etkisi büyüktür. Bu kaliteli etkileşimin doğal bir sonucu olarak Türkmen halıları çok ünlü hale gelmiştir. Bunlar pazarlarda satılmak amacıyla dokunmazlar. Her aile bunları kendileri için dokuyup çocuklarına hatıra bırakmak istemektedir. Daha sonraki nesillerin bu sanatın inceliğinden ve zarafetinden gurur duymalarını istemektedirler. Halıyı dokurken tüm hünelerini ve kalplerinin sıcaklığını sindirirler³¹⁸. Teke, Yomut, Ersarı, Besir, Salur, Sarık halıları en fazla bilinen halı tipleridir. Günümüzde Türkmenistan bayrağında da bu halı tiplerinden desenler bulunmaktadır³¹⁹. Normal şartlar altında konar-göçerler kendi kendilerine yeterler. Köylerde kadınlar yün ipliği eğirirler. Bu iplikle aileleri için kumaşlar

³¹⁶ Bacon, age. s.58

³¹⁷ Ögel, *Türk Kültür Tarahine Giriş*, c.5, Ankara, 1991,s.159

³¹⁸ Doğan, Erden Er, age. s.95

³¹⁹ Baysal, Selahattin, *Türkmenistan ve Türkiye İlişkileri*, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Ankara, 1997,s. 1352

dokurlar. Ayrıca halı, kilim, heybe dokuyup keçe yapar ve nakış işlerler. Bu ürettiklerinin bir kısmını da satarlar. Bu faaliyetler neticesinde şehirler civardaki insan kaynaklarını buldukları yerlere çekerler³²⁰.

Kadınlar süt sağlar, ev işlerini görür, kilim ve halı dokurlar. Bir halıyı birkaç kadın veya kız dokur. Halı dokuyanların başında bir usta vardır. Bu usta halı dokuyanlara nezaret eder. Bu kadın dokunulması istenen nakışların örneklerini kum üzerine parça parça çizer. İşçilerde bu örneğe bakarak halıyı dokurlar. Üretilen kumaşlar dayanıklıdır ve renkleri oldukça güzeldir. Türkmenlerin resim ve nakış sanatında gösterdikleri ustalık Avrupa fabrikalarında dokunanlardan insan doğasına daha uygun kumaşlar meydana getirirler. Türkmen kızlarının altı-yedisi sıra halinde dizilerek hasıra dürtülmüş yünü ayaklarıyla büyük bir hız ve ustalikle yuvarlarlar. Usta kadın renklerin hangi tarafta açık, hangi tarafta karışık olacağını öğretir. Keçenin bu şekilde imal edilişi keşfedildiği dönemden itibaren değişmemiş ve gelişmemiştir. Eski durumunu korumuştur. En çok kullanılan renk gül rengidir. Çeşitli renklerde dokunan kilimler zenginlik göstergesi sayılır. Beyaz renkliler resmi günlere özgüdür. Halı ve seccade Türkmen ve Özbekler'in zenginlerinde bulunur. Avrupa'dan gelen mendil ve kumaşların, resim ve nakışların şaşılacak derecede benzerleri üretilir. Bu kadınlardan bazıları bir defa gördükleri örnek kumaşların aynısını hafızaları sayesinde dokudukları kumaşlara yansıtma şaşılacak bir şeydir³²¹. İpek yolunun bölgeden geçmesi halıların doğu ve batıda yayılmasını sağladı. Göç ve askeri hareketler de halıların uzak yerlere ulaşmasının başka bir sebebidir. Bu halılar XIX. yüzyıla kadar iç pazarlara sınırlı bir şekilde çıkarılırdı.

³²⁰ Bacon, age. s.67-69

³²¹ Wambery, age. s.57,58

Fakat Ruslar'ın Türkistan'ı işgali Buhara, Hive ve Hokand ticaretinin açılmasını sağladı. Doğal olarak bu tür el işlerinde de çeşitli ürünler ortaya çıktı. Hive'de bulunan kara ağaçların altında Özbek kadınları kendi ürettikleri ipek kozasını temizler ve ipek büküp nakış işler ve pamuk eğirip bez dokurlar³²².

Hive'de her hanede iki oda ipek böceğine tahsis edilir ve dört köşe tablalar üzerinde yetiştirilir. Bunlardan çok miktarda ipek elde edilir. Hiveliler bunlardan çeşitli kumaşlar dokurlar. Görünüşte kaba olsalar dahi Avrupa'da üretilenlerden hem renk hem de dayanıklılık yönünden üstündürler. İpeği kozasından ayırmak üzere kadınlar için ayrılmış olan bu odalara çok önem verilir. Zira Hiveliler'in en önemli geçim kaynaklarından birisidir³²³. Hive'de her çeşit boya yapılmasına rağmen tam kaliteli olmamaktadır. İpeği kozadan ayırmak üzere kullanılan ağaçtan yapılmış çarh iyi olmadığından yapılan kumaşların nasıl bu hale getirildiği ilginçtir³²⁴.

Kımız deve sütünden yapılır. Kıımız üretiminde Kırgızlar ün kazanmışlardır. Bu içeceğe Orta Asya'da semirtme özelliği atfedilir ve keyif verici olarak kullanılır. Bu kıımız çok ekşidir ve dişleri kamaştırır³²⁵. Pek az Türkmen'in kıımız yapabilecek kadar atı vardır. Durumu iyi olanlar kıımız yerine deve sütünden bir çeşit içki yaparlar. Kesilmiş deve ve koyun sütü (gatsuk) çok yenildiği gibi bundan bir çeşit yumuşak peynir de yapılır. Fırında veya yağda kızartılan ekmeğin Çin'den getirilen yeşil çayla birlikte yenir ve belli başlı gıdalardandır. Misafir geldiğinde koyun kesilir ve etin bir kısmı çıkarılır kalanı satılır. Bu tür bir davranış Kazaklar arasında asla

³²² Mac Gahan, *age.* s.111

³²³ Mac Gahan, *age.* s.195

³²⁴ Mac Gahan, *age.* s.190

³²⁵ Wambery, *age.* s.135

görülmmez. Türkmenlerin en hoşlandığı gıdalardan birisi de iri kuyruklu koyunların eritilerek kuyruk yağı yapılmasıdır. Bu yağ ile et kızartılır. Buralarda kavun, karpuz ve meyveler sıcak aylarda bol bol yenir. Kavun, karpuz dilimleri kurutularak bütün yıl boyunca sofralarda görülebilir. Vahalarda en çok rağbet edilen yemek pilavdır. Bu pilav pirinç yerine arpadan yapılır. İçine yağ bazen de havuç konur. Özel günlerde et ve kuru erikte koyulabilir. Hazar dışında yaşayanlar dışında Türkmenler pek balık yemezler. Yerleşik komşularında uyuşturucu kullanmaya alışmışlardır. Bunlar arasında en önemlisi tütündür. Çubukla yakılıp içildiği gibi çiğnenirde. Vaha Türkmenleri afyonda içer fakat bu yaygın değildir³²⁶. Bu yörelerin dokuma atölyeleri Ürgenç ve Hive'de bulunur. En çok alaca denilen kumaş dokunur. Bu kumaşı kadınlar ve erkekler kullanırlar. Alaca ipekten yıkanmamış pamuktan dokunur. Fakat kumaş olarak satılmayıp giysi haline getirildikten sonra satışa sunulur. Bu giysi bütün Orta Asya tarafından çok beğenilir. Çarşı ve pazarlar bu ürünlerle doludur. Ayrıca saf ipek kumaşlar, sarıklar, keten şallar, kaba tülbentler ve Türkistan ile Afganistan'da yatak çarşafı yapılan koyu kırmızı örtülerde vardır. Hive'de dericilikte ileri seviyededir. Burada yapılan kırbalar Rusya'dan getirilen derilerle yapılır. Fakat ayakkabıları ve at takımları bu ülkede işlenen derilerden imal edilir. Hive'deki dericilik Buhara'dakinden geridir. Burada bilinen sarı renkli bir takım sathiyandır. Bundan kundura, papuç biraz daha incesinden de mest yapılır³²⁷.

Yazar eskiden Köhne Ürgenç'te halı tezgahlarının çokluğundan ve dokunan kalıçaların dünyanın her tarafına gönderildiğinden bahsetmektedir. Şu anda harabe

³²⁶ Bacon, age. s.55

³²⁷ Wambery, age. s.127

şeklinde bulunan şehir bir dönemler mahşer yeri gibi karanlıktı³²⁸. Teke Türkmenleri, kilim dokumak için dokuma tezgahları da yapabiliyorlardı³²⁹. Hive ve Hokand'da çok güzel ipek ve canfesler³³⁰ imal edilir. Yerli halk sabun yapımında da ustadır. Özellikle Hive'de üretilen bıçaklar ve ibrikler Asya'nın her tarafında takdir toplamıştır. Ayrıca kâğıt yapımı için imalathaneler vardır. Bu san'at Avrupa sayesinde gelişmemiştir. Ayrıca burada litoğrafya yani taş matbaası açılmıştır. Mehmet Emin Efendi bu hususta bir hayli yardımcı olmuştur³³¹. Teke Türkmenleri, bakırı eriterek ufak tefek aletler yaparlar. Aynı zamanda ilkel tarım aletleri de yaparlardı³³². Kasaba ve şehirlerde canlı olan yerler pazar yerleridir. Küçük dükkanlar dar sokaklara açılır. Bakırcılar ve tahta oymacılar bir yandan ellerindeki işi bitirirken diğer yandan da siparişleri kabul ederler³³³. Konar-göçer Türkmenlerin en önemli gıda maddesi ettir. En çok at ve koyun eti tüketilir. Erken çağlarda konserve yapmayı öğrenen Türkler, eti bu şekilde muhafaza edebiliyorlardı³³⁴.

Türkmenistan'da değerli madenler olmasına rağmen bunlardan yeterli ölçüde yararlanılamamaktadır. Bunun sebeplerinden birisi de halkın bu tip işlerle fazla ilgilenmemesidir. Ayrıca konar-göçer hayat kültürünün bölgeye hakim olması diğer bir etkidir.

Bir yabancı için Hive'nin madenleri ile ilgili bilgi toplamak oldukça zordur.

Bunda bir dönemler Peter isimli birisinin buralarda altın bulmak hevesinde

³²⁸ Mehmet Emin Efendi, *age*.s.113

³²⁹ Schuyler, *age*. s.383

³³⁰ İnce, paralak tüzerinde desen bulunmayan, açıklı koyulu iki renkli gibi görünen kumaş.

³³¹ Mehmet Emin Efendi, *age*. s.153

³³² Schuyler, *age*. s.383

³³³ Bacon, *age*. s.66

³³⁴ Kafesoğlu, *age*. s.318

olmasından kaynaklanmıştır. Bu halkın anılarında hala bulunmaktadır. Buradakiler Prenses Bekovitch'nin cinayetinin bu kazılarla aydınlanmasından çekinmektedirler. Sheikh Jeri dağları altın ve gümüş bakımından zengindir. Bakır ve sülfür de bulunmaktadır. Buradakiler sadece bakır ve kurşun için çalışırlar. Fakat maden sanatlarıyla ilgilenmezler. Hiveliler'in inkar etmesine rağmen parayı sevenler Rusya'da bulunan altınlar için onlara bağlanmışlardır. Amuderya'nın yanındaki Buhara'da da altın olduğu rivayet edilir fakat bu gerçek değildir³³⁵. Amuderya civarındaki altın madenleri meşhurdur. 1717 yılında, Şirgazi Han devrinde Rus istila kuvvetinin Harezmi'e gelişinin başlıca sebebi bu altın madenidir³³⁶.

Buralarda insanlar daha çok dokuma sanatlarıyla uğraşmaktadırlar. Hiveliler, el işlerinde iyi olmadıkları gibi ellerindeki madenleri de iyi işletemedikleri söylenebilir. Kendi demir yataklarında çalışmazlar. Kendi demir yataklarında çalışan Rus kölelerinin işledikleri demiri satın alırlar. Ayrıca cam ve cam ürünleriyle bir tanışıklıkları yoktur³³⁷. Hiveliler daha çok tarım ve bahçecilikle uğraşırlar. Sart'ta toprak ağaları suyun kanallarla topraklarına kadar ulaşmasından sonra ilgilerini toprağa yoğunlaştırdılar. Suyun bölgeye Amu Derya'dan gelmesiyle mısır, buğday gibi bilindik tahılların yanında yağ sanayisinde de kullanılacak susam ve lüks bir tüketim maddesi olan pirinçte üretilmeye başlanmıştır. Yağ daha çok Hanlık'ta fakir insanlar tarafından tüketilmiştir. Sulama kanallarının olması çeşitli ürünlerin elde edilmesinde etkili olmuştur. Özellikle susamdan elde edilen yağ, bu alandaki boşluğu doldurmuştur. Hububat olarak buğday ve mısır fakir tabaka tarafından çokça

³³⁵ Muravyev, age. s.108

³³⁶ Gündoğdu, age.s.219

³³⁷ Muravyev, age. s.143,144

tüketilmektedir. Kuja denilen yemeğin kıvamına gelmesi için çok pişirilmesi gerekir. Doğa şartları gereği Hive bir orman bölgesi değildir. Bundan dolayı orman ürünleri bakımından oldukça fakirdir. Fakat Sart bölgesinin sanayisi harika meyveler üreten meyve bahçeleriyle çevrilmiştir. Elma, şeftali, çilek, badem, dut ve nar yaygındır. Kışmış adı verilen üzümün kurutulmasıyla elde edilen çok çeşitli şaraplar bulunmaktadır. Rusya'da yetiştirilen sebzeler; patates, lahana, kırmızı turp ve şalgam dışında hepsi Hive'de de yetiştirilir. Soğan bütün çeşitleriyle bölgede yetiştirilmektedir. Burada yetiştirilen karpuzların tadı ise çok lezizdir. Hiveliler el işlerinin kendi evlerinde icra ederler. İpeği Buhara bölgesinden olup çok güzel ve zarif olmamak kaydıyla kendileri eğirirler. Göçmen Türkmenler, keçe çadır ve halı imal ederler. Hive halkı ise gümüş kemer yapmada uzmandırlar. Bunun maliyeti ile kazandırdığı para aynı olduğundan ülke fabrikalarında bir ihraç maddesi olarak üretilmemektedir³³⁸. Göçmenlerin ürettikleri halı ve kilimlerin kalitesi oldukça yüksektir. Onlar el emeği göz nuru ile ihtiyaçlarını karşılarlar.

Küçük Balkan dağları eteklerinde çal kuş isimli vahşi atmacalar kayaların üzerine yuva yaptıklarından dolayı buraya "çal kuşlu kaya" ismini vermişlerdir. Burada sarı "bir "zık" madeni vardır. Bizim hıyar tuzu dediğimiz billur gibi ince tuza zık madeni denir. Burada ayrıca bir cins siyah boya mevcuttur. Bunu Türkmenler, Hive ve Buhara'ya götürüp satarlar. Küçük Balkan dağlarının eteklerinde yedi tane küherçile madeni vardır. Türkmenler küherçileye "şur" derler³³⁹. Bu boya kumaşların ve ipliklerin boyanmasında kullanılır. Canlı ve çok çeşitli renkler elde edilir.

³³⁸ Muravyev, age. s.142-144

³³⁹ Mehmet Emin Efendi, age.s.98

Kökünden kırmızı boya çıkarılan Ruyan isimli fidan da çok değerlidir³⁴⁰. Bölgede her çeşit boya için bitkiler ekilir³⁴¹. Ürgenç çapanı denilen hırkalar çok ünlüdür. Hırkalar bilinen gecelik entariler şeklindedir. Kumaşı ipekle ketenden dokunmuştur. İki çeşit rengi vardır. Hive'de pirinç dövmeçiliği, Hezaresb'in elbiselik çeşitleri, Taşhavuz'un astar türü dokumaları ünlüdür³⁴². Küçük Balkan yöresi madenler bakımından çok zengindir. Eteklerinde bir çok bataklık tuzlalar vardır. Fakat üzeri hafif bir toz tabakasıyla örtülü olduğu için nerenin bataklık nerenin sağlam toprak olduğunun anlamak güçtür. Bu tip bir yerle karşılaşıldığı zaman develer buraların yumuşak olmasından dolayı yürümek istemezler. Burada ağır bir koku vardır. Bu durumda hareket etmeden günün ışması beklenmeli ve daha sonra hareket edilmelidir. Burada biraz fazla ilerlendiği vakit yumuşak olan zeminin üzerindeki her şeyi aşağıya çekmesi içten bile değildir³⁴³. Buranın tuzundan yararlanmak isteyen Türkmenler için zeminin bu koşullarda olması fazla önemli değildir. Fakat yabancılar için hayati tehlike söz konusudur.

Bölgede çay kültürü gelişmemiş olmasına rağmen brick tea olarak bilinen ve beğenilen bir çay vardır. Ruslar, bu çayı kirpichnoy chai ve Çinliler ise Ch'uan-ch'a olarak tanımlar. Kuzey Çin'de bu çay vişne ağacını andıran bir çalıdan yapılır. Bu çayın diğer katkıları koyun kanıdır. Büyük bir tuğla içine konulan kan düşük bir sıcaklıkta kurutulur. Sonra tuğla kesilir. Daha sonra suda kaynatılır. Çay kaynayınca tereyağı ile karıştırılır. Biraz yağ ve un eklenir. Avrupalılar için iğrençtir fakat Orta Asyalılar tarafından çok lezzetli bulunur. Bitkileri; Badan, Balgou, Khaltalsa,

³⁴⁰ Wambery, age. s.125

³⁴¹ Mehmet Emin Efendi, age. s.154

³⁴² Wambery, age. s.402

³⁴³ Wambery, age. s.95

Nakhalsa, Serlik'tir. Bu çayın adı Kalmuk çayı olarak da geçer³⁴⁴. Dere kenarlarında kavak ağaçları yetiştirilir. Bu ağaçlar ev yapımında kereste olarak kullanılır³⁴⁵. Tuğlalarla arasında bu kerestelerin de kullanılması yapının daha sağlam olmasını sağlar. Ayrıca bu kerestelerden ev eşyası yapımında da yararlanır. Günlük ihtiyaçların karşılanması sağlanır.

7. KÖLECİLİK

Harezmi bölgesine Özbek nüfusunun girmesiyle ve etkin konuma geçmesiyle bazı dengelerde değişme olmuştur. Onlar konar-göçer hayatın gerekleri ile yaşamlarını sürdürdüklerinden özellikle tarım ürünleri için gerekli olan iş gücünü karşılayacak unsurlara olan ihtiyaç daha belirgin hale geldi. Bu alanda faaliyet neredeyse tamamen Sartlar'ın elinde idi. Ayrıca ticaret ve zanaatla ilgili çalışmalar yine onlar tarafından yapılmaktaydı. Nüfusun artması buna paralel olarak üretimin daha fazla olma zorunluluğunu beraberinde getirdi. Bu amaçla iş gücü açığı köleler vasıtasıyla kapatılmak istenmiştir. Zamanla Türkistan'ın diğer bölgelerine nazaran Harezmi bölgesinde kölecilik daha fazla gelişmiştir. Hive ve Buhara şehirleri adeta bir köle merkezi durumuna gelmiştir³⁴⁶.

En uzak çöllerde yaşamlarını sürdürenler doğa şartlarıyla savaştıkları için şiddete daha çok yatkındırlar. Bu iç bölgelerden özellikle esir elde etmek için akınlar yapılır. Köleleri özellikle fidye için alı koyarlar veya bu esir düşen İranlı köleleri

³⁴⁴ Muravyev, age. s.176,177

³⁴⁵ Bacon, age. s.62

³⁴⁶ Gündoğdu, age. S.206

Orta Asya pazarlarında satarlar. Türkmenler, İranlılar'ı küçük görürler fakat Buhara ve Hive'ye gelen tüccarlar onların değerini daha çok bilir. Buralarda köle ticareti çok ün salmıştır. Orta Asya ve İran hükümetleri Türkmenlere karşı zayıf olan sınır karakollarında saldırganlara karşı işbirliği yapıp onlardan korunmaya çalışırlar. Türkmenlerin yakın bölgelere korku salmalarına rağmen stratejileri başarısız oldu. Rus öncüleri 1884'te Merv vahasını aldılar. Rus yayılması ile köle ticareti de kesildi. Türkmenler bundan sonra askeri güçlerini ve politik manevralarını kaybettiler³⁴⁷. İranlılar'la yapılan muharebelerden sonra esirler Buhara ve Hive'ye götürülerek satılırlar. Bu savaş esirlerine çok kötü muamele yapılır. Üç-dört tanesinin birlikte zincirlendiği de olurdu. Boyunlarına demirden halkalar geçirilir, kısacık bir zincirle bir-bir buçuk metre uzunluğundaki büyük bir kısmı toprağa gömülmüş kazıklara bağlardı. Esirlerin üzerindeki elbiseler alınır ve eski elbiseler verilirdi.⁴⁴ Esirler arasındaki komutanlara, tutsaklara davrandıkları gibi davranmazlar, saygı gösterip nazik olurlardı. Çünkü onlar için kurtuluş akçesi mutlaka ödenecekti. Tacirler esirleri pazarda alırken işe yatkın olanlarını seçerlerdi. Esirlere kısıtlı miktarda yiyecek verilirdi³⁴⁸. Mayıs ayının birinde öğle sıcaklığı 52-55 dereceyi bulur. Sıcaklığın sabah 10'da 52 dereceye ulaştığı görülür. Bu hava şartları Ortakuyu'da öğle vakti daha da artar. 345 Hive'ye getirilecek olan İranlı kölelerde aynı Rus kölelerde olduğu gibi yollarda telef olanlara sık rastlanır. Çöl ortamında gerek rüzgar ve gerekse ıssızlık sebebiyle insanlardan kalma hiçbir emareye rastlanmaz³⁴⁹.

³⁴⁷ Barfield, Thomas, J., age.s.115

³⁴⁸ Blocqueville, Henri De Couliboeuf, age. s.46

³⁴⁹ Muravyev, age. s.83

Bu kamp hayatı ve yolculuk için çok kötü bir etkidir. Olumsuz şartların en büyüklerindendir. Sürekli rüzgarlar insanların üzerlerinin toz ve kumlarla kaplanmasına neden olur. Su, bu etki nedeniyle kötü bir tat alır. Bütün bu şartlar düşünüldüğünde kendilerine çok az miktarda su ve yiyecek verildiği de göz önünde tutulursa savaş esirlerinin halini tahmin etmek güç olmaz. Bunlara rağmen bazı siyasi olaylar neticesinde kölelerin toplu bir şekilde özgürlüklerine kavuştukları da görülür. Sarıkamış'a yaklaşıldığında Hive'den gelen 500 İranlı kölenin pasaportlarını göstererek emniyetli bir şekilde evlerine gittikleri görülmüştür³⁵⁰. Bölgede köle ticaretinin yaygın bir şekil alması Türkmen ırkı üzerinde de etkisini gösterir. Afgan, İran ve diğer komşu ülkelerden alınan esirler buralarda yerleşmişlerdir. Evlenmiş, yer yurt sahibi olmuşlardır. Ayrıca baskınlar yolu ile Buhara'dan, İran'dan, Herat'tan ülkeye pek çok esir kadın getirilmiştir. Bütün bunlara rağmen Türkmen ırkının ilk bakışta algılanabilen keskin özellikleri vardır. Bu sebeple melez olanlar ilk bakışta bilinebilir³⁵¹. Türkmenler yaptıkları "alaman"larla İranlı esirler elde etmektedirler. Zaten bu yağmaların yapılış amacı da ağırlıklı olarak esir sağlamaktır³⁵². Böylece hem para kazanılmış olunuyor hem de çeşitli ihtiyaçlarda çalışmak üzere iş gücü elde edilmiş oluyordu.

Türkmenler, savaşçı karakterleriyle ünlüdürler. Hive, Buhara ve Fars hakimleriyle savaş halinde olmadıkları zamanlarda onlar için para karşılığında dövüşürler. Fakat bunların yaşantısında en büyük gelir kaynaklarından birisi yağmadır. Asıl hedef İran'daki Şiiler ve fırsat buldukça da Hristiyan Ruslar'dır. Bu

³⁵⁰ Schuyler, *age*. s.380

³⁵¹ Blocqueville, Henri De Couliboeuf, *age*. s.53

³⁵² Khazanov, *age*. s.156

yağmalarda at, eşya ve insanlar ganimet olarak alınır. Bu esirlerin ailelerinden fidye alınabilirse bunlar serbest bırakılırlar. Aksi takdirde esir pazarlarına götürülüp satılırlar. Fakat fidye alınması tabi ki daha karlıdır³⁵³. Türkistanlılar arasında Rus boyunduruğunu en son Türkmenler kanlı savaşlar sonunda kabul etmek zorunda kalmışlardır. Ruslar, Türkmenleri yendikten sonra ilk iş olarak esir ticaretini ve yağmacılığa engel oldular. Türkmenler için bunlar en büyük gelir kaynaklarındandı. Bu gelişme onların hayatında alışıl gelmişin dışında uygulamaların meydana gelmesine neden oldu. Vaha kısımlarında köleliğin kaldırılmasıyla birlikte kadınlar tarlalara sürülmeye başlar. Sosyal hayatta bir çok rol üstlenen kadınlar için bu yeni durum oldukça külfetli olmuştur. Tarım çalışmaları onların yeni görevleridir. Yağmaların kalkması Türkmenleri iyice fakirleştirmiştir. Uzun zamandır bu şekilde bir hayat yaşayan Türkmenlerin, Rus hakimiyeti ile doğal olarak yaşam dengeleri bozulmuştur. Hayata olan ilgileri azalır. İkinci Göktepe savaşından sonra 1881’de Türkmenler arasında dolaşan Henri Moser alkole ve afyona başlayanların sayısının artmasına dikkat çeker³⁵⁴.

Köleler için kanun olmadığı gibi yaşamları onları yönetenlerin elindedir. Köleler, genelde Rusya ve İran’dan getirilir. XIX. yüzyılın başlarında Hive’de Rus kölelerin sayısı 3.000 civarındadır. Bunlar Orenburg yakınındaki Kırgız bölgesinden kaçırılarak Hive’ye getirilmişlerdir. İranlı kölelerin sayısı Rus kölelerden on kat daha fazladır. Sayılarının 30.000 olduğu söylenir. İranlı köleler sık sık kendi bağımsızlıklarını kazanmışlar ve varlıklı duruma gelmişlerdir. Böyle insanlar Özbekler tarafından “Kissil Janow” (Kızıl Yanuv), “Gold Snaffles” olarak

³⁵³ Bacon, age. s.54,55

³⁵⁴ Bacon, age. s.97

anımlıydılar³⁵⁵. Bazen kaçırılan Rus köleler İranlı kölelerle evlenirler. Bu köleler kendi özgürlüklerini elde edebilmek için çok çalışmak zorundadırlar. Hive'ye getirilen bu Rus köleler yolculuk esnasında soğuk ve açlıkla mücadele etmektedirler. Bunlar arasında ömürlerinin 30 yılını köle olarak geçirenler vardır. Bunlar geceli gündüzlü çalışarak özgürlüklerinin satın almaya çalışırlar. Biriktirdikleri paraları efendilerine vererek özgürlüklerini aldıklarını sanıp aldanalar da yok değildir. Bunlar efendilerinin oyunu başkalarına satılmaktadır³⁵⁶. Konar-göçerler aynı zamanda Hiveliler'in İran, Rus ve Kürdler'le olan köle ticaretinin kaynağını sağlarlar. Türkmenler, İranlı ve Kürdler'i Aşkabat ve Horasan'da alıkoarken, Kırgızlar kaçırdıkları Ruslar'ı Orenburg önlerinde tutarlar. Şanssız olanlar Hive'de bir çok tüccara satılmak üzere pazara çıkarılırlar. Bunların arasında Ruslar fiziksel dayanıklılık ve güçlülüğün yanında entelektüel özellikleriyle de en fazla para getirenleridir. Bir ideal Rus 60-80 tilla eder. Bunları İranlılar izler. Son olarak kalite yönünden Kürdler gelir. Bunun yanında bir İranlı kadın köle bir Rus kadın köleden daha değerlidir. Arpanın yetişmediği topraklarda köle ticareti vaz geçilmez bir unsur olmuştur³⁵⁷. İranlılar büyük bıyıklı olmalarıyla Türkmenler tarafından tanınırlar³⁵⁸.

Astarhan ve Orenburg'a yapılan ticaretin en önemli metalarından birisi de köle ticaretidir. Buralarda köle ticareti bilindiği gibi ileri derecededir. Bu kölelerin 14 yaşlarında olanlarına dahi rastlanır. Bunlar kaçırıldıktan sonra uzun yıllar alınıp satılırlar. Genç bir Rus 60-80 tilla arasında alınıp satılır. İranlı köleler daha ucuzdur. Genç olan köleler yüksek fiyatla satılırlar. Harezmi bölgesinde yılın belirli

³⁵⁵ Muravyev, *age*. s.11

³⁵⁶ Muravyev, *age*. s.75-77

³⁵⁷ Muravyev, *age*. s.148

³⁵⁸ Muravyev, *age*. s.83

dönemlerinde yapılan festivaller genellikle adam öldürme ve cinayetlerle sona erer. 58 Efendiler kölelerini ölüme itme gücüne sahiptirler. Kölelerinin bir gözünü ve bir kulağını keserek cezalandırırlar³⁵⁹.

Hivelilerin Rus ve İran' dan sağladıkları esirleri satmak üzere mükemmel bir esir pazarları vardır. Hive' de önceden çok sayıda Rus esiri olmasına rağmen 1839-40 senelerinde Hive üzerine sevk edilen Rus askerleri vasıtasıyla esirlerin pek çoğu salıverilip Orenburg' a gönderilmiştir. Rus miralayı Danilewsky ile Hive Hanı arasında yapılan antlaşmaya göre bir daha Rus esirlerinin alınıp satılması men edilmiştir. Ayrıca 1858 senesinde de bir antlaşma olmasına rağmen Rusya esirleri yüz-iki yüz tilleye kadar alınıp satıldığı gibi İran köleleri yetmiş, cariyeleriyle çocukları altmış tilleye kadar satılmaya devam edilmiştir. Rusya esirleri İranlı esirlerden daha fazla çalıştıkları için daima diğer esirlerden daha pahalıdır. Genellikle Hive Hanları Rusyalı esirleri kendi hizmetleri için alırlar. Bu esirlerden Hive Hanı'na ait olanlardan bir kısmı bir takım memuriyetlere geldiği gibi bazısı da topçu muallimliği gibi önemli hizmetlerde bulunmuştur. Müslüman olmayan bütün esirler ele geçirildikleri vakit İslâm dinini kabul etmeleri kendilerine teklif edilmektedir³⁶⁰. Bu elde edilen esirlerin devlet kademelerinde makam sahibi olmaları daha öncede görülmüştür. Buhara'da 1758-85 yılları arasında hüküm süren Danyal Han, Davlat isminde İranlı bir köleyi Divanbeyi yani başbakan olarak atamıştır. Fakat Davlat'ın hazinenin gelirlerini istediği gibi kullanması neticesinde hazine boşalmıştır. Bu durum alimlerin hoşnutsuzluğuna neden olduğu gibi Danyal Han'ın

³⁵⁹ Muravyev, age. s.5

³⁶⁰ Mac Gahan, age. s.187

çıkan ayaklanmalar neticesinde oğlu Şah Murad'a karşı tahtı kaybetmesine de neden olmuştur³⁶¹.

İran' dan getirilen esirlerin hepsi Şii mezhebindendirler. Hiveliler'e esir oldukları vakit onların mezhebi olan Hanefi mezhebine geçerler. Türkmenler bir İranlı'ya rast geldikleri zaman sen sünnimisin, değil misin diye sorarlar. Şii olduğunu anlarırsa eğer hemen yakalayıp esir ederler ve kaçır korkusuyla yiyeceği dahi az miktarda verirler³⁶².

Wambery'nin belirttiğine göre, Türkmenler bu İranlılar'ı bulmak için İran hududuna kadar giderler ve oralarda yakaladıkları esirleri Hive' ye getirinceye kadar geceleri birbirine yakın kazıklara bağlayıp ertesi gün yayan yürütürlermiş. Bu esirler Hive' ye gelinceye kadar iskelet gibi kalırmış. Buna karşın Hive dahilindeki esirlere asla zulüm yapılmaz. Hangi hanede olursa olsun hoş tutup adeta evlat gibi bakarlar. Bu esirlerden pek çoğu bir işte çalışarak para kazanır ve sonradan sahibinden kendini satın alabilir. Türkmenler Afganiler'den de esirler alırlar. Fakat bunların hepside Hanefi mezhebinde olmaları dolayısıyla şer'an alınıp satılmaları caiz olmadığından dolayı ne satarlar ne de hakaret ederler. Orta Asya' da bulunan Yahudiler'den Müslümanlar tiksiniyorlar. Bu sebeple bunlardan esir edinmek adet olmamıştır. Rusyalı esirlerin büyük kısmı Hazar denizi kıyısındaki balıkçılardır. Onları da bazı Orenburg ve Sibir hududuna giden Kırgızlar yakalayıp satarlar. Ruslar'ın, Hive' yi işgali neticesinde İranlı esirler taşkınlık yapmaya başladıkları vakit Hiveliler, Ruslara müracaat ederek onların buradan çıkarılmasını rica ettiler. Rus Generali

³⁶¹ Hayit, age. s.30

³⁶² Mac Gahan. age. s.188

Kaufmann'da bunların ileri gelenlerinden birkaç tanesini yakalayıp pazar yerinde idam ettirdi. Ve bu cesetler birkaç gün burada öylece bırakıldı. Rus zabitleri esirlerin bu tip bir muameleye maruz kalmasını istememelerine rağmen emirlere uymak zorunda kaldılar. Daha sonra esirlerin vücutlarındaki darp izlerinin görülmesiyle Hive Hanı'yla mülakat ederek Hive'de bulunan esirlerin salıverilmesine karar verdiler. Hive sokaklarında ve büyük kasabalarda tellallar bu durumu herkese ilân ettiler³⁶³. Ruslar'ın köleler üzerindeki bu itinasını önceki dönemlerde de İran'da yönetimi ele geçiren Nadir Şah'da da görmekteyiz. O da esir olarak bir dönemler yaşamış daha sonra güç kendine geçince Hive'deki on bini aşan İranlı köleyi kurtarmaya çalışmıştır³⁶⁴.

Hive'de dört bin esir olduğu gibi bir söylentinin olmasına rağmen yalnızca Han'ın bin beş yüz kadar esiri olduğu ve Hive ülkesinde yalnız yirmi yedi bin İranlı esirin olduğu tespit edilmiştir. Rusyalılar, bölgeyi işgal ettikten sonra İranlı esirlerin şehrin bir bölümünde kalmalarını ve bir kısım arazinin kendi adlarına ekilip dikilmesini sağlamaya çalıştılar. Fakat istenilen sonuca ulaşamadılar. Yukarıda da belirtildiği gibi İranlı esirler beşer yüz kişilik kervanlarla memleketlerine gönderildi. Ayrıca İran'a bu durum telgrafla bildirildi. Bu esirlerden bir kısmı Kindirli körfezi ve Krasnovoky yolu ile memleketlerine gönderildi ve bunlardan daha sonra telgrafla haber alındı. Bazıları Etrek vadisi yoluyla gönderildi. Bunlar ise Teke Türkmenlerine esir oldular. Bazı esirler ise Hive'den kurtulamamışlardır³⁶⁵.

³⁶³ Mac Gahan, age .s.188

³⁶⁴ Barthold, age. s.325

³⁶⁵ Mac Gahan, age. s.189

Türkmenlerin İranlı esirlere yaptıkları eziyetler çok fazladır. Fakat Şii İranlılar, kendi topraklarından geçen hacılara büyük hakaret ederler. Kendileride bu yaptıklarının karşılığını mutlaka görürler. İranlı esirler ilk esir düştüklerinde genellikle birkaç gün bazen de haftalarca aç bırakılırlar. Gece olunca kaçmalarını önlemek için boyunlarına bir halka takılır. Bu halkanın ucu yere sıkıca çakılmış kazığa bağlanır. Böylece kölenin yapacağı küçük bir hareketten zincir ses çıkaracağı için hemen fark edilmesi temin edilmiş olur. Bu esirler ancak akraba veya yakınlarından birinin bir miktar para vererek satın alınmasıyla tekrar özgürlüklerine kavuşabilirler. Türkmenler birisinin ortaya çıkıp esiri satın alıp kurtarmak istemesinden çok memnun olurlar. Böylece esir için değerinden birkaç kat daha fazla para isteme fırsatı çıkmış olur. İlk etapta Gümüštepe’de yapılan pazarlıklar sonuç vermez ise esirler Etrek çölüne götürülür. Bu çöle gönderilen esirler burada büyük bir eziyet görüyorlardı. Daha sonra buralarda çektiklerini akrabalarına haber ederlerdi. Merhamete gelen akrabaları ise onları kurtarmak için gerekli olan parayı verirlerdi. İranlılar’dan fazla para koparabilmek ancak bu yolla olabiliyordu. Bu fidye Türkmenlerin eline geçmedikçe bu işkencelerin sonu gelmezdi. Esirlerin akrabalarının esiri satın almamaları durumunda ise iki tarafta zarara uğruyordu. Esir sahipleri bunları Hive, Buhara veya başka uzak yerlere gönderiyor ve oralardaki açık artırma yoluyla piyasa değerinden satıyordu. Doğal olarak esirler bir daha vatanlarını görmek fırsatını bulamıyorlardı. Türkmenler esirlerin tekrar eski hallerine geldiklerini ve daha çok itibar ve servet kazandıklarını düşünüyorlardı. Buhara’da yaşayan İranlıların bir bölümü esir bir bölümü de özgürdü. Bunlar ya mektuplaşma ya da başka bir yolla esirlikten kurtulmuşlar daha sonrada burada kalmışlardı. Şii olmaları nedeniyle bazı baskılara uğramalarına rağmen ayin ve ibadetlerini gizlice

yerine getirebiliyorlardı. Bu İranlılar ticaret ve sanatla uğraşıyorlar ve buradaki ucuzluk nedeniyle ülkelerine göre çok az bir para ile geçinebiliyorlar. İran'a göre burada daha çok para kazanma fırsatı elde edebiliyorlar. Zeka ve yetenekleriyle yerli halka üstünlük sağlayıp devlet hizmetlerinde bulunabiliyorlar hatta üstün mevkiler elde edebiliyorlardı. Valilerin maiyetinde bulunan kimi görevliler arasında ise daha önceden onların köleleri olanlara rastlanabiliyordu. Dönemin yüksek memurları bunlar tarafından ele geçirilmişti. Hile ve aldatmalardaki maharetleri sayesinde Buhara'da Frenkler'le yapılacak görüşmelere onlar gönderilirdi. İranlıların saldırılarına gönderilen kuvvetlerin kumandanlığına İran asıllıların getirilmesi ise dedikoduların oluşmasına meydan veriyordu. Türkmenlerin başka zamanlarda kendileri arasında gösterdikleri namusluluk ve kanaatkarlık gibi meziyetlere rağmen esirler üzerinde bu denli şiddet uygulamaları gerçekten şaşılacak şeylerdendir. İran bölgesinin aslında buraya çok yakın olmasına rağmen iki millet arasındaki davranış farklılıkları, tarih ve inanç kavramlarındaki açılımlarda gizlidir. Türkmenler esirlere bu kadar eziyet etmelerine rağmen hacılara yemek yedirmek için birbirleriyle yarışlırdı. Misafirlerin kabul etmemeleri durumunda ise onları dirsekleri ile zorlayarak kaldırmak adetlerindendi. Aslında bu tür bir zorlama onların misafirlerine karşı ne kadar büyük bir sevgi duydukları şeklinde yorumlanabilir. Bu genelleşmiş bir anlayıştır³⁶⁶.

Her hanenin genelde köleleri bulunur ve onlar ağır demir zincirlerle bağlanmıştır. Çadırın gündelik işlerinde yardımcı olurlar. Köleler yemek hazırlanırken çadırın içerisine kadar girerler³⁶⁷. Bu tabi ki şaşılacak bir durumdur.

³⁶⁶ Wambery, age. s.70-73

³⁶⁷ Wambery, age. s.62

Çünkü çapul yaparak ele geçirdikleri bu kölelerin kendilerine saldırmayacakları ve intikam almayacaklarından şüphe duymamaları ilginçtir.

İran'da meydana gelen kuraklık tehlikesi üzerine bazı İranlılar Şahabat kanalına, buraya gelerek kendilerini satmışlardır. Bazıları ise kahve işletmektedirler. Rusların istilasından önce burada altmış yetmiş bin İranlı esir varmış. Her esir on beş-yirmi Osmanlı lirasına satılmış. Daha sonra bunların sivilleri bırakılmış fakat İran devleti bu bırakılanları istihdam edemediğinden bunlar eski efendilerine hizmet etmek üzere geri dönmüşlerdir. Sünni mezhebini kabul edenler çoğunluktadır. Bir çoğu mal, mülk ve evlat sahibi olmuşlardır. Bundan da anlaşılacağı üzere kendi topraklarında rahat bir hayat yaşayamayan bu türden kişiler Asya'nın hoşgörüsü, mertliği ve hamiyetinin tezahürüne bir delil teşkil eder³⁶⁸.

---

³⁶⁸ Mehmet EminEfendi, age. s.122

III.BÖLÜM

KÜLTÜREL YAPI

1. SANAT ESERLERİ

Harezm bölgesi tarihte sık sık istilalarla karşılaştığı için eski dönemlere ait yapılara fazla rastlanmamaktadır. Bölgenin en önemli şehirlerinden olan Hive, dışarıdan çok güzel bir manzara arz eder. Şehri çevreleyen kale duvarları üzerindeki muhteşem kuleler üzerinde cesim burçlar vardır. Camilerin kubbeleri ve minareler güneşin battığı vakit batı tarafında güzel bir görünüm sergiler. Kale kapılarından içeri girildiğinde şehirde bina sayılabilecek üç-dört medrese ile camiden başka bir yapıya rastlanmaz. Hanelerin hepsi çamurdan yapılmıştır. Şehir iç ve dış sur olarak iki surdan oluşur. Dış hisarın üç-dört yerinde cesim kuleler olup zamanla harap bir vaziyete bürünmüştür. Bu hisarların üzerinde tarih yoktur ve yapılış zamanı halk arasında bilinmemektedir. Bir dönemler bu hisarlar şehrin korunmasında önemli bir rol oynamıştır.

Bostan ve bahçeler içerisinde Hive'nin kubbe ve minareleri çok güzel görünür. Fakat kentin merkezi dışarıdan görüldüğü kadar güzel değildir. Emirlik merkezi İran'daki sıradan kasabaların görüntüsünden bile aşağıdadır. Belirli bir plan ve projeden yoksun gelişigüzel dağılmış üç-dört bin toprak evden ibarettir. Çevresi ise bir surla çevrilmiştir. Bu surdan hariç bir iç kale, önemli birkaç pazar, önemsiz birkaç cami ve avlularında ağaç dikili birkaç medrese vardır. Buranın binaları

yağmurlarla ıslandıktan sonra güneşin etkisiyle çatlayarak çöker. Bu sayılan binalar Hive şehrinin belli başlı yapılarıdır³⁶⁹. Bazı yapılar güneşte kurumuş tuğladan yapılmayıp ateşte pişmiş gayet güzel tuğladan inşa edilmektedir³⁷⁰. Hive'nin en güzel binası Muhammed Emin Han Medresesi'dir. Medrese İranlı bir mimar tarafından 1842 yılında İran'ın en güzel kervansarayı örnek alınarak yapılmıştır. 260 öğrenci barındırabilir. 130 hücresi ve sağ tarafında büyük bir kulesi vardır. Fakat yapılış sırasında mimarı öldüğü için kule tamamlanamadan kalmıştır. Burada bulunan Tüşebaz Tekkesi'de yolcuların bir süre barınabilmesi için her imkan sağlanmaktadır³⁷¹. Tüşebaz Medresesi'nin avlusunda bir mescit ve bir havuz vardır. Hive halkı camilerin avlularında toplanıp eğlenirler. Cami avlularının büyük çoğunluğunda çevresinde karaağaç ve hurma ağaçlarının bulunduğu havuzlar vardır. Halk yaz günleri bu gölgelerde vakit geçirmeyi çok sever³⁷². Camiler içinde en önemlilerinden birisi Hiveliler'e ait olan turkuaz mavili camidir. Hive şehrinde temiz ve güzel türbeler vardır. Köprüleri çok mükemmeldir. Eski harabelerin yeniden tamir edilmesiyle büyük eserler meydana gelmiştir. Bunlar hariç pek fazla önemli bina yoktur. Genel olarak yapılar geçmişe dayanır. Bununla birlikte ülkede güvenlik sistemi yoktur³⁷³. Muravyev'in seyahati esnasında bir zamanlar şehrin korunmasında önemli rol oynayan surlar artık bir işleve sahip değildir. Fakat bu surlar zaman zaman tamir edilmekte veya yerlerine yenisi yapılmaktaydı. Hive' de otuz beş kadar cami ve mescit vardır. En büyükleri Namazgah denilen cami ile Hazreti Pehlivan camiidir. Halkın veli saydığı bu şahsın türbesi de oradadır. Binaların çoğunluğu

³⁶⁹ Wambery, age. s.106

³⁷⁰ Mac Gahan, age. s.181

³⁷¹ Wambery, age. s.107-109

³⁷² Wambery, age. s.116

³⁷³ Muravyev, age. s.162

taştan olup bir kısmı da tuğladandır. Tuğlaları bir nevi yeşil sır ile sırladıkları için görünümleri gayet güzeldir³⁷⁴.

Hiveliler için en büyük cami Pehlivan Ata'dır. 1816'da Mehmet Rahim Han tarafından imar ettirilmiştir³⁷⁵. Cami güzel bir bahçenin ortasında bulunup büyük kubbesinin ve minarelerin ağaçlar arasında görünüşü çok güzeldir. Cami, tuğladan yapılmış olup kubbesi yetmiş kadem yüksekliğindedir. Dışı yeşil ve üzeri nakışlı bir çeşit tuğla ile süslüdür ve kubbenin tepesinde bakırdan yapılmış Ay-Yıldız resminde bir alem vardır. Bu alem yaldızlı olduğundan uzak mesafeden güzel bir görüntü oluşturur. Cami birkaç yüz sene evvel vefat etmiş olan ve Hiveliler tarafından pek muteber sayılan Pehlivan Ata'nın mezarı civarında olduğu için onun ismiyle anılmıştır. İçi ufak parçalar halinde çinilerle kaplanmıştır. Caminin avlusunda kubbeli bir türbe vardır. İçinde Hive hanlarından Muhammed Rahim ve Ebul Niyaz ve Şir Gazi isimleriyle üç hanın mezarı vardır³⁷⁶. Bu türbenin bitişiğinde iki türbe daha vardır. Birinde otuz sene önce vefat etmiş bulunan Allahkulu Han'ın ve diğerinde Gazi Pehlivan'ın mezarları vardır. Bu türbeler dört köşeli olup mezarları ise yedi kadem uzunluğunda ve dört kadem üç pus yüksekliğinde olup üzerlerinde yeşil çuha ve etrafında şamdanlar bulunur. Türbenin iç kısmının üzeri siyah tuğla ile kaplanmıştır. Bu görüntü siyah mermer ile döşenmiş gibi bir izlenim verir. Caminin arka tarafında görme engellilere mahsus bir mektep vardır. Mac Gahan, bu tip bir okulun olmasına çok şaşırmıştır. Bu binanın ortası avlu olup dört tarafında direkler ve arasında odalar vardır. Her odaya mahsus bir ocak ve bir desti ile bardak birkaç

³⁷⁴ Mehmet Emin Efendi, age.s.153

³⁷⁵ Esin, Emel, *Türkistan Seyahatnamesi*, İstanbul, 1959, s.55

³⁷⁶ Mac Gahan, age. s.179,180

posteki ve bu avlunun bir tarafında çamaşırhane ve engellilere mahsus bir imaret vardır. Burada yirmi kadar görme engelliye hafızlık talimi yaptırılır. Günlük iki defa çorba verilir ve haftada üç defa da et yemeği ve meyve verilir. Burasının masraflarının bir kısmı Pehlivan Cami vakfi tarafından karşılanır³⁷⁷. Hive şehrinde Uluğ Kervansaray isimli bir han bulunmaktadır. Bu hanın kapısı çarşıya açılır³⁷⁸. XIX. yüzyılda Mehmed Han Hive'de meşhur bir kütüphane yaptırmıştır³⁷⁹

Hiveliler, Ruslar'ın anlattıkları gibi terbiyesiz ve vahşi olmayıp ve hatta merhamet ve şefkat dairesinde Ruslar'ı çok geride bırakmışlardır. Biz bunu Petersburg'da bile böyle bir imaret türünün olmamasına bağlıyoruz.

Hive'de iç ve dış olmak üzere iki kale vardır. İç hisar 1848 senesinde inşa edilmiştir. Hive Hanı Allahkulu, Buhara Hanı ile yaptığı bir savaş öncesinde şehri korunması için inşa ettirmiştir. Hisarın yüksekliği genelde 30 kademdir. Bazı yerleri ise 25 kademdir. Dış tarafı bir hendek ile çevrilidir. Bu hendeğin bazı tarafları kanal gibi derin olarak su ile dolu olmasına rağmen bir kısım yerler kurudur. Şehrin biri Hezar Esb ve diğeri Hazavat isimli iki kapısından başka beş kapısı daha vardır³⁸⁰.

Gümüş tepe'de yaşayan Türkmenler yağmacılık yaptıktan sonraki vakitlerini tembellikle geçirirler. Yomutlar'la onların doğusunda bulunan Atabey Türkmenleri arasında anlaşmazlıklar bulunmaktadır. Ayrıca zamanında İskender'in çöl atlılarının tehlikesine karşılık bina ettirdiği bir set bulunmaktadır. Şimdi oralarda Köklen

³⁷⁷ Mac Gahan, age. s.180

³⁷⁸ Mehmet Emin Efendi, age. s.123

³⁷⁹ Esin, age. s.53

³⁸⁰ Mac Gahan, age. s.177

Türkmenleri yaşarlar. Mac Gahan, oraya yaptığı küçük gezi esnasında etrafın sazlarla kaplı küçük bataklıklar ve büyük yaban domuzu sürüleriyle çevrilmiş olduğu görür. Bu bataklığın oluşmasının nedeni Gürgene nehrinin bahar yağmurları sebebiyle taşarak birkaç mil genişlemesinden meydana gelmiştir. Bu durumun önceki devirlerde de meydana geldiği İskender tarafından yaptırılan setin yüksek yerlerde olması ve geride olmasından anlaşılabilir. Bu bölgedeki çadırların da büyük bir kısmı bu su basmasından korunmak için harabe duvarın civarında kurulmuştur. Bu harabelerden anlaşıldığına göre her bin adımda bir kule vardır. Yani birbirine eşit mesafededirler. Surların yakınlarında birbirine paralel bir takım tepelikler bulunur. Türkmenler bunların küçüklerinden birini kazmışlar ve içinden dörtgen bir yapı içinde bir miktar mavi kil ile çok az altın ve diğer bazı değerli eşya içeren kâğıt gibi ince büyük bir küp bulmuşlardır. Bu duvara altın anlamında Kızıl Alan denilmesi bu sebeptendir. Fakat bu tepeler, halkın ünlü kişilerin mezarları üzerine yaptıkları “Yuzka” adlı tepelerle karıştırılmamalıdır. Kızıl Ahund’da İskender setti adıyla anılan bu duvarın İskender’in emriyle cinler tarafından yapıldığını, onun Müslümanlar’dan olduğunu, cinlerin ve perilerin emir ve fermanlarına boyun eğdiğini, İskender’in ölümsüzlük suyunu (ab-ı hayat) araştırmak üzere karanlıklar ülkesine gittiğini belirtirler. Bu setten bir tuğla koparmak istenildiğinde bunun başaramadığı ancak toplu bir şekilde ayrıştırma oluşturulabileceği görülür. Bu bölgede bulunan eski harabeler arasında İranlılar döneminden kalanlar da vardır. Bu yörede Şehr-i Gürcan olarak adlandırılan yerde eski kalıntılar bulunur. Buradaki Kavs Kümbeti görülmeye ve incelenmeye değer bir yapıdır³⁸¹.

Etrek nehrinden sonra Gören dağ silsilesi ile karşılaşılır. Bu dağların batı tarafında eski Yunan eselerinden kalma Meşhed-i Mısıriyan harabeleri görülür.

³⁸¹ Wambery, *age*. s.67-69

Türkmenler bu tür harabelerin cin ve şeytan yatağı olduğuna inanırlar. Burası dörtgen biçimli, yüksek duvarlı, ikisi ayakta, ikisi yarı yıkılmış dört kuleden oluşuyordu. Bu harabeleri çepeçevre kuşatan kırk elli kadem yüksekliğinde, 6-8 kadem genişliğinde diğer surları kuşatan fakat ondan alçak, güney bölümü yıkılmış bir suru daha vardır. Bu dış sur iç suru korumak için inşa edilmiştir. Wambery'e göre, bu küp şeklindeki tuğlaların hacim, renk ve cinsinin Gümüş tepe ve Kızıl Alan'daki büyük yapıları binalarda kullanılan tuğlalara tam olarak benzediğinden bunların da Yunan eseri olması gerekmektedir³⁸².

Eski Ürgenç'te, Mazlum Han Suluğu ve Turbek Han Kubbesi önemlidir. Buraların duvarları çini tuğlalarla süslenmiştir. Ayrıca Orta Asya'ya özgü kalın ve yekpare mimari tarzında iki harap kule de bulunmaktadır. Rivayete göre Kalmuk Tatarları, kendilerini bu kulelere yaklaşmış sanarak saldırdıkça güya kuleler uzaklaşıyormuş gibi hissetmişler. Bunun üzerine öfkelenerek kuleleri yıkmışlar³⁸³. Moğollar'ın Ürgenç'i yeniden bina etmesiyle burası tekrar bir kültür merkezi haline gelmiştir. Necmeddin Kübra, Fahreddin Razi ve yukarıda belirttiğimiz Turbek Hanım türbeleri Moğol devrinden kalmaz. Turbek Hanım kubbesinin yıldızlı çini mozayikle kaplı iç kısmı Türkistan sanatının en güzel örneklerindedir³⁸⁴.

³⁸² Wambery, *age.* s.92,93

³⁸³ Wambery, *age.* s.124

³⁸⁴ Esin, *age.* s.53

2. ADETLER

Türkmen halkı gelenek ve göreneklerine sıkı sıkıya bağlıdır. Bu anlayış onların dini geleneklerinden daha sağlam bir şekilde toplumları içerisinde varlığını sürdürür. Helal yoldan çalışıp doğru bir yaşam tarzını benimsemişlerdir. Onlar esir olup asılacaklarını bilseler dahi yalan söylemezlerdi. Hayvanlara yönelik sıcak ve samimi sevgiyi küçük yaşlardan itibaren çocuklarına aşılarmaya çalışırlardı.

Töre, Türkler arasında yaygın olarak kanun karşılığında kullanılmıştır. Onlar arasında bu törelerin önemi büyüktü. Herkes bu kanun ve geleneklere uymak zorunda idi. Hayatın bütün faaliyetlerinde kullanılabilecek bir töre mutlaka vardır. Bu anlayış, temelini aile töresinden almıştır.³⁸⁵ Toplu veya konar-göçer bir hayat tarzı benimseyen her millette olduğu gibi Türkmenler arasında da yüzyıllardan beri süre gelen bazı yaşam biçimleri vardır. Bu davranışlar nesilden nesile aktarılmış ve varlığını korumayı bilmiştir. Bunlar sosyal hayatın en önemli argümanlarıdır. Yazılı olmamasına rağmen bütün kesimler tarafından kabul görmüştür. Fakat kapalı olan gruplarda da kendilerine has bazı davranışlar mevcuttur. Bu davranışlar en çok düğünlerde, misafir kabullerinde, cenazelerde, ziyafetlerde velhasıl toplumu ilgilendiren olaylarda kendini gösterir.

Aşiret içerisinde bütün fertler aynı haklara sahiptirler. Aşiret beyi hükümran olduğu gibi dini meseleleri de idare eden kişidir. Bey istediği bazı kişilere selahiyetler verebilirdi. Bunun sebebi idarede kendisine yardımcı olacak kişilere

³⁸⁵ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 1988, s.480

ihtiyaç duymasındandır³⁸⁶. Aşiret fertleri evlilik, şahsi tasarruf, aile, misafir kabul, göç yerleri, çocuklar ve hayvancılık meselelerinde kendi istedikleri gibi hareket edip bunlardan dolayı kimseye karşı sorumlu değildirler. Fertler bu işlerinde serbest olmaların rağmen cemaatle ilgili bazı kararları belirlemede birlikte hareket ederler. Münazaalarda hüküm verirler. Hareket ve ikamet yerlerini belirlerler. Vergiyi tayin ve kabul ederler. Askeri hareketleri belirlerler. Aşiret meclisleri her ailenin reisinden oluşur. Bu meclise bey öncülük eder. Meclisin kabul ettiği karara itiraz edilemez. Bey de genel kabul gören kararları genellikle onaylar. Fakat buradaki genel kabul edilme meselesi ailelerin nüfuzunun işlerliğiyle ilgilidir. Bu da ailelerin nüfus fazlalığıyla alakalıdır³⁸⁷. Türkmen, Arap ve Kürd aşiretlerinin küçük küçük şubelere ayrılmış olması bunlar arasındaki kan davalarından kaynaklanır. Bu tür durumlarda söz geçirebilecek birilerinin olmadığından dolayı aşiret arasında sorunlar çıkmakta ve bu sebeple aynı isim altında birbirine uzak mahallerde bir çok aşiret meydana gelmektedir. Fakat Türkmenleri bu kategoriye koymak uygun olmaz. Çünkü Türkmenler arasında bir çeşit kanun zihniyeti hakimdir. Bu şekilde kendi aralarında bir hukuk sistemi göze çarpar. Buna binaen farklı zümrelerin de etkinliği görülür. Bu rolü üstlenen aksakallıların ellerinde bir kuvvet yoktur³⁸⁸.

Konar-göçer topluluklar yılın belirli zamanlarında diğer topluluklarla birleşirler. Bu onların dini duygularının ileri olmasından ve adetlerine bağlı olmalarından kaynaklanmaktadır. Onların aralarında sosyal bağlar mevcuttur. Bu birleşmeler su kuyularının başında ve otlaklarda gerçekleşir. Akrabalar ve

³⁸⁶ Kraylıç-Radlig, age. s.123

³⁸⁷ Kraylıç-Radlig, age. s.124,125

³⁸⁸ Kraylıç-Radlig, age. s.125,126

birbirlerine yakın olan kimseler buralarda birbirlerine yardımcı olurlar. Karşılıklı ihtiyaçlarını giderip sorunlarını paylaşırlar. Buralarda alınan kararlar bu toplulukları birbirlerine yaklaştırır³⁸⁹. Bu sosyolojik gerçeklik, farklı mekanlarda olsalar dahi birbirlerinden kopuk bir hayat yaşamadıklarını ve geleneklerine saygı duyduklarını gösterir.

Türk anlayışına göre, “kız evin başıdır, evin yakışığıdır; kazanın kulpu gibidir”, kız gelin olmakla “tuz kabını tuzsuz, baba evini ıssız kor; atlayıp gider eşiği, evde kalır kaşığı” gibi bir anlayış hakimdir. Fakat evlendikten sonra, koca ailesinin “malı ve üyesi” dir. Artık baba tarafı ile fazla bir bağlantısı kalmaz³⁹⁰. Türkmenler, Müslümanlığın yakın akrabalarla evlenilmesine izin vermesi sebebiyle genelde kendi kabileleri içinden evlenirler. Kızlar on iki, erkekler genelde on beş yaşında evlendirilir. Fakir olanlar birkaç yıl daha beklemek zorundadır. Çünkü başlık parası miktarının yüksek olması ve vahalarda toprak ve su hakkı elde etmekte çok pahalıdır. Kadın bütün ev işlerini yapar yurdu söküp kurar. Erkek kırk yaşını aşınca bütün işleri ailesine yaptırır kendisi hiçbir iş yapmaz. Kadın evinin hanımıdır ve peçesiz dolaşır. 1880’lerde Merv Hanları’ndan birinin dul karısı kabile üzerinde büyük bir etki sahibi olmuştur³⁹¹. Zaman zaman farklı aşiretlerde kızların zorla kaçırıldıkları görülür. Bu şekilde alınan kızların eski aşiretlerinden bir şey talep etmelerinin imkanı yoktur³⁹².

³⁸⁹ Khazanov, *age*. s.132

³⁹⁰ Ögel, *age*. s.254

³⁹¹ Bacon, *age*. s.57

³⁹² Krayliç-Radlig, *age*. s.87

Düğünlerde atla yarışları ve oyunlar oynarlar. Bu oyunlardan biriside “baiga”dır. Bu oyunda biniciler keçiyi ele geçirmek için yarışlar. Başka zamanlarda en çok satranç ve koyunların aşık kemiğiyle oynanan oyunu oynarlar. Rus işgali zamanında müzik pröfesyonel müzisyenler tarafından yapılmıştır³⁹³. Çadır hayatını devam ettiren Özbekler, Türkmenlerin Baiga oyununu oynarlar. Bu oyunda bozkır usulüne göre davetsiz gelenler de oyuna katılabilirler ve ödülü kazanabilirler. Hive'nin Ruslar tarafından ele geçirilmesinden kısa bir müddet sonra burayı gezen Henri Moser, şehirde Özbekler'in en yaygın vakit geçirme şekillerinin koç dövüşü seyretmek olduğunu ve bununu milli bir mahiyet kazandığını dile getirir. Dans eden erkek çocuklara “baça” denilir. Misafirlerini ağırlamak için bunları gösteri yapsınlar diye para karşılığı tutarlar. Hanlar ve beylerin kendi özel baça grupları vardır. Küçük kasabalarda da bu baça gruplarına rağbet edilir³⁹⁴. Düğünlerdeki eğlencelerden birisi nişanlı olan kızın hızlı koşan ata yan olarak binmesi şeklinde başlar. Eğer üzerine, sonradan kesilecek olan bir oğlak ya da kuzu alarak hayvanı alabildiğine sürmeye başlar. Damatta akranı birkaç gençle atlara binerek kıza yetişmeye çalışır. Kız elindeki oğlak ya da kuzuyu kendisini izleyenlerin kapmalarını engellemek için kendisine yaklaştırmamaya çalışır. “Kol börü” yani yeşil kurt denilen bu oyun bütün Orta Asya konar-göçerleri arasında oynanır. Evlenenler zifaktan bazen iki bazen dört gün sonra birbirlerinden ayrılarak bir yıl geçmedikçe daimi olarak birleşmezler³⁹⁵. Düğünlerde kimi zaman yarışlar da yapılır. Bu maksatla düğün sahibinin babası üç ödül belirler. Atlı olanlar bu yarışa iştirak ederler. İlk üç dereceye girenlere ödüller verilir. Diğerleri ise bu ödüllerden nasiplerini alamazlar³⁹⁶. Düğünün şenlikli geçmesi

³⁹³ Bacon, age. s.40

³⁹⁴ Bacon, age. s.83,84

³⁹⁵ Wambery, age. s..57

³⁹⁶ Mehmet Emin Efendi, age. s.59

için deve güreşleri yaptırılır ve sazlar çalınır³⁹⁷. Her misafir için bir sofraya kurulması ve üzerinde bulunan ekmekten yedirilmesi adettir. Çaylar ibrikten kaseye dökülerek içilir. Düğün ve sünnet düğünlerinde köçeklere fazla rağbet gösterilir. Toplumun üst tabakasını teşkil edenler dahi meclislerinde köçeklere yer verirler. Bunlara oğlan derler. Pazar, sokak ve çayhanelerde bile birer oğlan bulunur. Bu tür adetler Türkmenlere ait olmamakla birlikte Hive'ye İran'dan geçtiği bilinmektedir. Düğünlerde misafirlere kelle şekeri, nebat şekeri, çörek gibi yiyecekler dağıtılır. Bu hediyeleri misafirler koyunlarına koyup dağılırlar. Hiveliler cebin ne olduğunu bilmezler. Küçük eşyalarını koyunlarına ve kuşaklarının arasına sokarlar³⁹⁸. Düğünlerde gelinin kemik alevi etrafında dönmesi veya üzerinden atlaması gibi İslâmiyet öncesi hurafelerde bulunur.³⁹⁹

Türkmenler çoğunlukla genç olarak evlenirler. Erkek çocuklar on bir yaşına geldiğinde babaları onları nişanlar. Bu nişanlanma adedine onlar "aytışma" adını verirler. Mutlaka aynı kabileden evlenilecek diye bir kaide yoktur. Gürkan ve Etrek boyunda oturanlar Hive'ye kız nişanlamaya bile giderler. Aytışma töreninden sonra kız ve erkek bülüg çağına girince düğün yapılmasına başlanır. Kızı baba evinden getirince bile düğün devam eder. Bu denli şaşalı düğünler yapılmasına rağmen kız zıfâf gecesinden sonra babasının evine dönmek zorundadır. Çünkü bir yıl süreyle kocasının avulu için kalıça ve çuvalları dokuyacaktır. Bir sene içinde halıları seccadeleri dokursa devamlı kalmak suretiyle kocasının yanına gelir. Eğer tamamlamadıysa bir-iki ay kaldıktan sonra babasının evine dönerek yarım kalan

³⁹⁷ Mehmet Emin Efendi, *age*. s.74

³⁹⁸ Mehmet Emin Efendi, *age*. s.136,137

³⁹⁹ Bacon, *age*. s.71

işlerini bitirir⁴⁰⁰. Yomut ve Teke kabileleri birbirinden kız alıp vermezler. Aralarındaki düşmanlık buna engel olur. Bir kızın mihr-i müecceli dokuz devenin bedelidir. Dul kadının mihri bunun iki katıdır. Bu durum aslında hayret edilecek bir husustur. Dünyanın diğer yerlerinde dul kadınlar bekaretleri kaybaldığı için mahsundurlar fakat burada ise böyle değildir. Karısı öldüğünde evlenmek isteyen bir erkek için kızlar ucuz değildir. En az yirmi otuz deve bedeli vermesi gerekmektedir. Bunlar için dullar daha pahalıdır. Yani dulluk kadınlar için bir küçüklük ifade etmiyor erkekler için ise yeniden evlenmek istediklerinde sorun teşkil ediyor. Evlenen delikanlının babası, oğlu için yeni bir avul yapmak zorundadır. Delikanlının ahbabları bu yeni avulun inşasında arkadaşlarına yardımcı olurlar. Gelinin çeyizi arasında bulunan çuvallar gayet zariftir ve en beğenilen halılar olarak kullanılırlar⁴⁰¹. Türkmenlerin erken yaşta evlenmelerinin iki sebebi vardır. Birincisi bülüğ çağına girdikten sonra çocukların ahlak dışı bir şeyler yapmalarını engellemektir. İkincisi ise erkenden çoluk çocuğa karışmalarını sağlayarak erkek evlat yetiştirmelerine imkan vermektir. Bir kişinin ne kadar çocuğu ve torunu fazla olursa onunla iftihar eder. Erkek evlat dünyaya geldiğinde ortalık bir düğün yerine döner ve bahşılar⁴⁰² gelerek çocuğun kavim ve kabilesine göre şiirler söylerler. Son olarak çocuğun bahadır olması için dualar edilir⁴⁰³.

Aile içerisinde yeni doğan çocuklara belirli isimlerden başkası takılmaz . Bu isimler baba, oğul ve torun arasında devam edip gider. Dedesinin ismini taşıyan

⁴⁰⁰ Mehmet Emin Efendi, age. s.52

⁴⁰¹ Mehmet Emin Efendi, age. s.54-57

⁴⁰² Türkmen kavimleri arasında dolaşıp saz çalan, şiirler, ağıtlar, destanlar söyleyen, dualar eden ve halk arasında saygı ve itibar gören gezici sanatkârlara denilir.

⁴⁰³ Mehmet Emin Efendi, age. s.60

çocuk daima büyük bir ilgi görür. Çünkü burada söz daima yaşlı kimselerin elindedir. Dolayısıyla büyüklere gösterilen ilgi ve saygı aynı ismi taşıyan küçüklere de gösterilir. Mesela çocuk babasının ismini almış ise “Ata can”, büyük babasının ismini aşmış ise “Dede can” diye isimlendirilir. Şu itibarla ilk etapta hafife alınacak bir söyleyiş tarzı gibi görünse de yaşlı olanların duygusallığı ve isminin daha sonrada yaşayacağını bilmeleri onları daha çok hayata ve ailelerine bağlamaktadır. Çocuğu beşikte yatırmak gibi bir adetleri yoktur. Onları salıncakta veya yatakta yatırdıklarından dolayı başları bizimkiler gibi değirmi değil sivri ve oval şekildedir. Çocuk altı yedi yaşından itibaren ata binmeye ve silah kullanmaya başlar. Çöllerin tozuna ve zahmetine alıştırmaya çalışılır. Çocuk, on dört yaşına girdiğinde artık yetişkin insan muamelesi görmeye başlar⁴⁰⁴. Konar-göçerlerdeki adetlerden birisi de ekmek açıkta göz önünde bulunurken ondan bir parça ikram etmemek örlere aykırı bir davranış sayılır. Misafir nezaketen bir parça ekmekten alır ve sakalını sıvazlayarak “Allahu ekber” der. Tabi bu uzatılan ekmek küçük olmaz, neredeyse ekmeğin yarısı kadar olurdu⁴⁰⁵.

Avrupa’da tatlı ve meyveler yemekten sonra yenmesine rağmen burada tam tersi olarak önce tatlı ve meyveler yenilir daha sonra asıl yemek yenmeye başlanır. Sofra ilk etapta dut, kayısı, kavun gibi dönemin çeşitli meyveleriyle süslenir. Daha sonra Ruslar’ın “toffee” dedikleri bir çeşit tatlı yenilir. İçerisinde çeşitli meyve çekirdekleri vardır. Kaymağın da Hive çöreklerine batırılıp yenmesi ağızda güzel bir tat bırakır. Yemekler arasında en lezzetlilerinden birisi de Özbek pilavıdır. Bu pilavın altında kızartılmış et parçaları bulunur, yağda mis gibi bir koku verir. Buna bud

⁴⁰⁴ Mehmet Emin Efendi, *age.* s.60-62

⁴⁰⁵ Blocqueville, Henri De Couliboeuf, *age.* s.46

dolması ismini de verirler. Hiveliler pilavı çok severler. Hali vakti yerinde olanlar et suyu veya kavurma ile daima bu pilavı yaparlar. Bazen İstanbul'da yapıldığı gibi pirinç ile koyunun kaburgasını doldururlar. Yemekten sonra Acemler'in kullandığı bir çeşit nargile içilir. Birkaç nefes çektikten sonra kişi yanındakine nargileyi uzatır. Bu esnada dumanın çıktığı delik parmak ile kapatılır⁴⁰⁶. Çölün güçlü kokusu ve iç karartan manzarası ne buruna ne göze hoş gelir. Ağaçtan yapılan, yiyecek konulan kaplar kullanılır. Yolculuk esnasında yiyeceklerin idareli kullanılması gerekir. Külde mayasız pişirilen ekmek daha çok olur ve kolay sindirelemediği için mideyi daha çok tok tutar⁴⁰⁷.

Han, Wambery Hive'de kaldığı zaman zarfında ona belirli bir miktar para tahsis etmiştir. Halk onu bu görüşmeden sonra daha da benimsemiştir. Artık Wambery için bütün Harezmi yolları açılmıştır. Orta Asya'da sıradan bir ziyafette bile misafirin önüne çeşitli renklerde ipekliden dokunmuş, genellikle yemek artıkları bulaşmış kirlili bir sofraya serilerek iki kişiye yetecek ölçüde ekmek konulması adettendir. Misafir kendisi için hazırlanmış bu yemeklerden mutlaka birkaç lokma yemelidir. Çabuk doyan kişinin yaratılışında bir eksiklik olduğu kabul edilir. Bu ziyafette yeterli miktarda yemek yenir, havuç, şalgam, turp gibi sebzelerin yanında bir kilo pirinç yarım kilo iç yağ tüketilir. Ayrıca üzerine 15-20 fincan çay içilir. Bu tür ortamlarda yemekten kaçınmak adetlere aykırıdır ve ev sahibine hakaret etmiş gibi kabul edilir⁴⁰⁸. Çok lezzetli kavunlar da burada yetişmektedir. Kahvenin ismi dahi bilinmez. Tütün ise buralara Ruslar vasıtasıyla girmiştir fakat yeterince rağbet

⁴⁰⁶ Mac Gahan, age. s.192

⁴⁰⁷ Wambery, age. s.80,81

⁴⁰⁸ Wambery, age. s.114,115

görmemiştir. Ayrıca Hindistan'dan gelen bir cins çay kullanılır. Bu çay semaverde kaynatılmaz. Bir nevi ibrikte kaynatılır. Keyif verici maddelerden sadece tömbekiği tanır ve ekerler. Buhara'dan gelen tömbekiği daha değerli sayarlar. Bir su kabağına iki kamış geçirmek suretiyle nargile yaparlar. Fazla olarak bir deliği vardır. İcabında nargile içinde bulunan dumanı üfleme için işe yarar. Nargile içerken bu deliği parmaklarıyla tıkarlar. Sonra dumanı bu delikten dışarı üfleyerek nargileyi yanlarında bulunan adama ikram ederler. Nargilenin ismi "çelim"dir. Bir çelim ile 15 kişi keyiflenebildiği gibi bir kase ile de on adam çay içer. Nargile içmek haramdır ve muhtesip görürse birkaç değnekle cezalandırabilir. Fakat kibar ve itibarlı sınıflar nargile içerler⁴⁰⁹. Uzun ve yorucu çöl yolculuğunda yemek sıkıntısı haliyle olmaktadır. Ekmek ihtiyacını karşılamak için yanlarında taşıdıkları unu çıkarıp çevredeki yüksekçe bir kum tepesiğini kazıp fırın yaparlar. Kuru ot ve dikenleri yakıp fırını kızdırırlar. Yanlarında bu iş için taşıdıkları tekne vardır. Teknede yemek yer ve atlara su verirler. Teknede hamur yoğurup kızgın kuma sokarak pişirirler. Eğer bunu mayasız yaparlarsa çiğ ve hazmı güç olur⁴¹⁰. Ekmek yoğurdukları tekne ile daha sonra hayvanlara su vermeleri onların temizlik seviyesini göstermesine rağmen bu uzun yolculukta yanlarına fazladan eşya almamak ve yükü artırmamak için bu yola başvurdukları düşünülebilir.

Türkmenlerin adetleri çok eski zamanlardan kalmıştır. Kişisel özgürlüklerine olabildiğince düşkünlüdürler. Destanlardan bu durum kolayca tespit edilebilir.

⁴⁰⁹ Mehmet Emin Efendi, *age.* s.114,115

⁴¹⁰ Mehmet Emin Efendi, *age.* s.95

Türkmenler Avrupalılar'dan birisinin aralarına girmesini olabildiğince engellemeye çalışırlar. Avrupalılar'la ilişkiden kaçınırlar⁴¹¹.

Orta Asya ahali içinde en cesur olanları Türkmenler'dir. Ataları gibi onlarda yazın yüksek yaylalara çıkar kışları ise ovalarda geçiriler. Kuzey ve batıda Ceyhun kıyılarını, doğuda Afganistan ve güneyde İran hudutlarını mesken tutarlar. Türkmenlerin hepsinde tek bir yiyecek ve giyecek yoktur. Bu bölgesel değişiklikler arz etmektedir. Hazar denizinin kıyısında olanlar balık tutarak onunla geçimlerini sağlarlar. İç bölgelerde bulunanlar ise besledikleri koyun sürüleri ile geçimlerini idame ettirirler. Çok eskiden beri İranlılar'dan yakaladıkları esirleri Hive ve Buhara'ya götürürler ve bu adetlerine devam ederler. Türkmen kabileleri çok farklı bölgelerde iskan olunurlar. Sürekli göç ederler. Bazen üç-dört bin bazen de on-on beş bin çadır bir bölgede bulunur⁴¹². Hive'de yerleşik Türkmenlerin haneleri çöp ve kamıştandır. Bu haneler tehlike anında kendilerine siper olabilecek ağaçların arasında değildir. Bu yüzden herhangi bir saldırıya karşı doğal bir korunaktan mahsundurlar. Bu hanelerin çoğu kerpiçten yapılmıştır. İki oda ile ahırdan ibarettir. Her hanenin bir iki çadır vardır. Ahali yaz mevsiminde bu çadırlarda kalmaktadır. MacGahan'a göre, bu ahali ne medeniyetin gereklerini yerine getirerek rahat bir yaşam sürmekte ne de bedevi bir yaşam tarzını benimsemektedirler⁴¹³. Yani iki yaşantı şeklinden de bir takım öğeleri kendi bünyelerine katmışlardır.

⁴¹¹ Wambery, age. s.60

⁴¹² Mac Gahan, age. s.110

⁴¹³ Mac Gahan, age. s.214

Konar-göçerlerin her avulunda gelinlerin getirdiği veya hane halkının dokuduğu beş-altı mükemmel çuval bulunur. Göç esnasında evin eşyaları bu çuvalların içine koyulur. Ayrıca her avulda birkaç çuval pirinç ve buğday bulunur. Gürgan taraflarında oturan Türkmenler genellikle pirinç tükettikleri için avullarında çuval çuval pirinç vardır. Tahıl söz konusu olunca aklımıza değirmen gelebilir fakat Asya'da su ve yel değirmeni bilinmeyip her avulda elle çevrilen bir el değirmeni bulunmaktadır. Bir avul içerisindeki eşyalar, dökme demirden Rus işi biri büyük diğeri küçük iki kazan, ağaçtan yapılmış iki tük yemek tabağı ve bir iki tahta kaşık ve zengin avullarda bir çay ibriği ile bir tane çay kasesinden ibarettir. Türkmen kadınları Moğol, Tatar ve Kafkas ırklarından daha güzeldir. Kadınlar uyuşuk ve çekingen olmayıp atılgan ve beden kuvvetleri yönünden iyi durumdadırlar. Misafirin bulunduğu avulda beraber yatarlar. Kadınlara misafirlerden birisinin kem gözle bakması durumunda kadının eli hançer ve buna benzer savaş aletlerini tuttuğundan dolayı istenmeyen bir durum meydana gelebilir. Batı medeniyetinde kadınlara iltifat olarak kabul gören bazı söylemler burada pirim görmez. Harem ve selamlık buralarda da geçerlidir. Çocuklar önce aile içi haremde eğitim görürler. Erkekler daha sonra selamlıkla ilgili uygulamaları öğrenirler. Türkistan ve diğer çöl kavimlerinde kadınlar ve erkeklerin bir arada bulunmasından mahremi bir durum meydana geldiği görülmemiştir. Ola ki zina edildiği ispatlanmış olsun. Onları recm edilmekten kimse ne kurtarabilir ne de kurtarmaya tenezzül edebilir. Çocuklarını mert ve kuvvetli bir şekilde yetiştirirler. Terbiyesini ona göre verirler⁴¹⁴. Türkmenler arasında büyüklere sonsuz saygı gösterilirdi. Onların tecrübesine güvenilir ve doğru yolu göstereceğine mutlaka inanılırdı. Oğuz Han'ın oğlu Kün Han'ın tahta geçtikten sonra babasının büyük vezirine söylediği: “Siz hangi işi uygun görürseniz, ben onu

⁴¹⁴ Mehmet Emin Efendi, age. s.57-59

yapayım” demesi, onların bilgeliği ve yol gösterici kimliğine olan inançtan kaynaklanıyordu⁴¹⁵.

Türkmenler ailelerinden değerli birisi öldüğü zaman bir yıl boyunca yas töreni yaparlar. Ağıtçı kadınlar gelerek ağıtlar söylerler. Bu törende yas tutması gereken ölünün tüm yakınları hazır bulunur. Fakat ağıtçılar geldiğinde yapmakta oldukları işlerine de devam ederler. Ağıtçılar, ölüye duyulan sevgi ve özlemle ilgili onun yiğitlik ve güzelliklerini feryad-ü figan ederek söylerler. Bu esnada orada bulunanlar çubuğunu tüttürür, silahını parlatır veya yemeklerini yerler. Kadınlar çadırların içinde ağıtçıların feryadlarına ahenkle katılırlar. Bir yandan da yün tarar, mekik çevirirler. Ölünün dostlarından olanlar ölüm haberini birkaç ay sonra alsalar dahi bu törenlerde en az bir kere bulunmaları gerekir. Yas törenleri gece yapılır. Ziyaretçi geldiğinde geldiğini çeyrek saat kadar bir süreyle bağırarak duyurur. Ölen kişi “batur” ise yani bahadır ünvanı kazanmış ise mezarı üzerine topraktan tepe yapılır. Bu tepelere “yuzka” adı verilir. Her Türkmen’in bu mezarın üzerine en az yedi kürek toprak atması gelenektir. Bu yuzkaların çevresi altmış, yüksekliği yirmi beş-otuz ayak olacak şekilde oluşturulur. Geniş çöllerde bu mezarlar çok uzak mesafelerden görülür. Her tepe, içinde gömülü bulunan kişinin adıyla anılır. Türkmenler, Hindistan-İran ve Çin-Rusya arasındaki ticaretin gelişmemesinde veya sekteye uğramasında olumsuz etkilerde bulunmuşlardır⁴¹⁶. Ölüler için ziyafetler verildiği gibi ekmekler de dağıtılır⁴¹⁷. Bu ticari hayatın sekteye uğratılması Rus işgali

⁴¹⁵ Ebu’l Gazi Bahadır Han, age. s.43

⁴¹⁶ Wambery, age. s.59,60

⁴¹⁷ Wambery, age. s.91

evresinden önce görülmemiş bilakis, Türkmen topraklarının güvenli olması hasebiyle bu yollar tercih edilmiştir.

Ebu'l Gazi'nin Şecere-i Terakime'sinde, Oğuz Han öldükten sonra mallarının adaletle paylaşılması için bir kurultay toplanmış ve herkese gerektiği miktarda bazı mallar verilmiştir. Kurultayda bir direk üzerine altın tavuk ve diğer direk üzerine gümüş tavuk tutturulmuş ve bunu vuranlara bazı hediyeler verilmiştir⁴¹⁸. Geleneklerine bağlı olan halk, bunu daha sonraki kurultaylara ve kimi şenliklerde yaşatmışlardır. Türkmenler de diğer memleketlerdeki gibi insanlar kırk yaşına geldiklerinde elden ayaktan çekilmezler. Yani henüz işleri bitmemiştir. Başka milletlerin otuzlu yaşlarındaki delikanlıları gibi hala dinç ve merttirler. Her kavmin ayrıca bir mezarlığı yoktur. Bunlar konar-göçer bir hayatı benimsediklerinden dolayı buldukları yere derin bir mezar kazarlar. Eğer ölen kişi savaş neticesinde ölmüşse yığınak yapılan tepenin üzerine beyaz bir bayrak dikilir. Araplarda olduğu gibi sesli ağlama adeti Türkmenlerde de vardır. Türkmenler sadece din ulularının mezarlarına değil bir özelliği olmayan mezarlara dahi orda yatan kişinin kim olduğuna bakmadan gerekli saygıyı gösterirler. Bu o bölgede bir zamanlar konulup göçüldüğünün bir kanıtı olarak içlerinde daima yaşar ve bu ıssız çölleri geçerken adeta bu mezarlara sığınır⁴¹⁹. Ayrıca bu mezarlar uzun çöl seferlerinde yol gösterici bir role de bürünürler. Onların vasıtasıyla yönlerin bulunması kolaylaşır ve çölde kaybolma riski azalmış olur. Çölde yol bulma bahsine ek olarak demir kazık denilen yıldız da mühim bir rol oynar.

⁴¹⁸ Ebu'l Gazi Bahadır Han, age. s.43,44

⁴¹⁹ Mehmet Emin Efendi, age. s.64

Yapılan davetlerde davet sahibi, çadırının önüne birkaç kilim parçası serer. Daha özenli bir kimse ise birkaç halı açar ve davetliler gruplar halinde otururlar. Bu halkaların arasına tahtadan yapılmış kaplarla (kavata) yemekler konulur. Kavataların içine konulan yemeğin miktarı kişi sayısına göre ve bunların yaşlarına göre ayarlanır⁴²⁰. Türkmen toprakları arasında seyahat eden kişiler zengin olsalar dahi kendilerinin bilinmesinin istemezler. Çünkü burada en yakın kişiler dahi bu durumu öğrenince fırsattan yararlanmak isteyebilir. Zengin olan hacılar dahi ihtiyat olsun diye yayan bir şekilde yol alırlar. Develerin üzerine konulan mahfeler vasıtasıyla rahat bir yolculuk temin edilebilir. Karşılıklı iki kişinin durması dengeyi sağlar. Fakat bu deve için büyük bir ağırlık oluşturur⁴²¹.

Türkmenler arasında seyahat eden Ogorodnikov'a göre, eğer bir yolcu tanımadığı bir köy gelip, birinci evin karşısından geçerek ikinci eve konuk olursa, birinci evin sahibi çok üzülürmüş. Bu türden misafir kabulleri aile için devletliliğin simgelerindendir. Bir kişiyi tanımak istediklerinde "Devletli aileden çıkmış mı?" diye sorarlar. Aile durumuna bakarak , o kişinin edep ve terbiyesini belirlemeye çalışırlar⁴²². Ev sahiplerine mizman denilir. Ev sahipleri misafirlerinin şereflerine koyun kesecek kadar değer verir. Büyük ikram gösterirler⁴²³. Haneye gelen misafirlere terlik verilir⁴²⁴. Türkmenler konuklarına saygı göstermek için yanlarından ayrılırken kendileri de onlara uzunca bir süre katılırlar. Onları yolcu ederler⁴²⁵.

⁴²⁰ Wambery, age. s.74

⁴²¹ Wambery, age. s.76

⁴²² Doğar, Erden Er, "Aile ve Birey", Türkmenistan'da Toplum ve Kültür, Ankara, 1998 s.91

⁴²³ Mehmet Emin Efendi, age. s.115

⁴²⁴ Mac Gahan, age. s.192

⁴²⁵ Wambery, age. s.77

Bunun sebebi ise Türkmen konukseverliğini yaşatmak ve ileride birisiyle karşılaştıklarında bu tür bir şikayet duymak istememelerinden kaynaklanmaktadır.

Mehmet Emin Efendi'den evvel Harezm'e hiçbir Osmanlı gelmemiştir⁴²⁶. Bu sebeple ona çok büyük ikramlar da bulunmuşlar ve Osmanlı Devleti hakkında kendisinden bilgiler almışlardır. 1878'li yıllarda burada bulunan Mehmet Emin Efendi, divan beyliğinde iken bir istekte bulunduğu uşak söylediğini anlamamış bu vesileyle kendisinde bir eksiklik olduğunu düşünmüştür. Sonra affedilmek için Mehmet Emin Efendi'nin yanına gelmiş. O da affettiğini bildirmesine rağmen divan beyinin de kendisini affetmesi için onun eline bir tezkere yazıp vermiştir⁴²⁷. Bu ilginç olayın divan beyinin korkusundan kaynaklandığı düşünülebilir. Fakat başlangıç noktası itibariyle misafire gösterilen saygı ve hürmetten ileri gelmektedir.

Mehmet Emin Efendi Gümüštepe'de bulunurken Gazi Osman paşanın Plevne'de Ruslar'ı perişan ettiği haberinin gelemsi üzerine bütün ahali onu ziyarete gelmiştir. O da bu konu ile ilgili bir açıklama yaparak, Ruslara karşı Türkistan halkının tek bir çatı altında birleştikleri takdirde başarılı olacaklarını aksi takdirde bura halkının er geç Ruslar'ın egemenlikleri altına gireceğinin ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Onlar dahi bu fikre katılırlar fakat bunu tahsis edecek dirayetli bir kimsenin yokluğundan hayıflanırlar. Ayrıca bunu ancak halife-i müsliminin ihdas edeceğini ayan beyan ortaya koyarlar. "Mezkur şahsın buralara gelmesi ve halkın zat-ı alisine olan güvenini görmesi durumunda ise kendisinin buralar için elinden

⁴²⁶ Mehmet Emin Efendi, age. s.64

⁴²⁷ Mehmet Emin Efendi, age. s.128

gelen her şeyi yapacağı kabildir” diyerek görüşlerini belirtirler⁴²⁸. Dikkat edilecek husus, Osmanlı ile aralarında kurdukları bağdır. Onlar, Osmanlı'nın kendileri gibi Türk soyundan geldiğini ve müslüman olduğunu biliyorlardı. Fakat iletişimsizlikten ve mesafeden dolayı bir bağ kurmak mümkün olmamıştır.

Türkmen'lerin yaşadıkları alanlar hacıların veya hacı adaylarının mecburi geçiş güzergahında idi. Onlar hacıları yanlarına alarak hanelerine götürmeyi büyük onur sayarlardı. Misafirler çadırların yanına geldiğinde gelenekler gereği çadırın etrafında iki kez dönülür ve içeri ondan sonra girilir⁴²⁹. Hacılara büyük ikramlarda bulunurlar. Hayır dualarının almak için birbirleriyle yarışarlardı. Türkmenler konuklarına saygı göstermek için yanlarından ayrılırken kendileri de onlara uzunca bir süre katılırlar. Onları yolcu ederler. Bunun sebebi ise Türkmen konukseverliğini yaşatmak ve ileride birisiyle karşılaştıklarında bu tür bir şikayet duymak istememelerinden kaynaklanmaktadır⁴³⁰. Onlar için bir yaşam tarzı haline gelen savaşlardan başarılı olarak dönen askerlere işlemeli hilatlar verirler. Zaferden dönen atlıların yanında mutlaka esirler vardır. Bunlar arasında kadınlar ve çocuklar da bulunur. Savaş alanında öldürülmüş olanların başları da bir torbanın içinde buraya getirilir. Getirilen bu esirler Han'a ve bazı ileri gelenlere takdim edilir. Bu kelleler nisbetince kendilerine armağanlar verilir⁴³¹. Bu şekilde ödül vaad edilmesi onları savaşlara motive ettiği gibi daha saldırgan ve coşkulu olmalarını sağlamaktadır.

⁴²⁸ Mehmet Emin Efendi, *age.* s.65

⁴²⁹ Wambery, *age.* s.62

⁴³⁰ Wambery, *age.* s.77

⁴³¹ Wambery, *age.* s.123

Türk boylarının hepsi de suyu mukaddes kabul etmişlerdir. Su ile ilgili çeşitli efsaneler, masallar, atasözleri vardır. Kuraklık olduğu dönemlerde de bunu önlemek için yağmur çağırma törenleri yaparlardı. Bu “yada taşı” ile gerçekleştirilirdi. Türkmenler bu törene “Syuyt hatın” veya “Syuyt gazan” derlerdi⁴³². Türkmenler arasında adalet çok önemli bir yere sahiptir. Katlin cezası diyettir. Eğer bu olmazsa kısas uygulanır. Diyet ödenmezse öldürülenin varisleri mutlaka katili bulup öldürürler. Asya çöllerinde mevcut siyasi oluşumların bu tip olaylarda pek hükmü yoktur. Buralarda töreler ve yasalar hakimdir. Bu bakımdan üzerinde bir maktulun kan hakkı olan bir şahsı kimse kolay kolay koruyamaz. Nereye gitse kövülür anası babası bile evine almaz. Bu vesileyle katil uzun zaman kaçtıktan sonra öldürülenin akrabasına başvurur ve başını onun öntüne koyar. Kısas er veya geç gerçekleşir⁴³³. Burada kim olursa olsun haksız olan kişiye kimse tarafından pirim verilmemektedir.

Aile arasında bağlar çok kuvvetlidir. Savaşlarda dahi birbirlerini kollarlar. Eğer birbirlerine düşkün olmadıkları aileleri tarafında sezilir veya duyulursa çocuklarından hangisi olursa olsun onlara beddua etmekten geri kalmazlar ve “başına külah yerine türme⁴³⁴ koy” , “halis kan ata binmeyip kadınlar gibi develere bin!” diye serzenişte bulunurlar⁴³⁵. Halk arasında kimi sözler tam olarak söylenmez. Bu onların işlerini daha kısa yolla halletmek istemelerinden kaynaklanıyor diye düşünülebilir. Halk arasında oymak kelimesi “omak” olarak geçmektedir. Kişiler arasındaki konuşmalar: “ İlinin omağı nedir ?” diye geçmektedir. Omak; oymak, kabile manasına gelir. Türkmenlerin oniki, yüzlük ve yirmidört oymak demeleri bu

⁴³² Koçar,Çağatay, I. Uluslararası Karacaoğlan ve Çukurova Halk Kültür Sempozyumu Adana,, 1990, s.590

⁴³³ Mehmet Emin Efendi, age. s.88

⁴³⁴ Kadınların başlarına bağladıkları çevreye denilir.

⁴³⁵ Mehmet Emin Efendi, age. s.73,74

yönden değerlendirilmelidir⁴³⁶. Yaşlı kimselere çok hürmet edilir. Çünkü onları dengeleri sağlayan ve yol gösteren kişiler olarak kabul ederler. Hive şehrinde Uluğ Kervansaray hanı yaşlı ve hatırlı insanların uğrak yeridir. Bu yüzden ziyaretçiler burada at üzerinde dolaşmazlar. Çarşıda yaşlı ve hatırlı adamlara rastlayınca attan inip selam vermeleri töreleri gereğidir⁴³⁷. Türkmenlerin bulunduğu yerlerin hepsinde dua edildikten sonra mutlaka adet üzere hediyeler verilir. Bura halkı birkaç yüz yıldan beri Özbekler'le yan yana yaşar. Fakat bu iki topluluk aynı soydan gelmesine ve aynı dili konuşmasına rağmen komşularının ahlak ve adetlerinden hiçbir şey almamışlardır⁴³⁸.

3. KILIK KIYAFET

Türkmenlerin kılık kıyafetleri eski Türk kıyafetlerine benzemektedir. Konar-göçer yaşam tipini benimsemeleri nedeniyle sürekli olarak doğa şartlarıyla mücadele halinde idiler. Bu da doğal olarak her türlü sosyal hayatlarına yansdığı gibi kıyafet hususunda da kendini göstermiştir. Kıyafetler tamamen gösterişten uzak ve sadedir. Buna paralel olarak bir takım süs eşyaları da bu elbiselerin üzerinde görülür. Giyimlerinde Kazaklar'ın, Ruslar'ın, Buharalılar'ın izlerine rastlanır. Fakat kendilerine özgü bir stilleri vardır. Erkekler ve kadınlar kapalı bir giyim tarzını benimsemişlerdir. Bunda doğa şartları kadar İslâmi çizgiler de kendini belli eder.

⁴³⁶ Ebu'l Gazi Bahadır Han, *age*. s.48

⁴³⁷ Mehmet Emin Efendi, *age*. s.123

⁴³⁸ Wambery, *age*. s.104

Giyim tarzı genel olarak Kazaklardaki gibi pantolon, gömlek ve kaftandan oluşur. Türkmen erkekleri Buhara'da dokunan sarı ve siyah çizgili giyecekleri tercih ederler ve koyun derisinden uzun şapkalar giyerler. Ayaklarda yüksek topuklu çizme yerine sandal veya magosen benzeri ayakkabılar olur. Deri eşyaları arasında uzun kollu paltoları da vardır. Bunlar İran ve Afganistan'da giyilen pustinlere benzer. İyi havalarda deri tarafı, yağmurlu ve karlı havalarda ise kürk tarafı dışa çevrilerek kullanılır⁴³⁹. Türkmenlerin en önemli giyim eşyaları koyun, kuzu, keçi ve deve yününden imal edilmektedir⁴⁴⁰. Hayvancılıkla uğraşan bütün kavimler doğal olarak o hayvanın beraberinde getirdiği bazı ürünlerden de faydalanıyordu. Bilhassa Orta Asya Türk tarihi yaşam biçiminde bu durum kendini fazlasıyla göstermekteydi. Ata bindikleri ve sürekli hareketli oldukları için çizme ve pantolon giymek zorunda idiler. Bunlarda genel olarak hayvan ürünlerinden yapılıyordu⁴⁴¹. Türkmenlerin giydikleri çizmelerin içi keçeli olur. Şalvar, mintan, cüppe gibi kıyafetleri de vardır. Ayrıca üstten giyinmek üzere koyun derisinden paltolar da bulunurdu. Türkmenler "takke"ye kalpak derlerdi. Bunların da koyun derisinden yapılmış olanları makbuldü. Çöl ortamında çabuk bitlenildiğinden dolayı halk bundan kurtulmak için saçlarını kazıttı. Blokvil, onların arasında olduğu zamanlarda elbiselerini sık sık yıkamasına rağmen Türkmenlerde böyle bir temizlik anlayışı yoktu. Onlar mintan veya şalvarlarının üzerindeki bit ve haşerattan kurtulmak için ateş veya ocağın üzerinde silkelemeyi yeterli görürlerdi⁴⁴². Blokvil'in temizlik hususunda gösterdiği bu itina Türkmenler tarafından garip karşılanmıştır. Çünkü onlar doğa şartlarıyla savaşmaya alışmışlardı.

⁴³⁹ Bacon, *age.* s..56

⁴⁴⁰ Kafesoğlu, *age.* s.319

⁴⁴¹ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara, 1991,s.162,163

⁴⁴² Blocqueville, Henri de Couliboef, *age.* s.47

Türkmenler dizlere kadar inen ve bel kısmı bir kuşakla boğulan geniş bir şalvar giyerler. Mintanları yakasız olup sağ tarafı boylu boyunca açıktır. Mintan, şalvarın üzerinde kalçalara kadar uzanır. Bunun üzerine bir veya birkaç tane uzun, önü açık, göğüste birbiri üstüne gelen cüppeler giyerler. Kaftan da diyebileceğimiz bu elbiseler bellerinden pamuk veya yünden yapılmış bir kemerle boğulur. Elbiselerin yenerleri uzun ve geniştir. Başlarında hiç saç görülmez. Sadece küçük bir takke geçirirler kafalarına. Bunu “kalpak” denilen koni şeklinde yukarıya doğru darlaşan bir başlık tamamlar. Bu “kalpak” ya kuzu derisinden ya da koyun derisinden yapılır. Avrupa’da bu Astrahan olarak bilinir. Ayakkabılar Avrupa terliğine benzer tarzda yapılmış olup tabanı deve veya at derisindedir. Yünden örülmüş bir iple ayağa sıkıca bağlanır. Ayrıca kışın ve ata bindikleri zaman ayaklarına çizme geçirirler. Kadınlar da çizme giyer. Ayakkabıyı giyinmeden önce keçe gibi bir dokuma ayaktan başlanarak diz kapağına kadar dolanır. bu aynı zamanda şalvarın düşmemesini de sağlar. Bunun üzerine yumuşak fakat oldukça kalın keçeden yapılmış bir çizme ve bunun üzerine de deriden yapılmış dizlere kadar varan bir Kazak çizmesi giyerler. Çizmenin dikişi içten, ökçesi yüksek ve deri olup bir franktan daha büyük olmayan bir demir parçası ile ökçesi sağlamlaştırılır. Çizmeler kullanılmadan önce iyice yağlandığı için su geçirmezler. Türkmenler yanlarında daima hançer ve tüfek taşırlar. Silahlar kemerin yan tarafına bir kayışla veya sıırımla asılır⁴⁴³.

⁴⁴³ Blocqueville, Henri de Couliboef, *age*. s.49

Akik taşlarını bazı delikanlılara da takarlar. Fakat genelde erkekler asla ziynet eşyası taşımazlar. Akik taşı broş olarak kullanılır ve gömlek yakalarını birleştirmeye yarar⁴⁴⁴. Vahalarda kılık kıyafet konar-göçerlerinkine benzer. Hive’de erkekler koyun derisinden uzun şapkalar giyerler⁴⁴⁵. Hive sokaklarındaki Özbekler de sarık biçiminde büyük kalpak takıp, kalın tabanlı güderi çizme ve uzun bir gömlek giyerler⁴⁴⁶. Kadınlar, Türkistan’da erkekler gibi kırmızı renkli ipek gömlek giyerler. Türkmen kadınlarının süsleri bundan ibarettir. Wambery, yaşlı hatunların ve genç kızların bol, geniş ve topuklara kadar uzanan bu tür giysiler giymelerini garip karşılar. Düğün ve bayram günlerinde kadınlar bu uzun gömleklerine şal sarıp iki ucunu sarkıtırlar. Bu giysilere özgü sarı ve kırmızı renkli çizmeleri vardır. Bu çizmelerin burunları kalkık ve ökçeleri yüksektir⁴⁴⁷. Kadınların elbisesi ayak bileğine kadar inen ve oradan darlaşan bir şalvardan ve orada darlaşan bir şalvardan ve yine ayak bileklerine kadar uzanan geniş bir fistanndan ibarettir. Fistanın ön kısmında oval şeklinde düz gümüş parçaları bulunur. Bunlardan bazıları kırmızı ve akiklerle süslenmiş ve altı sıra halinde işlenmiştir. Kadınlarda tıpkı erkekler gibi diz kapağından aşağıya kadar uzanan kaftanlar giyerler. Yalnız evli kadınlar fistanlarının üstüne kemer bağlarlar⁴⁴⁸. Kadınlar, Rus malı mendillerden 15-20 kadarını başlarına sararlar, bol rubalı kaba çizmeler giyerler⁴⁴⁹. Kadınlar perçemlerini iki yanından yanaklarına, çeneden aşağıya doğru salarlar. Saçların geri kalan kısmı omuzlarından aşağıya doğru sarkar. Başlarına yuvarlak fes giyerler. Fesin üzerine topuklara kadar inen ipek veya pamuk tülbent takarlar. Üzerine gümüş plakalar dikilmiş üç parmak

⁴⁴⁴ Blocqueville, Henri de Couliboef, *age*. s.52

⁴⁴⁵ Bacon, *age*. s.65

⁴⁴⁶ Wambery, *age*. s.118

⁴⁴⁷ Wambery, *age*. s.56

⁴⁴⁸ Blocqueville, Henri De, Couliboef, *age*. s.50

⁴⁴⁹ Wambery, *age*. s.118

genişliğindeki desenli bir kumaş parçası fesin alt tarafından bağlanır ve sırtta düğümlenir. Tülbentin ucu çenenin altından, sağdan sol tarafa doğru geçirilir ve başın sol tarafına gümüş zincirli bir çengelle tutturulur. Türkmen kadınları Ermeni kadınları gibi istediği zaman tülbentini çenesine veya dudaklarına doğru çeker. Kadınların en çok hoşlandıkları süs eşyası bilezik, gerdanlık, küpe yerine kulağa ya da buruna takılan halkalarla göğse iliştilen hamaylılardır⁴⁵⁰.

Küpelere saf gümüşten yapılmıştır ve üçgen şekildedir. Üzerlerine altınla arabesk motifler işlenmiş ve ortalarına sarı veya kırmızı bir akik taş konulmuştur. Üçgenin alt tabanından sarkan beş santimetre uzunluğundaki zincirlerin ucunda küçük, ince, eşkenar dörtgen şeklinde gümüş varaklar sallanır. Üçgenin yukarı kısmında üzerine küçük bir gümüş zincirin lehimlediği bir çengel bulunur. Oltaya iğnesine benzeyen çengel kulak deliğine geçirilir. Gümüş zincir yukarıya alınır ve başlığa iliştilir. Bunun sebebi takriben 200 gr ağırlığında olan küpelerin yükünün tamamen kulaklara asılmasına engel olmaktır⁴⁵¹. Bilezikler oval şekilde olup tek parçadan yapılmıştır. Genişlikleri farklıdır. Çok defa iki veya üç parmak eninde olurlar. Bilezik bir sabun yardımıyla bileğe geçirilir. Bir bileziğin ağırlığı 250-300 gr arasında olup diğer bütün takılar gibi üzerine altın motifler işlenmiş ve akikler yerleştirilmiştir. Bu bilezikler gümüşten yapılır. Gerdanlıklar diğer süs eşyaları gibi eski motiflerle süslenir. Aralarındaki fiyat farkı yüksektir. Genellikle boynu çevreleyen eğilip bükülebilen bir çemberden ibarettir. Yan tarafında açılıp kapanmasını temin eden bir sürgü vardır. Bu çemberin altına, göğse doğru uzanan el büyüklüğünde, sanatkarane süslenmiş ve dilimlere bölünmüş madeni bir levha

⁴⁵⁰ Wambery, age. s.56

⁴⁵¹ Blocqueville, Henri De, Couliboeuf, age. s.50

asıdır. Baklava şeklindeki her dilime yuvarlak veya dört köşeli bir akik taşı yerleştirilmiştir. Madeni levhanın alt kısmına takılan zincirlerin ucunda küçük, yassı ve gümüş yapraklar parıldar. Kurs da takılar arasındadır. Güneşe benzer ve yuvarlak olup kenarları tırtıklıdır. Kemere takılan kursun ağırlığı 250 gr ağırlığındadır. Mahfazaların, üstü küçük gümüş plakalarla süslenmiş ve meşinden bir bağa takılmıştır. Muskaların, tılsımların, Kur'an ayetlerinin konulması yarar. Hamaylı denilen bu üçgen şeklindeki mahfazanın kenarları çentik çentik süslenmiştir. Üçgenin ucu aşağıya doğrudur. Hamaylının üzerinde gümüş üzerine altın ve akik işlemelidir. Ağırlığı takriben 500 gr kadardır. Yaşlı kadınlar düğünlerde, bayramlarda başlarına taşlar takarlar. Bunlar takriben kırk santim yüksekliğindedir. Yukarıya doğru gittikçe genişleyen tacın üst kısmı sahtiyandan yapılmış ve kırmızı renkte bir kumaşla kaplanmıştır. Kumaşın üzerine, uçlarında eşkenar plakaların sallandığı gümüş zincirler takılmış, bunların arasına da sıra sıra altın damlalar işlenmiştir. Tacın yukarı kısmında bulunan oymalar ve kürecikler başlığa tam bir taç görüntüsü verir. Başlığın yukarı kısmına tespit edilen yeşil veya sarı bir ipekten atkı koyu renkli ipeklerle süslenmiş olup, omuzlara kadar iner. Bu atkının yapılması için büyük emek sarf edilmektedir. Nakışlarla işlenen böyle bir atkının yapılması için iki kadın üç ay çalışmak zorundadır. Türkmen kadınlarının giydikleri elbiselerdeki hakim olan renk daha ziyade kırmızı, sarı ve koyu kırmızıdır. Kadınların su almaya giderken bu takılarının şıkırtısı kervanların çan seslerini andırır. Kadınlar çoğu kez kirli ve yırtık elbiseler giyinmişlerdir. Ailelerini beslemek için sadece bir torba tahılları vardır. Geceleyin örtüp yatabilecekleri herhangi bir örtüye sahip değillerdir. Buna rağmen uykuda bile ayrılmak istemedikleri bir yığın eşya ile donanmışlardır. Kadınlar üzerleri nakışlı, kırmızı ve mor renkleri tercih ederler. Resmi durumlarda

başlıklarının üzerine kolları arkada bağlanmış bir palto örterler. Bu tarz vahada oturanlar tarafından dışarı çıkarken yüzlerini kapatmak için kullanılır. Fakat Türkmen kadınları yüzlerini kapatmazlar. Gümüş mücevherler vahada yaşayanlara göre çok daha incelikli işlenmiştir. Boyunlarına içlerinde muska bulunan süslü silindirlerden meydana gelen özel gerdanlıklar takarlar⁴⁵².

Çocuklar, bütün mevsimlerde sadece ipekten veya pamuklu kumaştan biçilmiş bir gömlek giyerler. Gömlekler ailenin mali gücüne göre gümüş yapraklarla veya başka şeylerle süslenmiştir. Başlarında iğne oyası ile işlenmiş bir takke vardır. Takkenin üzerine gümüş bir levha dikilidir. Levhanın ortasında yükselen küçük bir halkanın içinden bir demet saç dışarıya taşar. Takkenin aşağı kısmından uçlarında gümüş levhalar bulunan incecik, zarif gümüş levhalar sarkar. Çocuklar on yaşına kadar bu takkeyi giyerler. Kızlar da tıpkı erkekler gibi giyinirler. Fark sadece elbiselerinin ayaklarına kadar uzanmasıdır. Saçları iki bölük halinde şakaklardan aşağıya doğru sarkar. Başın ortasında topuz yapılan diğer bir kısmı enseye iner. Kızların başları da ortada bir kısmı bırakılarak traş edilir ve saçları on iki yaşına gelince yıkanır⁴⁵³. Kızların takkeleri erkeklerinkinden farklıdır. Bun takkelerde ilaveten yünden veya siyah ipekten yapılmış kordonlar ve püsküller vardır. Bu ilaveler omuza ve sırtta doğru sarkar. Kızlar bu takkeleri diğer süs eşyaları ve takılarla birlikte ancak on beş yaşından on yedi yaşına kadar giyerler⁴⁵⁴.

⁴⁵² Bacon, age. 51-56

⁴⁵³ Blocqueville Henri De, Couliboeuf, age. s.52

⁴⁵⁴ Blocqueville Henri De, Couliboeuf, age. s.53

Özbekler'in giyim tarzları üç ya da dört koruyucu kattan oluşur. Elbiselerini birbirinin üzerine giyerler. Havalar sıcak olduğunda dahi üzerlerindeki çıkarmazlar. Kotları ipekten yapılmış olup leylak rengindedir. Gömleklere ise Ruslar'ınkine benzer. Kışın yüksek topuklu sarı renkli botların üzerinden pantolon ve gömlek giyerler. Bazı zenginler elbiselerinin kumaştan yaptırır. Fakat buna çok nadir rastlanır. Misafirlğe gittiklerinde en çok hoşlarına ayakkabılarını bir yere çıkarıp oturmak gelir. Kışın soğuğa karşı korunabilmek için kürk giyerler⁴⁵⁵. Hiveliiler başlarına kuzu derisinden saçaklı bir külah takarlar. Üzerlerine uzun donlar giyerler⁴⁵⁶. Hiveliiler üzerlerine topuklarına kadar uzanan bolca bir gömlek giyerler. Üzerine "çapan" denilen uzun bir don ve onun üzerine de "çekme" denilen başka bir don giyerler⁴⁵⁷. Kadınlar ise ince ve nefis kumaşlardan uzun donlar giyerler. Fakat donların arka tarafları adi kumaştan yapılır. Önlerinde ise değerli kumaşlar kullanılır. Başlarına gayet sivri ve uzun bir şey giyerler. Çarşıya çıktıkları zaman başlarına "çarşab" yerine bir çeşit tepelik koyarlar. Bu boylarını yüksek gösterir. Kadınlar yüzlerine peçe takarlar ve burunlarını delip halka geçirirler. Bu kullandıkları çarşablar yalnızca başlarını örtmeye yarar⁴⁵⁸.

4. EDEBİYAT VE DİL

Türkmenler, Amuderya'dan kuzey İran içlerine ve kuzey batı Afganistan'a kadar uzanan kıraç sahada yaşarlar. Burası Orta Asya'nın güneybatısını teşkil eder. Türkmenler, Oğuz Türkleri'nin Orta Asya'da kalan kısımlarıdır. Büyük bölümleri

⁴⁵⁵ Muravyev, *age.* s.159

⁴⁵⁶ Mehmet Emin Efendi, *age.* s.128

⁴⁵⁷ Mehmet Emin Efendi, *age.* s.137

⁴⁵⁸ Mehmet Emin Efendi, *age.* s.138

XI. yüzyılda güney batı Asya'ya gitmişlerdir. Tip olarak beyaz ırka benzerler. Lehçeleri Oğuzlardan inen diğer Türkler'e, İran'ın kuzey batısında ve Azerbaycan Cumhuriyetinde yaşayan Azerilere, İran'ın güneyindeki Kaşkaylar'a ve Türkiyeliler'e çok benzer⁴⁵⁹. Türkistan tarım bölgelerinde eski bir eğitim geleneği vardır. Bunlar küçük bir zümreyi oluşturmalarına rağmen yazılarıyla edebi konuları işlerler. V-VII. yüzyıllar arasında Orta Asya'da yaygın olan bu zengin Türk edebiyatına Çağatay edebiyatı denilir. Çağatay edebiyatı yirminci yüzyıla kadar etkisini sürdürür. XVII. yüzyıldan itibaren Fars edebiyatından etkilenen ayrı bir Özbek edebiyatı doğmuştur. XIV. yüzyılda kendi edebiyatları olan Türkmenler, XVIII. yüzyılda Çağatayca'yı bırakıp kendi edebiyatlarında Türkmen lehçesinedaha yakın bir dil kullanmaya başladılar⁴⁶⁰. Mehmet Rahim Han'ın kardeşi Seyyid Ahmet Atacan Tura, Çağatay dilinde şiirler yazan bir şairdir. Dibilgisi için bir kitap yazmıştır⁴⁶¹. XVIII. yüzyılın sonlarında Çağatayca'nın yanında kendisine yeredinmeye çalışan Özbek dili henüz başarılı olamamıştı. Türkmen dili için de aynı durum söz konusu idi. XVIII. yüzyıl eserleri Çağatay dilinin tesirinden kurtulmuş sayılmazdı⁴⁶². Hiveliler'in konuştuğu da çağatay dilidir⁴⁶³. İranlılar'ın (Farsça) dilinden tamamıyla farklıdır. Fakat bazı benzer kelimeler bulunmaktadır. Alfabelerinde seslerin değişikliği görülmektedir. Türkçe'ye benzer eklemeli bir dil kullanırlar. Anlaşılması zor ve hızlı konuşurlar⁴⁶⁴. XVIII-XIX. yüzyıllarda Türkistan bölgesi Rus işgaline uğradıktan sonra umumi edebi dilin yerini kabile lehçeleri tutar⁴⁶⁵. Kazanov'da bunu

⁴⁵⁹ Bacon, age. 28

⁴⁶⁰ Bacon, age. s.35

⁴⁶¹ Mehmet Emin Efendi, age. s.134

⁴⁶² Bennigsen, A-Lemercier, Quelquejay, C., Step'te Ezan Sesleri, İstanbul, 1981, s.26

⁴⁶³ Mehmet Emin Efendi, age. s.128

⁴⁶⁴ Muravyev, age. s.166

⁴⁶⁵ Togan, Türkili(Türkistan) ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1947, s.487

böyle açıklamaktadır. Türkmen klan ve kabileleri farklı dil konuşurlar. Dil konusundabilgili olan bazı kişiler sözcükleri diğer kabilelerin anlayabileceği şekillere çevirirler⁴⁶⁶.

Türkmenlerin ilimle uğraşan ve çeşitli dallarda eserler veren bazı alimleri de vardır. Bunların en önemlilerinden birisi Nizamilmülk'tür. Selçuklu Sultanı Alparslan'ın veziri olan Nüzamilmülk'ün siyasetname adlı eserinden Müslüman devletlerin kuruluşları hakkında bilgiler edinmek mümkündür. XI. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Tahir Mervezi (XI. yüzyılın ikinci yarısı)'nin Hayvanların Tebigatı adlı eseri iki kitapta oluşmaktadır. Tarih, coğrafya ve hayvanlarla ilgili bilgiler mevcuttur. Köhne Ürgenç'te dünyaya gelen Zeyneddin El-Cürcani (XII. yy.), tıp alanında on ciltlik bir eser vücuda getirmiştir⁴⁶⁷. Türkmenlerin eski zamanlardan beri meydana getirdiği eserlerin bir kısmını halk edebiyatı teşkil eder. Okuma yazmanın bilinmediği veya yaygın olmadığı dönemlerde şiirler, şarkılar, türküler, masallar ve destanlar gibi edebiyat türlerinden eserler vermişlerdir. Bunlar sözlü olarak nesilden nesile geçmiştir.

Bazı şiir ve masallar zamanla değişikliklere uğramıştır. Bu değişiklik daha çok dil bakımındandır. Şivelerin yazılı edebiyata da etkisi olmuştur. Türkmen klasik edebiyatının en değerli şairi olan Mahdumkulu'nın şiirlerinden bazıları Stavropol Türkmenleri arasında değişik şekillerde okunmaktadır. Molla Nefes'in "Zöhre-Tahir"inde de aynı şive değişikliği görülür. Bazı şiirlere birisi tarafından başlanmış diğerleri tarafından geliştirilmiş veya değiştirilmiştir. Bu işi en çok "bahşi"lar

⁴⁶⁶ Khazanov, age. s.121

⁴⁶⁷ Kılıç, Mehmet, *Tarihin Yapraklarında Türkmenler*, Bursa, 1998, s.57-62

yapmaktaydı. Çünkü onlar şiirleri topluma şarkı şeklinde sunarlardı. Türkmenlerin XVIII. yüzyıldan öncesine ait yazılı edebiyatı hemen hemen yok gibidir. “Toy-tomaşa” dedikleri düğün ve ziyafet törenlerinde veya sazlı sohbetli toplantılarında edebiyat türlerini oluşturmuşlardır. XV yüzyılda. Vefai'nin “Revnak-i'l İslâm” adlı kitabı önemlidir. Kaşgarlı Mahmud'un meşhur eseri olan Divan-ı Lügati't Türk'te son dönemlere kadar Türkmenler tarafından kullanılan tabirler ve atasözlerini de görmek mümkündür.

Türkmenlerin yaptıkları çapullar şiirlerinin ana temasını oluşturur. Şiirlerde ünlü olayların hikayesi kızıştıkça okuyanın sesi yükselmeye, olayı hatırlayanların şevk ve heyecanı artmaya başlar. Gençler daha da kendilerini bu ortama kaptırırlar. Külahlarını yere atarlar ve açlarını yolmaya başlarlar. Bu kişiler arasında binde biri okuma yazma bilir⁴⁶⁸.

Genç olanların küçük yaştan itibaren kafaları at, silah ve haydutlukla ilgili şeylerle dolmuştur. Bütün çocuklardan beklenen ileride bu tür bir çapula katılıp oradan esirler ve ganimetler elde etmesi beklenir. Şiirlerin yüksek sesle okunduğu , hikayelerin anlatıldığı gece toplantıları özellikle kışın geceleri büyük eğlence kaynağıdır. “Bahşi” denilen şiir okuyucuları, okuma sırasında “dutar” denilen iki telli bir tür tanbur çalarlar. Mahdumkulu adlı şairin şiirleri gerçekten çok güzeldir. Mahdumkulu şiirlerinde çoğunlukla iki kardeş oymak saydığı Yomutlar'la Göklenler'in kavgalarından duyduğu üzüntüyü dile getirir⁴⁶⁹. Bahşılar şiirlerini dutar eşliğinde söylüyorlardı. Türkmenlerin kullandıkları dutarlar iki tellidir ve Özbek ve

⁴⁶⁸ Wambery, age. s.55

⁴⁶⁹ Wambery, age. s.56

Tacik dutarlarıyla benzerlikler gösterir. Bahşılar için aynı zamanda dutarcı ismi de kullanılmıştır. Aşıklar arasında atışmalar halk tarafından çoksuyla karşılanır bun atışmalarda birinc gelene süslü bir kayı kolan verirlerdi⁴⁷⁰. Teke Türkmenleri'nden olan Mahdumkulu Teke büyükleri arasında yerini almıştır. Güzel şiirleriyle kabilesinin kahramanlıklarını anlatmıştır⁴⁷¹. Mahdumkulu⁴⁷², 1733-1790 tarihleri arasında yaşamıştır. Hoca Ahmet Yesevi'den etkilenmiş ve Türkmen milli kimliğinin oluşmasında en önemli rolü oynamıştır. Aynı zamanda Nakşibendi şeyhidir⁴⁷³. Klasik edebiyatta Mahdumkulu'nun halk dilini geniş şekilde ve sanatkarca kullanabilmiş olması şiirlerinin halk arasında geniş şekilde yayılmasına neden olmuştur.

Masallar da halk arasında yaşayıp giden sözlü edebiyatın bir koludur. Genel olarak Türk masal tiplerinin özelliklerini taşırlar. Kahramanların en küçüğü karakterce diğerlerinden kuvvetli ve beceriklidir. Bu tip masalarda hayvanlar büyük rol oynarlar. Hayvanlar genelde bütün masalarda konuşurlar. Masalların kahramanları tip olarak çok kuvvetlidir. Bu edebi alanın içerisinde kırmızı renk ve kırk ve yedi gibi rakamların bir ağırlığı söz konusudur. Bilmeceler de büyükler ve küçükler arasında toplantılarda söylenir. Hayatlarındaki motifleri bilmecelerine yansıtmaktadırlar⁴⁷⁴. Bahşiler, yüzyıllar boyunca halkın gururu haline gelen büyük bir sanatın hakiki sahipleridir. Düğünlerde baş rollerde onlara vardır. Türkmenler onlara çok değer verip hürmet ederler. Halk, tarihini müziğinde dinler onunla mutlu

⁴⁷⁰ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara, 1991,s.130-132

⁴⁷¹ Mehmet Emin Efendi, *age*, s.101

⁴⁷² Mahdumkulu'nun şiirleri için bkz. Biray, Himmet, *Mahdumkulu Divanı*, Ankara, 1992

⁴⁷³ Baysal, Selahattin, "Türkmenistan ve Türkiye İlişkileri", *Türk Dünyası Özel Sayısı*, XVI, Ankara, 1997, s.1349

⁴⁷⁴ Azmun, Yusuf, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, Seri, 1, Sayı, A2, Ankara, 1966, s.36-42

olur, hüzünlenir. Bahşılar, Mahdumkulu ve Koroğlu destanından esinlenerek eserlerini icra ederler. Türkmenler, dutarın yanında “gargı düdük” denilen kamıştan yapılan ve bir metre uzunluğundaki müzik aletini de çalarlar. “Dilli düdük”te kamıştan yapılır. “Gıçak”, bir çeşit kemandır. “Gopuz”, genel olarak kızlar ve gelinler tarafından çalınır. Demirden iki plakanın bir araya getirilmesiyle yapılır⁴⁷⁵.

Hive'nin son hanı olan Seyyid Mehmet Rahim Han ise bir litoğrafya açmıştı. Rus istilasından sonra İstanbul'dan buraya gelen, menşe itibarıyla Türkistanlı olan seyyah Mehmet Emin Bey bu matbaayı bir müddet idare etmiştir⁴⁷⁶. Türk milletinin farklı kabilelerdeki unsurları uzun yıllar değişik topraklarda yaşamlarını sürdürmelerine rağmen edebiyatın çeşitli alanlarında birbirleriyle ortak yönlerini muhafaza etmeyi başarmışlardır.

Türkiye dışında Anadolu Türkçesi'ne en yakın dil Türkmen Türkçesi sayılır. Türkmen dilinde atasözüne “Nakıl” denir. Kısa sözle, ince ustalıkla dizilen, derin ve geniş manaların anlatıldığı sözlerdir. Türkmenler için deyim, kısa kelimelerle kinayeli bir şekilde anlatılan ibret verici sözlerdir. Türkistan Türkmen boyunun atasözleri ve deyimleri ile Anadolu Türk atasözü ve deyimleri yakından arasında büyük bir yakınlık vardır⁴⁷⁷. Nasreddin Hoca, Türkistan halk edebiyatında çok önemli bir yer tutmaktadır. Onun fıkraları halk tarafından asırlar boyu yaşatılmıştır. Türkmenler, Nasreddin Hoca'ya “Nasreddin Ependi” adını vermişlerdir. Türkmenler, daha sonraları onun fıkralarını bir kitapta toplamışlar ve hakkında şu görüşlere yer

⁴⁷⁵ Aşirov, Akmuhammed, “Türkmen Sazı-Türkmen Sözü”, Türkmenistan'da Toplum ve Kültür, Ankara, 1998, 116-123

⁴⁷⁶ Mehmet Emin Efendi, age. s.154

⁴⁷⁷ Koçar, Çağatay, Türkistan İle İlgili Makaleler, Ankara, 1991, s.199,200

vermişlerdir: “Efendi adı doğu milletleri arasında çok meşhurdur. Onun ince zeki düşünceleri, ön sezgisi, hazır cevaplılığı asırlardan beri dilden dile geçerek günümüze kadar gelmiştir. Efendi'nin adı ile söylenen latifeler, düşündürücü fıkralar herkese öğüt ve nasihat verir. Onun latifelerinde halk kendi cemiyetindeki eksiklikleri görür⁴⁷⁸.”

Evlât sevgisini anlatmak üzere annelerin söylediği ninniler, Türk dünyası folklorunun bir zenginliğidir. Ninniler, genel olarak annelerin ve büyükannelerin çocuklarını veya torunlarını uyutmak, avutmak ve onların gelecekleri için besledikleri güzel niyetleri dile getirirken söyledikleri mani şeklinde ve türkü niteliğindeki halk şarkılarıdır. Türk dünyasının her tarafında ninni kültürü vardır. Türkmenler arasında da ninni, “Hu-di”, “Hüvdü” ve “Allay” gibi isimler verilir. Türkmenler erkek ve kız çocukları için ayrı ayrı ninni söylerler. Erkek çocukları için söylenen ninnilerin ana konusunu güç, kuvvet ve kahramanlık gibi konular teşkil eder. Kız çocukları için ise güzel ahlak, hünerli olmak, narin ve naziklik gibi istekler ön plandadır⁴⁷⁹.

Türkmen destanlarının en önemli özelliklerinden birisi nazım ile nesrin birlikte kullanılmasıdır. Destanlarda destan kahramanının iç alemi ve duyguları işlenmiştir. Tarih destanları tarihi hadiseler ve tarihi şahsiyetlere dayanmaktadır. Bunları halk şairleri söylemiş ve böylece halk arasında yaşayıp gitmiştir. Daha sonra bunlar bir veya bir kaç şair tarafından toplanıp tasnif edilmiş ve muntazam bir hale

⁴⁷⁸ Koçar, Çağatay, I. Uluslar arası Karacaoğlan ve Çukurova Halk Kültür Sempozyumu, Adana, 1990, s.119,120 ve “Türkistan Halk Edebiyatında Nasreddin Hoca”, I. Milletlerarası Türk Halk Edebiyatı Folklor Kongresi, Konya, 1988, s.197-210

⁴⁷⁹ Koçar, Türkistan İle İlgili Makaleler, Ankara, 199,1 s.135,136,157

sokulmuştur⁴⁸⁰. Konar-göçerler bizzat katıldıkları şarkılı türkülü ortamlarda eğlenirler. Seyirci olarak dinledikleri tek eğlenme şekli obadan obaya dolaşan saz şairlerinin destanlarıdır.

Ebu'l Gazi, Türkmen Şeceresi⁴⁸¹'ni yazarken Uygurca Oğuzname'yi veya onun bir nüshasını görmüş olma ihtimali yüksektir. Çünkü Türkmen Şeceresi ile Uygurca Oğuz destanı arasında bir çok benzerlikler vardır. Uygurlar, Oğuz Han'ı bir Uygur Kağan'ı olarak görmektedirler. Ebu'l Gazi ise onu Türkmenlerin atası olarak değerlendirmiştir. Bundan başka Uygur Oğuznamesi kısadır. Buna karşın Türkmen Şeceresi daha ayrıntılı bir şekilde olayları anlatmaktadır⁴⁸². Elindeki Oğuznameler'den yararlanarak Oğuz Han'dan itibaren tahta çıkanların isimlerini doğru bir şekilde kaydetmektedir. Bu Türkmen Şeceresi'nde daha çok destan üslubu göze çarpar. Aynı şekilde Oğuz destanından yararlanarak yazılan Farsça destanda ise destan metni edebi bir özellik göstermez. Farsça metin destan tipi yazı biçiminden uzaktır. Olaylar kuru bir tarih anlatımı şeklinde geçmektedir. Biz burada Ebu'l Gazi'nin Oğuz destanının üslubundan vaz geçmediğini görüyoruz⁴⁸³. Bu destanda geçen bazı kelimeler biraz farklılık göstermesine rağmen devlet kademesinde Hive Hanlığı döneminde de varlığını sürdürmüştür. Buna örnek olarak, Inak veya Inak-Beg'i verebiliriz. Eski Türk devletlerinde Inak, vezirin yerine oturan önemli ve büyük bir beydi. Fakat bu Ebu'l Gazi zamanında eski manasını kaybetmiştir. Inak

⁴⁸⁰ Togan, *Tarihte Usûl*, İstanbul, 1981, s.43

⁴⁸¹ Ebu'l Gazi Bahadır Han, Türkmenler üzerinde yaptığı kıyımlardan pişman olmuş ve kendini teskin etmen için Türkmenlerin soy kütüğünü anlatan bir eser kaleme almıştır. Burada Oğuz Han'ın maneviyatla ilişkilendirilmesi, savaşları ve Türk kültür tarihine hizmetleri anlatılır. Ayrıca Oğuz Han ile Türkmenler arasında bağlantı söz konusudur.

⁴⁸² Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara, 1989, s.212

⁴⁸³ Ögel, *age.* s.223

sözü genel olarak devlet işlerinde yardım eden küçük kardeş anlamına gelmektedir⁴⁸⁴.

Türkler, destani ataları olan “Türk”ün vatanının Isık Göl civarında olduğuna inanıyorlardı. Daha sonraki Oğuz efsaneleri de ondan daha doğuya doğru uzanmaktaydı. Oğuzlar, Sirderya’yı geçip batı taraflarına geldiklerinde halkın milli atası, milli şairi, filozofu ve halk bilgeliğinin koruyucusu olan Korkut hakkındaki efsaneleri de beraberlerinde getirmişleridir. Korkut’un kabrinin bugün Sirderya havzasında olduğu söylenmektedir. Bu efsaneler Türkmenler arasında unutulmamış ve Osmanlılar döneminde Anadolu’da da yaşamıştır. XVII. yüzyıla kadar Azerbaycan Türkleri arasında da yaygın vaziyette bulunmaktaydı. X. yüzyılda Korkut adı Peçenekler arasında da yaşamaktaydı. Barthold’a göre, Korkut efsanesi Oğuzlar’a İslâm’dan önceki devirlerden miras kalmıştır. Daha sonra onlarla beraber batıya taşınmıştır⁴⁸⁵.

Oğuznameler tarihi destanlardandır. Türkmenlerin elinde XVII. yüzyılda Oğuznameler görülmektedir. Biz bunu Ebu’l Gazi’nin eserinden öğrenmekteyiz. Fakat bu Oğuznameler’in konuları hakkında herhangi bir bilgimiz yoktur. Fakat Dede Korkut ve Salur Kazan hakkında bir takım bilgiler bu eserlerde mevcuttur. XVII. yüzyıla kadar Oğuznameler, Harezm bölgesinden Rumeli’ye kadar bütün Oğuz unsurlarının yaşadığı yerlerde söylenmekteydi. Fakat bu dönemden sonra Köroğlu destanı bu Oğuznameler’in yerini almıştır. Köroğlu, XVI. yüzyılda

⁴⁸⁴ Ögel, age.s.233

⁴⁸⁵ Barthold, age. s.145

Bolu/Gerede'de haydutluk yapan bir yiğittir. Onun yaşamı aşıklar tarafından söylenmiş ve halk tarafından benimsenmiştir. Bu Anadolu, İran ve Hazar ötesinin ortak kültürlerini yansıtmaktadır⁴⁸⁶. Türkmenler arasında müzik aletlerinden en çok kullanılanların arasında saz da bulunurdu. Mehmet Emin Efendi'nin yanındaki klavuz da saz çalmaktadır. Çölde saz çalmak düşmana karşı yerini beli etmek manasına da gelmektedir. Bu yüzden istedikleri zaman bunu icra edemezler. Aşıkverdi adlı klavuzun söylediği türkülerin içerisinde Köroğlu'nun ismi de geçmektedir. Köroğlu'nun Teke kavminden olduğuna inanmaktadır. Bu ismin Orta Asya'da duyulması heyecan verici bir olaydır. Tekeliler, İranlılarla eskiden beri düşmandırlar ve bu savaşlar hakkında bir çok destanları vardır. Köroğlu'da bu savaşlarda üstün başarılar göstermiştir. Bunun neticesinde halk tarafından övülmüştür. Ona ithaf edilmiş beyitlerde mevcuttur⁴⁸⁷.

Köroğlu gibi kahramanlık destanlarının Türkmenler arasında yayılması psikolojik olarak onlara yüzyıllar boyu tesir yapmış, insanîyet, kahramanlık, vatanperverlik ve mücadele hissini desteklemiştir. Destanlarda Türkmen halkından beklenen bazı davranışlar dile getirilmektedir. İnsanın kendi halkını sevmesi gerektiği, halkın namusunun korunması için mücadele edilmesi, kimseye boyun eğip yalvarılmaması, merhametli olunması, büyüklere hürmet edilmesi, her işin etrafa danışılarak yapılması gibi davranışlar tavsiye edilmektedir.

Halk arasında destan olmayıp da efsane şeklinde ağızdan ağıza dolaşan bazı söylentiler de vardır. Fakat bunların gerçekte ne kadar ilgili olduğu bilinmemektedir.

⁴⁸⁶ Sümer, Oğuzlar, İstanbul, 1992. s.123

⁴⁸⁷ Mehmet Emin Efendi, age. s.71,72

Türkmenler arasında ağızdan ağıza dolaşan ve kendi menşelerini konu edinen bazı anlatımlar da vardır. Buna göre, Tüm Türkmenlerin yaşadıkları bu bölgelere “Turan” adı verilir. Yerli alimlere göre bütün bu Yörtükler kuzeydeki Mangışlak’tan gelmişlerdir. Rivayete göre, Ataları Çun Han ile İçin İli’dir. Bunlardan Çun Han’ın Yomut ve Teke ; İçin İli’nin Çavdur ve Köklen adlı ikişer oğlu vardır. En eski zamanlarda Mangışlak’ın adı Minkışlak olarak geçmektedir. Bu da bin kışlak anlamına gelir. Türkmenlere göre, bu bölge sonradan İran’a göçen Türkmen oymaklarıyla Esrari, Salur ve diğer Türkmen oymaklarının asıl yurdudur. Evliyaullahtan olduklarına inandıkları İrağ Ata (Macarca’da büyük baba) ve Sarı Er burada medfundur. Kabirleri bugünde birer ziyaretgahdır⁴⁸⁸. Türkmenler bazı doğa olaylarının kendilerine nisbet olsun diye geliştiğini ve bundan doğal olarak bir ders çıkarmaları gerektiğini düşünmektedirler. Türkmenlerin inanışına göre, Ceyhun’un eski yatağı Meşhed-i Mısriyan harabelerinin yanındaydı. Önceki dönemlerde Meşhed-i Mısriyan duvarlarının dibinden akan nehir daha sonraları Köklen oymağının bazı cinayetleri yüzünden yatağını kuzeye doğru değiştirmiştir⁴⁸⁹. Görüldüğü gibi kendi davranışları yüzünden cezalandırıldıklarını düşünmektedirler. Bu ise onların ilahi adaletle olan inancının belirtisi sayılabilir.

Daha önceden Türkmenlerin menşei hakkında farklı görüşleri belirtmiştik. Fakat bu konunun günümüzde net bir şekilde aydınlanamadığını görüyoruz. Aynı şekilde XIII. yüzyıl Moğol tarihçisi Reşideddin de Türkmenler hakkında bir nazariyeye sahiptir. Ona göre türkmenler’in menşei ve meydana gelişi şu şekildedir: “Eskiden Oğuz Han’la beraber olup, onu destekleyen halkların hepsine Uygur adı

⁴⁸⁸ Wambery, *age*.s.49,59

⁴⁸⁹ Wambery, *age*. s.97

verilirdi. Fakat bu Türkler'in çoğu ayrı ayrı adlar alarak ayrıldılar. Bundan sonra artık yalnızca geriye kalanlara Uygur dendi. Oğuz Han'ın oğullarından yirmi dört boy türemiştir. Bu boyların hepsi ayrı ayrı adlarla belirtilmişler ve birbirlerinden ayrılmışlardır. Bugün yeryüzünde yaşayan Türkmenlerin hepsi bu adlarla adlandırılan ve Oğuz Han'ın yirmi dört oğlunun soylarından gelen kimselerdir. Türkmen sözü daha eski çağlarda yoktu. Türklere benzeyen bütün konar-göçer boylara Türk derlerdi. Tabii olarak bunun dışında da her boyun bir adı vardı. Oğuz boyları kendi yurtlarından çıkıp İran tükelerine gelince buralarda yaşayıp çoğaldılar. Bu yeni yurtlarının suyu ve havası gereğince şekilleri de değişti. Onların biçimleri acemlerinkine benzedi. Onlar aslında acem değillerdi. Bunun içinde Acemler onlara, Türk'e benzedikleri için Türkmen dediler. Bu sebeple Oğuz boyları, artık bu adla adlandırılmaya başlamışlar ve hepsi de Türkmen adı ile adlandırılmışlardır⁴⁹⁰.”

5. EĞİTİM

Bölgede insanların çok az bir kısmı okuma yazma bilir. Bunların Arapça ve Farsça bilenleri astroloji ve tıpla ilgili bazı eserler vermişlerdir. Astrolojideki gelişmeleri sayesinde bazı yıldızların kesin buldukları yerleri tespit etmişlerdir. Kuzeydeki yıldızla “demir kazık” adını vermişlerdir. Bu yıldızın dünyanın ekseninin sonu olduğuna inanırlar. Bir Hiveli bilim adamı “elips” in boyutlarının hesaplamıştır. Ayrıca dünyanın yuvarlak olduğuna inanıp onu karpuzla benzetirler⁴⁹¹. Tıp alanına diğer bilimlerden daha çok önem vermişlerdir. Bazı hastalıklara karşı tedavi yapabilmektedirler. Örneğin şişliğe karşı buzu kullanmışlardır. Yaraları tedavi

⁴⁹⁰ Ögel, age. s.227

⁴⁹¹ Muravyev, age. s.166

etmede çok yeteneklidirler. Bütün Hive halkı fizikten hoşlanır ve Avrupalı doktorların onlara büyük güveni vardır. Güçlü bir devlet geleneğinden gelen Hiveliler bunun bilincinde olduklarından tarihe ışık tutmak için çalışmalar yapmaktadırlar. Eski doğu tarihi üzerinde büyük bir çalışma içindedirler. Bunu da tarihin derinliklerini açığa çıkarmak için yapmaktadırlar. Matematikteki terimler üzerinde hiçbir bilgileri yoktur. Semboller yerine alfabe harflerini kullanmışlardır. Yani matematik alanında iyi değildiler. Bir çok numarayı yazmak onlar için çok zor olmaktadır. Bazı basit aritmetik kurallarını ihmal etmişlerdir⁴⁹².

İslâmiyeti kabul edip onunla hayat düzenlemesi yapan diğer İslâm devletleri gibi Hive'de de cami ve mescitlerin yanında eğitim yapılmaktadır. Buralarda dini ilimlerin yanında dünyevi ilimlerle de ilgili dersler yapılır. Hive şehrinde otuz kadar cami ve yirmi iki medrese bulunur. Bu medreselerde Arapça eğitim uygulanır ve İslâmi ilimler tahsil edilir. Buralarda vakıflar vasıtasıyla talebeler için günlük ekmek ve yemek çıkmaktadır. Genelde binden fazla öğrencisi bulunur⁴⁹³. Medreseler genellikle camilerin yanında olur ve zenginler tarafından yaptırılır. Genel olarak bir havlu etrafında sıralanmış olan küçük odalar şeklindedirler. Dersler ilk katlarda yapılır. İkinci katlarda talebeler kalmaktadır. Okulların masrafları vakıf gelirlerinde karşılanır. Hive'de bir çok medrese vardır. Ancak 19. yüzyılda bunların bir çoğu harabe haline gelmiştir. Buhara ve Herat Emirlikleri arasında, Karşide Türkmenler için özel bir medrese vardır⁴⁹⁴. Hive Hanı Mehmet Rahim Han kış mevsiminde şehir içindeki sarayında ikamet eder. Yazın ise şehrin dışında bulunan iki sarayından

⁴⁹² Muravyev, age. s.166,167

⁴⁹³ Mac Gahan, age.s.179

⁴⁹⁴ Bacon, age. s.80,81

birinde kalır. Birisinin ismi Allahkuli'dir. Bunun etrafı daire şeklinde medreselerle çevrilidir. Burada talebeler yetiştirilir. Sarayın önünde geniş bir meydan vardı. Buraya siyasetgah denilir. Suçlular burada idam edilir⁴⁹⁵.Medreselerde her talebeye biri yemek pişirmek diğeri dinlenmek üzere iki oda tahsis edilmiştir. Fakat bu odalarda pencere yoktur. Gerekli olan ışık kapıların üzerindeki ufak deliklerden alınır. Mac Gahan, sağlıklı bir çalışma yapılabilmesi için buralara birer pencere açılmasını tavsiye etmiştir⁴⁹⁶.

Hive Hanı'nın sarayı başka hükümdarların oturduğu saraylar gibi değildir. Kendisine güzel bir saray yaptırmadığı halde muntazam medreseler inşa ettirmiş ve büyük paralar harcamıştır. Yani Han, talebelerin ilim tahsil etmesi için kendi rahatını onlara tercih etmektedir. Sarayın yanında 1844 de Hive Hanlarından Muhammed Emir Han tarafından inşa edilmiş bir medrese daha vardır. İçinde 300 talebe ve 7 müderris bulunur. Bu talebeler her yıl otuz Hive kilesi buğday tayini ve dört İngiliz lirasına karşılık gelen akçe kadar medreselere verirler. Sokaklarda ve medreselerde görülen talebeler sürekli derslerle meşgul oldukları için yüzleri sarı, vücutları zayıf ve gözleri çukurlaşmıştır. Müderrisler yolda gezerken ahali hemen onların yanlarına gelerek ellerini öperler. Talebe ve müderrisler başlarına beş-altı libre ağırlığında Hive kalpağı giyip ayrıca üzerlerine 20-30 arşın uzunluğunda beyaz tülbent sararlar. Bu sıcak havalarda bayağı sıkıntı verir. Aslında ilimle uğraşanlar için böyle bir eşya takmak uygun değildir. Mac Gahan'ın ihbarına rağmen herhangi bir değişiklik yapmamışlardır. Bu medresede talebeler sabah namazlarını cami de eda ederler. Daha sonra hocalarıyla birlikte dersleriyle meşgul olurlar. Okudukları genelde

⁴⁹⁵ Wambery, age. s.129,130

⁴⁹⁶ Mac Gahan, age. s.181

Arapça'dır. Kur'an, hadis ve meal dersleri görürler. Edebiyatla ilgili Farsça kitaplar da okurlar. Bu kitapların hepsi de el yazmasıdır. MacGahan buna çok hayret eder. Talebeler için harman zamanı ve ramazanlar tatildir. Bu dönemde talebelerin hepsi Hive köylerine dağılırlar. İslâmiyeti, dinin emir ve yasaklarını vaaz ve nasihat ederler. Medreselerde hilafetin önemi vurgulandıktan sonra Sulan Abdülaziz Han'a olan bağlılıklarını talebelerine de anlatırlar. İslâmiyette hilafet kurumunun gerekliliğinden bahsederler. Cuma namazlarında Hive şehrinde hutbe Osmanlı Sultanı adına okunur. Mac Gahan bu durumu general Kaufman' a bildirdiğinde o dahi bu durumdan haberdar olduğunu söylemiştir. Ayrıca Mac Gahan, bütün Orta Asya'da hutbenin Osmanlı Sultanı adına okunduğundan bahseder⁴⁹⁷. Rusya'da pamuğun yetişmesi sebebiyle bazı Türkmenler 1905'ten sonra Rus veya Cedit okullarına gittiler. Buna karşın gene de konar-göçer yaşamlarından vaz geçmediler⁴⁹⁸.

---

⁴⁹⁷ Mac Gahan, age. s.182,183

⁴⁹⁸ Bacon, age. s.97

SONUÇ

Seyahatnameler bilimin başta gelen kaynaklarından biridir. Türkmenistan tarihi üzerine yapılacak araştırmalar içinde seyahatnamelerin önemli bir yeri vardır. Özellikle XIX. yüzyılda Türkmenistan tarihi için çok sayıda seyyahın bölge ile ilgili bilgiler verdiğini görmekteyiz. Bu seyahatnameler daha çok Batı Türkistan'da yaşayan Türkmenlerin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatları hakkında bize önemli bilgiler vermektedir. Türk tarihinde önemli bir bölge olan Batı Türkistan bölgesinde yaşayan Türkmenler, Selçuklular'dan sonra bir çatı altında toplanarak bölgelerinde güçlü bir devlet kuramamışlardır. Şüphesiz bunun nedeni Türkmenlerin sürekli batıya göç etmeleri ve dolayısıyla nüfuslarının bölgede azalmasıdır. Bağımsız bir hayatı benimsemeleri onların çevrelerindeki hükümetlerle ilişkilerini belirlemiştir. Teke, Yomut, Çavdur ve Göklen gibi büyük aşiretler gerek Hive Hanlığı gerekse İran hükümeti ile sürekli mücadele içerisinde olmuşlardır. Zaman zaman onların kontrolleri altına girmişlerdir. Daha sonraları batıya yaptıkları göçler neticesinde Orta Doğu ve Anadolu'nun kaderini uzun yıllar elinde bulunduran Karakoyunlu, Akkoyunlu, Selçuklu ve Osmanlı Devleti gibi önemli siyasi oluşumları şekillendirip bir cihan devleti kurmuşlardır.

Uzun dönemler bağımsız bir hayat sürmeye alışık olan Türkmenler, XIX. yüzyılda Rusların Türkistan bölgesindeki istila hareketine başarılı bir şekilde mukavemet etmişlerdir. Özellikle Göktepe'de üstün başarılar göstermişlerdir. Ruslara karşı Türkistan'da yegane başarı Türkmenlere aittir. Fakat askeri mühimmat yönünden oldukça üstün olan Ruslar sonunda üstün gelmiştir.

Türkmenlerin konar-göçer bir hayat tarzı içerisinde olmaları sosyal, kültürel ve siyasi hayatlarının belirleyici unsuru olmuştur. Çünkü Türkmenler konar-göçer ve aşiret yapılarının doğal bir sonucu olarak iktisadi hayatlarının biçimlenmesinde en çok hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Besledikleri büyük hayvan sürülerinden elde ettikleri ürünler sayesinde hayatlarını devam ettiriyorlardı. Yetiştirdikleri ve avladıkları hayvanların derilerinden de giysiler yaparlardı. Türkmenlerin ekonomik hayatlarındaki bu özgürlük onların yerleşik unsurlara karşı boyun eğmemelerinde en büyük etkendi. Buna paralel olarak bazı bölgelerde tarım hayatında da günlük ihtiyaçlarını karşılayacak bir çizgi yakalamayı başarmışlardır.

Yerleşik hayata geçmeyen Türkmenler, diğer kültürlerle karşı kapalı bir yapı içerisinde bürünmüşlerdir. Bu sayede kendi örf ve adetlerini yüzyıllar boyu koruyup yaşatabilmişlerdir. İlk gençlik yıllarından itibaren büyüklerinin anlattıkları kahramanlık hikayeleriyle büyüyen Türkmenlerde ata karşı büyük bir sevgi duyulur. Çünkü sürekli hareketli bir yapı içerisinde bulunmaları onların her zaman için tetikte olmalarını gerektiriyordu. Bu ihtiyaçları sayesinde usta bir şekilde ata binip savaş silahlarını kullanmada mahir hale geliyorlardı. Çapul ve alamanlarda gösterdikleri başarılar diğer etnik unsurlar üzerinde yıkım oluştururken kendileri için geçim kaynağını teşkil ediyordu. Bu savaşçı özellikleri sayesinde Türkistan bölgesinde önemli bir ticaret metası olan kölecilikten büyük pay alıyorlardı. Hive ve Buhara gibi bölgenin önemli şehirlerine Rus, İran ve Afgan köleler getirirlerdi.

Anadoluda'ki ve diğer b6lgelerdeki T6rkmen unsurlar gittikleri b6lgelerde de kendi k6lt6rlerini yaşatabilmiş ve boy isimlerinde de bir değişiklik meydana gelmemiştir. Konar-g6çerlik hayatı onların dillerinde de fazla bir değişikliğin olmasını engellemiştir. T6rkmenler, g6n6m6zde Batı T6rkistan'da T6rkmenistan adı altında bir devlete sahiptirler. Bu devletin içerisinde XIX. y6zyıldaki T6rkmen boyları varlığını devam ettirmektedir.

SUMMARY

There is important role of book of travel for written Turkmenistan's history. Books of travel has important role for written Turkmenistan's history. Travellers give us detailed knowledge about this area. These knowledges are mainly about their social, cultural and economical situation. Turkmens, who live the west of the country not establish a new and powerfull government after Seljuks. The main point of this is that, Turkmens are permanently migrate toward to the west. The powerfull tribes such as Teke, Yomut, Çavdur and Göklen are permanently struggle with Hive Sovereignty and Persian goverment. The result of their migrations, they established Karakoyunlu, Akkoyunlu, Seljuk and Ottoman's goverments. Turkmens, who get used to live freedomly struggle with Russian's occupation successfully in 19 century. The semi-nomad life style gave shape their social and political positions. Turkmens generally live on stock-breeding. They make clothes by the animal's skin. Some regions, they are good at agriculture. The semi-nomad Turkmen are conservative against the other cultures. Thus, they protect their own customs along the centuries. They can ride a horse and they can fight very well. Because of their being good fighters, they get a big pie by the trade of the slave. They biring the Russian, Persian and Afghanistan's slaves to Hive and Buhara. The immigrant Turkmen don't change their culture and their tribes' names. Nowadays they have a government called Turkmenistan.

ÖZET

Türkmenistan'ın tarihi yazımında seyahatnamelerin önemli bir yeri vardır. 19' yüzyılda seyyahlar bölge ile ilgili ayrıntılı bilgi verirler. Bu bilgiler daha çok Türkmenler'in sosyal, kültürel ve ekonomik hayatları hakkındadır. Batı Türkistan'daki Türkmenler Selçuklular'dan sonra bölgede bunun en önemli nedeni Türkmenler'in sürekli batıya göç etmeleridir. Teke, Yomut, Çavdur ve Göklen gibi büyük aşiretler Hive Hanlığı ve İran hükümetleri ile sürekli mücadele etmişlerdir. Yaptıkları göçler sonucunda Karakoyunlu, Akkoyunlu, Selçuklu ve Osmanlı devletlerini kurmuşlardır.

Bağımsız hayata alışmış olan Türkmenler 19. yüzyılda Rus işgaline karşı başarılı bir şekilde karşı koymuşlardır. Konar-göçer hayat biçimi sosyal ve siyasi hayatlarının şekillendirmiştir. Türkmenler en çok hayvancılıkla uğraşırlar. Hayvan ürünleri ile hayatlarını devam ettirirler. Hayvan derilerinden giysiler yaparlar. Bazı bölgelerde tarım hayatında da başarılı olmuşlardır. Yerleşik olmayan Türkmenler diğer kültürlerle karşı kapalıdır. Böylece kendi örf ve adetlerini yüzyıllar boyu korumuşlardır. Usta bir şekilde ata biner ve silah kullanırlar. Savaşçı özellikleri ile köle ticaretinden önemli pay alırlardı. Hive ve Buhara'ya Rus, İran ve Afgan kölelerini getirdiler. Göç eden Türkmenler kültürlerini yaşatmış ve boy isimlerini değiştirmemişlerdir. Günümüzde Türkmenistan adı altında bir devlete sahiptirler.

BİBLİYOGRAFYA

- Arne, T. J.,** Türkmen Stepinin Kablettarih Nüfusu ve Bunu Anadolu,İle Münasebetleri, II. Türk Tarih Kongresi, İstanbul, 1943
- Aşırov, Akmuhammet,** “Türkmen Sazı-Türkmen Sözü” , Türkmenistan’da Toplum ve Kültür, Ankara, 1998
- Azmun, Yusuf,** Türkmen Halk Edebiyatı Hakkında, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 19, Seri 1, Sayı 2, Ankara, 1966
- Bacon, Elizabeth,** Esir Orta Asya, çev. Tansu Say, Kervan Yayıncılık
- Barfield, Thomas, J.,** The Nomadic Alternative, New Jersey, 1996
- Barthold, V.V.,** Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, haz. Kazım Yaşar Koprıman-Afşar İsmail Aka, Ankara, 1975
- Baysal, Selahattin,** Türkmenistan ve Türkiye İlişkileri, Türk Dünyası Özel Sayısı, Sayı 16, Ankara, 1997
- Bennigsen, A.-, C.,** Step’te Ezan Sesleri, İstanbul, 1981
- Lemercier, Quelquejay**
- Blocqueville, Henri De** Türkmenler Arasında, çev. Rıza Akdemir, Ankara, Ankara,1986
- Couliboeuf,**
- Bulduk, Üçler,** “Bozdoğan Yörükleri ve Yaylak ve Kışlak Sahaları”, Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri, Tarsus, 2000
- Biray, Himmet,** Mahtumkulu Divanı, Ankara, 1992

- Çağatay, Tahir,** Türkistan Seyahatnamesinin Ortaya Koyduğu Gerçekler, İstanbul, 1960
- Doğar, Erden Er,** “Aile ve Birey” , Türkmenistan’da Toplum ve Kültür, Ankara,1986
- Ebu’l Gazi Bahadır Han,** Türklerin Soy Kütüğü, haz. Muharrem Ergin,İstanbul, 1974
- Esin, Emel,** Türkistan Seyahatnamesi, Ankara, 1959
- Göktürk, Hilmi,** Anadolu’da Oğuz Boyları, İstanbul, 1979
- Gömeç, Saadettin,** Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Ankara, 1999
- Grousset, Rene,** Bozkır İmparatorluğu, çev. M.Reşat Uzmen, İstanbul, 1996
- Gündoğdu, Abdullah,** Hive Hanlığı Tarihi (Yadigar Şibaniler Devri : 1512-1740), Ankara, 1995
- Gündüz, Tufan,** Anadolu’da Türkmen Aşiretleri, Ankara, 1997
- Hayit, Baymirza,** Türkistan Rusya İle Çin Arasında, Hollanda, 1975
- Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi,
Ankara, 1975
- Krayliç-Radlig,** Türkmen Aşiretleri,(Almanca’dan Osmanlıca’ya Çeviri), İstanbul, 1920
- Kurat, Akdes Nimet,** Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1992
- Kafesoğlu, İbrahim,** Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1999
- Türk Bozkır Kültürü, Ankara, 1987
- Türkmen Adı Manası ve Mahiyeti, Jean Deny

- Armağanı'ndan Ayrıbasım, Ankara, 1958
- Kanbolat, Hasan,** Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Cumhuriyeti,
Türk Dünyası Özel Sayısı II., Sayı 16, Ankara, 1997
- Khazanov, Anatoly M.,** Nomads And The Outside World, translated by. Julia
Crookenden-with a foreword by Ernest Gellner
- Kılıç, Mehmet,** Tarihin Yapraklarında Türkmenler, Bursa, 1988
- Kitapçı, Zekeriya,** Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler, Konya,
1994
- Koçar, Çağatay,** Türkistan İle İlgili Makaleler, Ankara, 1991
- Türkistan Halk Edebiyatında Yağmur Çağırma
Törenleri, 1. Uluslar arası Karacaoğlan ve Çukurova
Halk Kültür Sempozyumu, Adana, 1990
- Türkistan Halk Edebiyatında "Nasreddin Hoca", 1.
Milletlerarası Türk Halk Edebiyatı ve Folklor Kongresi,
Konya, 1988
- Ligeti,** Bilinmeyen İç Asya, çev. Sadrettin Karatay, Ankara,
1980
- Mac Gahan, I. A.,** Hive Seyahatnamesi ve Tarihi, çev. Kolağası Ahmet,
haz. İsmail Aka-Mehmet Ersan, İzmir, 1995
- Mahmut, Kaşgarlı,** Divan-ı Lüğati't Türk, çev. Besim Atalay, c.1,3,
Ankara, 1985
- Mehmet Emin Efendi,** İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat, haz. Rıza
Akdemir, Ankara, 1986
- Meydan Larousse,** "Harizm", C.5, İstanbul, 1990

- Sempozyumu, Adana, 1990
- Yakubovskiy, A.,** "Merv" , İ.A., C.7, İstanbul, 1988
- Wambery, Arminius,** Orta Asya Gezisi, haz. N. Ahmet Özalp, İstanbul, 1993

WAMBERY'NİN LİSTESİ
(1863)

OYMAKLAR	Çadır
I. ÇAVDUR (Çavuldur veya Çavundur)	1.200
II. ER SARI	50.000
III. ALİ-ELİ	3.000
IV. KARA	1.500
V. SALUR	8.000
VI. SARIK	10.000
VII. TEKE ⁴⁹⁹	60.000
VIII. GÖKLEN	12.000
IX. YOMUT	40.000

	196.000

I. ÇAVDUR (Çavuldur veya Çavundur)

1. Abdal
2. İğdir
3. Esenlü⁵⁰⁰
4. Kara – Çavdur
5. Bozacı

⁴⁹⁹ Diğer listelerde olduğu gibi, burada da Tekke. Doğrusu, gösterildiği gibi, Teke'dir.

⁵⁰⁰ Metin : Essenlu

6. Buruncuk

7. Şeyh

V. SALUR⁵⁰¹

Kolları

Kolların Obaları

1. Yalavac : Yaz, Tizi, Sakar, Ordu - Hoca
2. Karaman : Alam, Görcikli, Bey - Böleği
3. Ana – Böleği : Yadçı, Buhara, Töre, Timur
4. Kara Balkan⁵⁰² : Çotur, Kapan, Sığır s..., Paşec⁵⁰³, Acı Beg⁵⁰⁴, Giyinlik, Sufyan, Dehene, Kara Kuzu, Çeke
5. Kırık : Gökese⁵⁰⁵, Kaba Sakal, Ongüt, Köngör.
6. Bayındır : Kalaycı, Körük, Yapağı, Yadcı, Kezir, Yaşagalık, Töreng
7. Gerzek : Mollalar, Köse Ata – Niyaz, Mehrem Börre
8. Yangak : Körsüt Maciman, Kötü, Diz İğri, Sarıca, Ekiz.
9. Sengrik : Kara – Şur, Ak – Şur, Kuşçı Har, Şeyh – Beği
10. Ay – Derviş : Otçu, Kocamaz, Dehli, Çik, Sarı, Arab, Acem, Kancık

VI. SARIK

1. Horasanlı : Bedeng, Hoca – Ali⁵⁰⁶, Kızıl, Hüseyin Ali
2. Birac : Kanlı Baş, Kulça, Sucan

⁵⁰¹ Listede Er – Sarı, Ali – Eli ve Kara oymaklarının kol ve obaları verilmemiştir.

⁵⁰² Bundan sonraki Liste’de bu oymak ve obaları Kayı’ya bağlı olarak gösterilmiştir.

⁵⁰³ Bundan sonraki Liste’de : Paşay

⁵⁰⁴ Bundan sonraki Liste’de : Hacı - Bay

⁵⁰⁵ Bundan sonraki Liste’de : Gekçe veya Gökçe olmalıdır.

⁵⁰⁶ Metin : Kdodjali

3. Sohti : Tapır, Mumatag, Kurd, Kadır
4. Alaça : Kocık, Bogaca, Hüseyin Kara, Staad⁵⁰⁷, Okansız
5. Herzeği : Yerki, Canı Beg, Kurama, Yatan, Yapağı

VII. TEKE

1. Ötemiş⁵⁰⁸ : Kellec⁵⁰⁹, Sultansız⁵¹⁰, Sıçmaz, Kara – Ahmed
2. Bahşı : Pereng, Topaz⁵¹¹, Körsağı, Alaca – Göz Taşyak, Aksefi, Goh, Marsı, Zakir⁵¹², Kazılar
3. Toktamış : Bok Burun, Aman – Şah, Gökçe Beğ, Kara, Ha, Kongur, Yusuf, Yazı, Arık, Karaca

VIII. GÖKLEN

1. Çakır : Gökdiş, Alamat, Toramen, Horta, Karavul, Köse, Kul – Kara, Baynal
2. Beğ – Dili : Pank, Aman Hoca, Boran, Karışmaz
3. Kayı : Can – Kurbanlı, Erkekli, Kızıl Akıncık, Tekenci, Bok – Hoca, Kodana, Lemek, Kanı – Az, Darı

⁵⁰⁷ Metin : Szaad. Doğrusunun ne olduğu anlaşılamadı.

⁵⁰⁸ Bundan sonraki Liste'de : Otamış. Haleb Türkmenleri arasındaki Beğ-Dili'nin Otamışlı adlı bir obası vardı. (asıl kitab, s.300). kara-pınar kazasında Hotamış köyü ile ona komşu bir çok köylerin halkını, oraya sonradan gelmiş Türkmenler teşkil eder. Bu Türkmenler'in Boz Ulus Türkmeni olması pek muhtemeldir. Buradaki Hotamış'ın aslı şüphesiz Otamış'dır.

⁵⁰⁹ Metin : kelletscho

⁵¹⁰ Bundan sonraki Liste'de : Sultan Aziz.

⁵¹¹ Bundan sonraki Liste'de : Topuz.

⁵¹² Bundan sonraki Liste'de : Zeyakır.

IX. YOMUT

1. Ata Bay : Sehene, Döngirci, Tana Kısarka, Kese, Temek
2. Cafer Bey :
- a. Yar Ali : İri Tumaç, Kızıl Sakallı⁵¹³, Arıg Köseli, Çok – Kan,
Borkan, Onuk - Tumaç
- b. Nur Ali : Kelte, Karıncık, Gazilikör, Hasan – Kululu, Körpan Kötek
3. Şeref Cuni :

Bunların bir kısmı Gürgen'de bir kısmı da Hive'de oturur.

- a. Gürgen : Kara Bölke, Teveci, Telgay, Cafer
- b. Hive : Öküz, Selak, Uşak, Kocuk, Meşrik, İmreli
4. Öğurcalı : Semedin, Giray Terekeme (?), Nedin⁵¹⁴

⁵¹³ Bundan sonraki Liste'de : Arık Sakallı

⁵¹⁴ Travels in Central Asia, London, 1864, s.347-355

RUS VE ÇİN GENİŞLEMESİNDEN ÖNCE MÜSLİMAN TÜRKİSTAN DEVLETLERİ (XVIII. ve XIX. Yüzyıl)

